

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MECELLE'DEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE FIKHİN SEYRİ

Yüksek Lisans Tezi

ADEM ÇAK

AMASYA
Mayıs – 2025

T.C.
AMASYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MECELLE'DEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE FIKHİN SEYRİ

Hazırlayan
ADEM ÇAK

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Abdülkadir TEKİN

AMASYA - 2025

TEZ ONAY SAYFASI

Adem ÇAK tarafından hazırlanan “MECELLE’DEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE’DE FIKHİN SEYRİ” başlıklı çalışma aşağıdaki jüri tarafından 05/04/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oyçokluğu ile Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri

İmza

Danışman : Doç. Dr. Abdülkadir TEKİN

.....

Üye : Doç. Dr. Murat POLAT

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Şule GÜLDÜ

.....

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım. .../.../.....

.....

Doç. Dr. Hadi BELGE

Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Tezimin içerdığı yenilik ve sonuçları başka bir yerden almadığımı ve bu tezi Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünden başka bir bilim kuruluşuna akademik gaye ve unvan almak amacıyla vermediğimi; tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada kullanılan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin ortaya çıkması durumunda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Adem ÇAK

..../05/2025

ÖZET

MECELLE'DEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE FIKHİN SEYRİ

Adem ÇAK

Amasya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Haziran/2025

Danışman: Doç. Dr. Abdülkadir TEKİN

Bu çalışmada, Mecelle'den günümüze Türkiye'de fıkıhın dönüşüm süreci; İslam Hukuk Tarihi dönemleri, 1917 tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi, 1924 tarihli Hukuk-ı Aile Kanun Tasarısı ve Cumhuriyet'in ilanından sonraki gelişmeler çerçevesinde incelenmiştir. Bu noktada İslam Hukuku Tarihi kaynakları ile Türkiye'de İslam Hukuku alanında yapılan çalışmalara müracaat edilmiştir. İtikadi ve ahlaki normlarıyla Mekke devrinde başlayan İslam Hukuku, Medine devrinde inen ayetlerle ve Hz. Peygamber'in açıklamalarıyla ana hatlarına kavuşmuş, başta müçtehit imamların görüş ve içtihatları ile sonraki dönemlerde yapılan çalışmalarla daha da gelişim katetmiştir. Fıkıhın uğradığı bu değişim ve gelişmelerde gerek şahıs ve nesiller gerekse siyasi, sosyal ve kültürel durumlar etkili olmuş, ilgili süreçte dönemler çeşitli tasniflendirmelerle ifade edilmiştir. Kurumsallaşma adına Mecelle'ye kadar önemli bir yol kateden İslam Hukuku, Mecelle ile yeni bir atılım geçirmiş, kanunlaştırma ve içtihatlarla uyanış dönemi yaşamıştır. Ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla fıkha yeni yaklaşımlar önerilmiş, her ne kadar siyasi nedenlerden ötürü fikhî kısıtlayıcı yaklaşımlar yürütülse de zamanla bu kısıtlamalar kırılmış ve İslam Hukuku'nun önü açılmıştır. Özellikle çok partili hayata geçişle birlikte İslami ilimlerde görülen rahatlama ve Yüksek İslam Enstitüsü'nün kuruluşuyla İslam Hukuku alanında yapılan çalışmalarda artış yaşanmıştır. 2000 sonrası başta ekonomi, gıda ve tıp olmak üzere çeşitli fikhî uzmanlık alanları ortaya çıkmış, yapılan ilmi toplantı ve sempozyum organizasyonlarıyla fıkıhın alanı genişlemiştir. Bugün ilgili çalışmalara devam edilmekle birlikte bu çalışmalar Fıkıh ya da İslam Hukuku terkibine izafe edilerek yürütülmektedir. Elde edilen bulgular neticesinde siyasi ve sosyal nedenlerden ötürü yer yer kısıtlanan ve baskı altına alınan bir hukuk anlayışından devrin ihtiyaçlarını göz önüne alan, tek mezhebe bağlı kalmayan ve İslam Hukuku'nun imkanlarından faydalanabilen bir hukuk anlayışına geçildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, İslam Hukuk Tarihi, Mecelle, 1917 Hukuk-i Aile Kararnamesi, 1924 Hukuk-i Aile Kanun Tasarısı, Cumhuriyet Dönemi

ABSTRACT**THE COURSE OF FİQH İN TURKEY FROM MECELLE TO THE PRESENT****Adem ÇAK**

Amasya University, Institute of Social Science

Department of Basic Islamic Science, M.A., June/2025

Supervisor: Doç. Dr. Abdülkadir TEKİN

In this study, the periods of the History of Islamic Law, the Mecelle, the 1917 Decree on Family Law, the 1924 Draft Law on Family Law and the course of fiqh in Turkey from the establishment of the Republic to the present day are discussed. At this point, the sources of the History of Islamic Law and the studies conducted in the field of Islamic Law in Turkey have been consulted. Islamic Law, which started in the Meccan period with its theological and moral norms, gained its outlines with the legal rules revealed in the Medina period and the Prophet's explanations, and developed further with the opinions and jurisprudence of the mujtahid imams and the studies carried out in the following periods. Both individuals and generations as well as political, social and cultural situations were influential in these changes and developments in fiqh, and periods were expressed in various classifications in the relevant process. Islamic Law, which made a significant progress until Mecelle in the name of institutionalization, had a new breakthrough with Mecelle and experienced a period of awakening with legalization and jurisprudence. Then, with the establishment of the Republic of Turkey, new approaches to fiqh were proposed, and although restrictive approaches to fiqh were carried out for political reasons, these restrictions were broken over time and Islamic Law was paved the way. Especially with the transition to multi-party life, the relaxation in Islamic sciences and the establishment of the Higher Islamic Institute, there has been an increase in studies in the field of Islamic Law. After 2000, various fiqh specialties emerged, especially in economics, food and medicine, and the field of fiqh expanded with the organization of scientific meetings and symposiums. As a result of the findings, it has been concluded that there has been a transition from an understanding of law that was restricted, oppressed and frozen due to political and social reasons to an understanding of law that takes into account the needs of the period, does not adhere to a single sect and can benefit from the possibilities of Law.

Keywords: Fiqh, History of Islamic Law, Majelle, 1917 Family Law Decree, 1924 Family Law Draft, Republican Period

ÖNSÖZ

Hukuk tarihi, tarihi süreçte toplumların hukuk normlarını, ortaya çıkış amaçlarını, maruz kaldıkları değişim ve gelişimleri konu edinen bir bilim dalıdır. İslam hukuk tarihi ise Müslümanların tarihi süreç içerisinde hukuk düşüncesi ve hukuk normlarının nasıl ve hangi yönde gelişim gösterdiğini incelemektedir. İslam Hukuku, Mekke ve Medine devrinde inen ayetlerle ve Hz. Peygamber'in beyanlarıyla temel yapısı oluşmuş, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemlerde yapılan çalışmalarla önemli ölçüde gelişim katetmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan modernleşme hareketleri Cumhuriyet'in ilanı ile hız kazanmış ve radikal değişikliklere neden olmuştur. Bu değişikliklerin bir tezahürü olarak İslam Hukuku alanında da önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Cumhuriyet'in ilanı ile fıkıhın dinî ve toplumsal işlevleri elden geçirilmiş, geleneksel tutum ve uygulamalar yerine laik hukuk düzeniyle bütünleşen bir yaklaşım benimsenmiştir.

Ele alınan bu çalışma, İslam Hukuk Tarihi dönemlerinden başlamak üzere temel olarak Mecelle'den itibaren günümüze kadar geçen süreçte Türkiye'de fıkıhın seyrini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, İslam Hukuku'nun tarihi gelişim süreci, çeşitli siyasi ve sosyal nedenlerden ötürü toplumun geçirdiği değişim ve bu değişimin hukuki, toplumsal ve dini açıdan nasıl şekillendiği ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Bu itibarla iki bölümden oluşan tezin ilk bölümünde İslam Hukuk Tarihi dönemleri, ikinci bölümde ise Mecelle, 1917 Hukuk-i Aile Kararnamesi, 1924 Hukuk-i Aile Kanun Tasarısı ve Cumhuriyet döneminden başlamak üzere günümüze kadar Türkiye'de fıkıhın seyrinden bahsedilmiştir.

Çalışmamız boyunca beni sabırla yönlendiren, bilgi ve deneyimini esirgemeyen değerli danışmanım Doç. Dr. Abdülkadir TEKİN'e, tezin araştırma sürecinde verdiği desteklerden dolayı kıymetli dostum Öğr. Gör. Bayram GÜL'e ve bu süreçte benden maddi, manevi desteklerini esirgemeyen ailem başta olmak üzere tüm dostlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Adem ÇAK

Amasya 2025

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	i
ETİK BEYAN	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar DİZİNİ	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	viii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Önemi ve Amacı	1
3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi	2
4. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar	3
I. BÖLÜM	
1. İSLÂM HUKUK TARİHİ	5
1.1. İslâm Hukuk Tarihi ve Gelişimi	5
1.2. İslâm Hukuk Tarihi'nde Tasniflendirme	7
1.3. İslâm Hukuk Tarihi Dönemleri	8
1.3.1. Hz. Peygamber (sav) Dönemi: Fıkıhın Doğuşu (610-632)	8
1.3.2. Fıkıhın Gelişme Çağı: Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi (632-750)	14
1.3.3. Müçtehit İmamlar ve Mezhepleşme Dönemi (750-925)	19
1.3.4. Fıkıh Mezhepleri	24
1.3.5. İstikrar ve Taklit Dönemi: Mezheplerin Gelişimi (962-1258)	52
1.3.6. Kurumsallaşma Dönemi: Moğol İstilasından Mecelle'ye (1258-1869)	56
1.3.7. Kanunlaştırma ve Yeni İçtihat Dönemi: Mecelle'den Günümüze (1869- ...)	58
1.4. Osmanlı Son Dönemi Kanunlaştırma Çalışmaları	60
II. BÖLÜM	
2. MECELLE VE CUMHURİYET DÖNEMİ'NDEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE FIKHİN SEYRİ	63
2.1. Mecelle Dönemi (1869-1926)	64
2.1.1. Mecelle ve Yazılma Nedenleri	64
2.1.2. Mecelle'nin Kapsamı ve Bölümleri	65

Tablo 3. Mecellenin Sistematığı.....	65
2.1.3. Mecelle'nin İsnad Ettiği Kaynak ve İçtihatlar	67
2.1.4. 1917 Tarihli Hukûk-i Âile Kararnamesi	68
2.1.5. 1924 Tarihli Hukûk-i Âile Kanun Tasarısı	73
2.1.6. 1917 Tarihli HAK ve 1924 Tarihli HAK Tasarısı'nın Farklılıkları	74
2.1.7. Cumhuriyet'in İlanından Önce Türk Hukuku'nun Yapısı	76
2.2. Cumhuriyet Dönemi (1923-1932)	78
2.2.1. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Hukuk Politikası	78
2.2.2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kanunlaştırma	79
2.2.3. Türk Medeni Kanunu'nun Getirdiği Önemli Bazı Yenilikler.....	80
2.2.4. Fıkha Çağdaş Yaklaşımlar	81
2.2.5. Ziya Gökalp'in (ö. 1924) Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1946) Eleştirisi	83
2.3. Cumhuriyet Sonrası Dönem (1923-...)	90
2.3.1. Tek Partili Dönemin İslâm Hukuku'na Etkileri (1923-1950).....	90
2.3.2. Çok Partili Hayata Geçiş/İslâm Hukuku'nda Rahatlama (1950-1980).....	109
2.3.3. İslâmcı Düşüncenin Güçlenişi (1980-2000)	126
2.3.4. 2000 Yılından Günümüze Fıkıhî Gelişmeler	136
SONUÇ	146
KAYNAKÇA	149
ÖZ GEÇMİŞ	171

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. Mecellenin Sistematiğı.....	65
--------------------------------------	----

KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar	Açıklama
b. :	: İbn
bkz. :	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Ed.	: Editör
Erişim	: Erişim Tarihi
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölüm Tarihi
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik Eden
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Araştırma, Hz. Peygamber devrinden günümüze kadar fıkhnın seyrini, bilhassa Mecelle'den itibaren fıkhnın Türkiye'de geçirdiği dönüşümü incelenmiştir. Çalışma, fıkhnın Hz. Peygamber devrinden itibaren gösterdiği gelişim sürecini konu edinmiş; Mecelle'nin kabulü, 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi, 1924 Tarihli Hukuk-i Aile Kanun Tasarısı, bilhassa Cumhuriyet dönemiyle siyasi ve sosyal nedenlerden ötürü yürürlüğe konulan yenilikleri ve İslam hukukunun süreç içerisindeki durumu incelenmiştir. Ayrıca Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte modernleşme sürecinin İslam hukukunun toplumsal ve hukuki alandaki yerini nasıl değiştirdiği de araştırma kapsamında değerlendirilmiştir.

Tezde, fıkhnın gelişim sürecindeki önemli hususlara, hukuki yenilenmenin ve Türkiye'deki siyasi iradenin İslam hukukuna olan tesirine dair kapsamlı bir analiz yapılmış; klasik İslam hukuku ile modern hukuk arasındaki etkileşimler tartışılmıştır.

2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Araştırma, fıkhnın tarihsel gelişimini, bilhassa Osmanlı'nın son zamanlarından günümüze kadarki serüvenini anlamak açısından bir hayli önemlidir. Fıkhnın, Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar dini ve hukuki manada toplumun yapısını oluşturan ana unsurlardandır. Osmanlı'da toplumsal düzenin ve devlet idaresinin temelini oluşturan İslam hukukunun Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye'de hem toplumsal hem de hukuki işlevleri önemli bir değişim geçirmiştir. Bu itibarla, Türkiye'nin modernleşme atılımlarıyla birlikte fıkhnın süreç içindeki durumunu anlamak, geçmişteki toplumsal unsurları ve günümüzdeki hukuk anlayışını daha detaylı kavrayabilmek adına önemli bir husustur.

Çalışmanın temel amacı, İslam'ın ortaya çıkışından başlamak üzere özellikle Mecelle'den itibaren Türkiye'de fıkhnın değişim sürecini incelemektir. Bu araştırma, fıkhnın tarihsel süreci ve toplumsal tesirleri üzerine detaylı bir incelemeyle, Türkiye'deki hukuki yeniliklerle ve din-devlet ilişkilerinin anlaşılmasına katkı sağlamayı, İslam hukukunun Türkiye'deki yeri ve işlevine dair önemli bir bakış açısı ortaya koyarak, gelecekte yapılacak hukuki yenilikler ve dini-siyasi tartışmalar için başvurulması gereken bir kaynak oluşturmaya hedeflemektedir. Her ne kadar Eyyüp Said Kaya'nın Cumhuriyet döneminden başlamak üzere 2000'li yılların başlarına fıkhnın Türkiye'deki sürecini konu edindiği bir makalesi bulunsa da başta Hz. Peygamber döneminden olmak üzere Mecelle'den itibaren günümüze kadar fıkhnın

Türkiye’deki seyrini ele alan araştırmalar yetersiz ve müstakil bir yapıdadır. Bu araştırma ile söz konusu eksikliğe katkı sağlama amaçlanmıştır.

3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Yapılan araştırma, İslam hukukunun tarihsel seyrini ve Türkiye’deki tezahürünü iki ana dönemde konu edinmiştir. Bu dönemlerden ilki İslam’ın ortaya çıkışından Mecelle’ye kadar olan süreçteki fıkıhın seyridir. Bu açıdan bakıldığında çalışmanın birinci bölümünde, İslam’ın ortaya çıkışından itibaren fıkıhın temel ilkeleri, Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere İslam Hukuk Tarihi dönemleri bünyesinde fıkhi uygulamalar ve fıkıhın nasıl şekillendiği, fıkıh mezheplerin ortaya çıkışıyla birlikte dini kaidelerin nasıl hukuki normlara dönüştüğü incelenmiştir.

İkinci bölüm Mecelle’den günümüze Türkiye’de fıkıhın seyrini oluşturmaktadır. Bu bölümde Mecelle’nin kabulüyle fıkıhın modernleşme üzerindeki etkisi ve İslam hukukuyla nasıl ilişkilendirildiği ele alınmıştır. Yine bu bölümde 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi ve 1924 Tarihli Hukuk-i Aile Kanun Tasarısı ele alınarak bunlar arasında karşılaştırılma yapılmıştır. Ardından Türkiye Devleti’nin bir Cumhuriyet oluşunun ilanı ile modernleşme ve hukuki yenilikler çerçevesinde fıkıhın durumu ele alınmıştır. Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki fıkıh anlayışı ile günümüze kadar olan süreçteki gelişmelerle İslâm hukuku ile laik hukuk arasındaki etkileşim, İslam hukukunun toplumsal ve hukuki işlevi ve süreç içerisindeki faaliyetlerin İslam hukuk anlayışına etkisi değerlendirilmiştir.

Araştırmanın kapsamı, fıkıhın Hz. Peygamber devrinde ortaya çıkışından başlayarak, Osmanlı’nın son dönemi ve Cumhuriyet’in ilanından günümüze kadarki seyri olmak üzere geniş bir zaman dilimini kapsayacak şekilde tasarlanmıştır. İslam Hukuk Tarihi temelinde Mecelle’den günümüze Türkiye’de fıkıhın seyrini ele almaya çalışan bu araştırmada tarihsel ve analitik bir yöntem benimsenmiştir.

Çalışmada ilk olarak literatür taraması ve metin analizi yöntemi kullanılmıştır. Literatür tarama yöntemi uygulanırken fıkıh ve Türkiye’deki İslam hukuku üzerine yapılmış akademik çalışmalar, kitaplar, makaleler ve devrin hukuki metinleri gibi kaynaklardan faydalanılarak yapılmıştır. Metin analizi yöntemi uygulanırken fıkıhın gelişim sürecindeki dini ve hukuki metinler (Kur’an, Hadis, Fıkıh kitapları, Mecelle, 1917 HAK, 1924 HAK Tasarısı) incelenmiştir. İlgili metinler üzerinden, İslam hukukunun geçirdiği dönüşümünü tespit etmeye çalışılmıştır.

Çalışmada kullanılan diğer yöntem ise tarihsel yöntemdir. İlgili yöntem kullanılırken fıkıhın tarihsel seyrini ortaya koymak gayesiyle, Hz. Peygamber döneminden itibaren fıkıhın

nasıl şekillendiği, Mecelle'nin kabulü ve Cumhuriyet'in ilanıyla geçilen yeni süreç tarihsel bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Kullanılan yöntemlerle, Türkiye'de fikhın doğuşundan bugüne nasıl şekillendiği ve devrin sosyal, kültürel ve hukuki yapılarla bulunduğu etkileşim detaylı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

4. Araştırmada Kullanılan Kaynaklar

Araştırmada kullanılan kaynakların temel çerçevesini genellikle İslam hukuk tarihi ve usulü ile alakalı kitaplarla güncel tez ve makaleler oluşturmaktadır. Bu minvalde iki bölüm halinde tasarlanan çalışmanın birinci bölümünde genel manada Corci Zeydan'ın *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*, Muhammed Hudari'nin *Târihu't-teşri'i'l-İslâmî*, Hayreddin Karaman'ın *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi* ve *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I* adlı kitapları ile Mustafa Ahmed Ez-Zerkâ'nın *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku* adlı kitaplarından faydalanılmıştır. Bunların yanında Talip Türcan'ın *İslam Hukuku El Kitabı*, Saffet Köse'nin *İslam Hukukuna Giriş*, Fahrettin Attar'ın *Fıkıh Usulü*, Ahmet Yaman ve Halit Çalış'ın *İslam Hukukuna Giriş*, Abdurrahman Çolak ve Mehmet Dirik'in *İslam Hukuku I*, Muhsin Koçak, Nihat Dalgın ve Osman Şahin'in *İslam Hukuku* ve Ekrem Buğra Ekinci'nin *İslam Hukuk Tarihi* adlı kitaplar istifade edilen kaynaklar arasındadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise yararlandığımız kaynaklar arasında Mehmet Akif Aydın'ın *İslam- Osmanlı Aile Hukuku*, Yılmaz Altıparmak'ın *İslamiyet Açısından Atatürk ve İnkılapları*, Ebru Kayabaş'ın *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi: Hukuk-ı Aile Kararnamesi*, Halis Ayhan'ın *Türkiye'de Din Eğitimi*, Türkiye Literatür Dergisi tarafından hazırlanan *Türkiye'de İslami İlimler: Fıkıh-Cumhuriyet Dönemi I* ve *Türkiye'de İslami ilimler: Fıkıh-Cumhuriyet Dönemi II* adlı kitapları ile Taha Akyol'un *Türkiye'nin Hukuk Serüveni* adlı kitabı gelmektedir.

Araştırma esnasında dönemin daha iyi kavranabilmesi adına doktora ve yüksek lisans tezlerinden de faydalanılmıştır. Bu bağlamda Mehmet Boynukalın'ın *Fıkıh Usûlünde Yenilenme İhtiyacı ve Ortaya Çıkardığı Tartışmalar*, Sami Erdem'in *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*'ı ile Mehmet Gayretli'nin *Tanzimat Sonrasından Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları* adlı doktora çalışmalarından, Mustafa Küçükkoğlu'nun *İçtimai Usul-i Fıkıh Teorisinin Klasik İslam Hukuk Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi* ve Kübra Altuntaş'ın *Meşrutiyet Döneminde İslam Aile Hukuku Ekseninde Yapılan Tartışmalar* adlı yüksek lisans tezlerinden yararlanılmıştır.

Çalışma esnasında çeşitli makalelerden istifade edilmiştir. Abdulkadir Şener'in *İctimâî Usul-i Fıkıh Tartışmaları*, Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu'nun *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi*, Eyyüp Said Kaya'nın *Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla* ve Abdurrahman Yazıcı'nın *Osmanlı Hukûk-i Aile Kararnamesi (1917) ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri* adlı makalesi çalışma boyunca istifade edilen makalelerdir.

Tüm bunların yanında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddeleri de tezimiz boyunca faydalandığımız çalışmalardandır.

I. BÖLÜM

1. İSLÂM HUKUK TARİHİ

Fıkıhın doğduğu dönemden günümüze kadar uğradığı değişim ve gelişmelerde bazen şahıslar ve nesiller, bazen de siyasi, sosyal ve kültürel durumlar oldukça etkili olmuştur. İslam Hukuk Tarihi'ni ana hatlarıyla ele almaya çalıştığımız bu bölüm, Hz. Peygamber (sav) döneminden Mecelle'ye kadarki süreci kapsamaktadır.

1.1. İslâm Hukuk Tarihi ve Gelişimi

Fıkıhın değişim ve gelişim sürecinde dönemler hususunda farklı tasniflendirmelere gidildiği ve bu dönemlerin farklı isimlendirmelerle ifade edildiği görülmektedir. İslam Hukuk Tarihi alanında birçok çalışma yapılmış ve bu çalışmalar hâlâ devam etmektedir. Yapılan çalışmaların isimlendirilmeleri Fıkıh ya da İslam Hukuku terkiğine izafe edilerek yapılmıştır.

İslam Hukuk Tarihi alanındaki ilk çalışmalar 20. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamıştır. Tarihi süreç içerisinde Batı'da 19. yüzyılda temelleri atılan ve ilmi bir disiplin haline gelen Hukuk Tarihi çalışmaları İslami ilimlerle iştigal edenleri etkilemiştir. Tanzimat'la birlikte Osmanlı Devleti'nde Batı etkisi hızlanmış, hukuk ve eğitim alanları da dahil olmak üzere birçok alanda etkisini göstermiştir.¹ 1870'li yıllarda Nizamiye mahkemelerinden sonra Hukuk eğitimi amacıyla kurulan Mekteb-i Hukuk ve onun ders programı, bu etkinin görüldüğü alanlardan yalnızca birisidir.² Önceleri ders programlarında bulunmayan Hukuk Tarihi dersinin Mekteb-i Hukuk ve onun ders programında yer alması, Batı etkisinin bir göstergesidir. Ayrıca Fıkıh Tarihi alanında kaleme alınan ilk çalışma olan Hudari Bey'in (ö. 1927) *Tarihu't-teşri'i'l İslamî* adlı eserinin hazırlanışında, Batı'da ve Osmanlı'da meydana gelen gelişmeler etkili olmuştur. Daha ileriki zamanlarda Ulum-i Şer'îye Şubesi'nde okutulan Fıkıh Tarihi dersinin bu etkinin bir devamı olduğu ifade edilebilir.

Osmanlı'da Fıkıh Tarihi dersi ilk olarak Darülfünun'a bağlı Ulum-i Şer'îye Şubesi'nde verilmiş, 1914 senesinde talebelerin Darü'l-Hilafeti'l Aliyye Medresesi'ne aktarılmasıyla bu ders Mühassısın kısmında verilmeye devam edilmiştir. Bu alandaki ilk

¹ İslam Ansiklopedisinde Batılılaşma maddesindeki bütün makaleler, Batı rüzgarının Osmanlı toplumunu nasıl etkilediğini açıkça göstermektedir. Bkz. "Batılılaşma" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1992), 5/148-186.

² Gülhane Hattı ve Islahat Fermanı, Kanun-i Esasi, Ceza Kanunları, Code Civil'in 1864'te tercümesi, Ali Paşa'nın Batı kanunlarının kabulü ile ilgili gayretleri, buna karşılık Ahmet Cevdet Paşa'nın çabaları ve Mecelle'nin hazırlanması gibi Tanzimat'tan itibaren gelişen olaylar ve bunlar üzerindeki Batı etkisi ile ilgili olarak bkz. Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi* (Ankara, 1996).

müstakil eser olan *Tarih-i İlm-i Fıkıh*, dersin hocası Karahisarlı Mehmed Kâmil (Miras) Efendi (ö. 1957)'ye aittir ve ders takrirlerinden meydana gelmiş bir çalışmadır. Bu ders Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924) ile kurulan İlahiyat Fakültesi'nde Fıkıh alanıyla ilgili tek ders olarak muhafaza edilmiştir. Ayrıca dersin verildiği fakültenin dekanı olan Seyyid Bey'e (ö. 1925) ait ders notlarından oluşan *Tarih-i Fıkıh Dersleri* adında bir çalışma da bulunmaktadır.³ Bu alanda daha önce Mısır'da telif edilen ve alanının ilki olup Muhammed el-Hudari Bey tarafından ders kitabı olarak hazırlanan *Tarihu't-Teşri'i'l-İslami* adlı eser bu iki çalışma üzerinde önemli ölçüde tesirli olmuştur. Hudari Bey'in yazmış olduğu ilgili eser, daha sonraları bu alanda yazılan çalışmalara öncülük etmiştir.⁴

Sami Erdem, bazı bibliyografik kaynaklarda İzmirli İsmail Hakkı'nın *Fıkıh Tarihi* adlı bir eserinden söz edildiğini ancak kitabın nüshasına ulaşamadığını ifade eder. Ancak Erdem, İzmirli'nin *Müslüman Türk Hukuku ve Dini* adlı eserinin, kaynaklarda söz edilen *Fıkıh Tarihi* adlı eserine dayandığı varsayımının yapılabileceğini savunmaktadır.⁵ Bu sırada Türkiye'de Ziya Gökalp, Halim Sabit gibi birtakım aydınlar bu alanın önemine ve muhtevasına dair makaleler yayınlamış,⁶ Fuat Köprülü (ö. 1966), İsmail Hakkı Uzunçarşılı (ö. 1977), Ömer Lütfi Barkan (ö. 1979) ve Halil İnalcık (ö. 2016) gibi araştırmacılar ise bazı eserlerinde özellikle Osmanlı Hukuku bağlamında İslam Hukuk Tarihi'ne yer vermiştir.⁷

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, Ankara Hukuk Fakültesi'nde Türk Hukuk Tarihi dersi varlığını aralıksız olarak sürdürmüş ve bu dersi okutanlardan Coşkun Üçok (ö. 1988)'ün *Türk Hukuk Tarihi* adlı ders kitabı,⁸ alanında ilk olması ve muhtevasının büyük bir kısmının İslam Hukuk Tarihi'ne ayrılması bakımından önemlidir. Diğer yandan Halil Cin ve Ahmet Akgündüz'ün hazırladığı *Türk-İslam Hukuk Tarihi* isimli eseri ile M. Akif Aydın'ın *Türk Hukuk Tarihi* isimli eseri zikredilmesi gereken Hukuk Tarihi eserlerindendir.⁹

³ Sami Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2003), 22-24; Sami Erdem, “Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar için Yeni Bir Referans Çerçevesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 88-89.

⁴ Kemal Yıldız vd., “Türkçe Telif Edilen Fıkıh İlmi/İslam Hukuku Tarihi Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 128-129.

⁵ Erdem, “Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar için Yeni Bir Referans Çerçevesi”, 89.

⁶ Aydınların görüş ve yaklaşımlarına dair değerlendirmeler için bkz. Erdem, “Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar için Yeni Bir Referans Çerçevesi”, 91-95.

⁷ Mehmet Akif Aydın, “Türk Hukuk Tarihçiliği”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5 (2005), 10-11, 20-21.

⁸ Üçok, 1972 yılında Türk Hukuk Tarihi adlı eserini müstakil olarak ve 1976 yılında ise Ahmet Mumcu ile birlikte yayımlanmıştır. Eserin son baskısı 2002 yılında Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu ve Gülnihal Bozkurt imzalarıyla yayımlanmıştır.

⁹ Yıldız vd., “Türkçe Telif Edilen Fıkıh İlmi/İslam Hukuku Tarihi Çalışmaları”, 127.

Türkiye’de İslam Hukuk Tarihi alanındaki çalışmalar için önemli kurumlardan birisi de ilahiyat fakülteleridir. Söz konusu fakültelerin ders programlarında kuruluşundan itibaren fıkıh tarihi dersleri, lisans ve lisansüstü alanlarında varlığını devam ettirmiştir. Hem Türkiye’de hem de çeşitli İslam ülkelerinde bulunan üniversitelerde ve ders programlarında İslami ilimlerin yer aldığı dünya çapındaki birçok üniversitede İslam Hukuk Tarihi alanında birtakım çalışmalar yürütülmüştür. Halihazırda ise söz konusu alanda çeşitli makale ve tez çalışmaları yapılmaktadır.

1.2. İslâm Hukuk Tarihi’nde Tasniflendirme

İslâm Hukuk Tarihi’ne özel bir önem atfedilmektedir. Atfedilen bu önemin nedeni, bu alandaki bilgi birikimi geçmişten günümüze bir misal oluşturmakta, tasnif ve kullanıma ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle İslâm Hukuk Tarihi’ne dair modern metinlerde, şer’î hüküm elde etmek amacıyla Hz. Peygamber’in (sav) vefatından sonra cereyan eden tarihi gelişmelerin farklı sınıflandırmalara tabi tutulduğu görülmektedir. “Dönemlendirme” olarak isimlendirilen sınıflandırmalarla İslâm Tarihi birtakım kriterler eşliğinde tarihî dönemlendirmelere tabi tutulmuştur.¹⁰

İslâmî ilimler alanında ehemmiyet gösterilen tabâkât ve terâcim türü kaynaklarda, genel anlamda nesil kavramı merkeze alınarak sınıflandırmalar yapılmıştır. Modern dönemdeki İslâm hukuku tarihi sınıflandırmalarında ise önemli tarihi olaylar ile genel özellikler merkeze alınarak ortaya konulan sınıflandırmalar yaygınlık kazanmıştır. Diğer yandan zamansal sırayı izlemeyen, fakat belli bir kıstas nedeniyle zihnî bir bütünlük içinde şekillendirilen sınıflandırmalar da bulunmaktadır.¹¹

Fıkıh Tarihi, modern dönemde kendine has özellikler taşıyan özel bir yaklaşım alanı olarak benimsenmektedir. Bu itibarla geçmişe ait tarihi birikimin, halihazırda iletişim kurulacak ortak bir kriter aracılığıyla yeniden sınıflandırılması hususunda, mevcut ihtiyaçlar önemli bir araç olarak görülmektedir. Tarihe karşı bakış açısı ve tarihin naklinden ziyade, onu mevcut dönem için kaynak olarak güncelleme çabası, İslâm Hukuk Tarihi’ne yüklenen yeni göreve uygun sınıflandırmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

¹⁰ Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 27-39.

¹¹ Erdem, *Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar için Yeni Bir Referans Çerçevesi*, 99-101.

1.3. İslâm Hukuk Tarihi Dönemleri

Genel anlamda yapılan İslâm Hukuk Tarihi sürecinin dönemlere ayrılması hususunda iki farklı noktadan hareket edildiği görülmektedir. Hareket noktalarının ilkinde göre İslâm Hukuku tıpkı bir canlıya benzetilerek doğumu, olgunluğu ve ihtiyarlığı gibi isimlerle analize tabi tutulmuştur. Hareket noktalarının ikincisini ise İslâm Hukuku'nu etkileyen unsurlar ve siyasi durumlar merkeze alınarak Hz. Peygamber (sav), Sahabe, Emevîler ve Abbasiler şeklinde yapılan dönemler oluşturmaktadır.¹²

Hicri II-IV. yüzyıllar arasındaki dönem, yani Abbasiler Dönemi-Mezheplerin Teşekkül Dönemi ilgili kaynaklarda genel anlamda “Fıkhnın Olgunluk Dönemi” şeklinde adlandırılmaktadır. Hicri IV, V ve VI. asırlar ise mezheplerin kurumsallaşmasıyla birlikte anılmış ve “Abbasilerin Sonu ve Selçuklular Dönemi-Duraklama Dönemi” gibi değişik sınıflandırmalar yapılmıştır.¹³ Ancak mezheplerin teşekkülünden sonraki devir (Abbasilerin Sonu ve Selçuklular Dönemi-Mezheplerin Gelişme Dönemi) içtihat alanındaki yavaşlama nedeniyle “duraklama”, mezhepsel anlamda derinleşme nedeniyle “mezheplerin gelişmesi” olarak adlandırılmakta ve söz konusu devirin zaman dilimi Sanayi Devrimi'nde (1760) sona ermektedir.¹⁴

Literatürde İslâm Hukuk Tarihi'nin dönemleri her ne kadar farklılık arz etse de genel olarak; Hz. Peygamber (sav) Dönemi, Hulefa-i Raşidin ve Emevîler Dönemi, Müçtehit İmamlar ve Mezhepleşme Dönemi, Mezheplerin Gelişim Dönemi, Kurumsallaşma Dönemi, Kanunlaştırma ve Yeni İctihat Dönemi şeklinde tasniflendirilmektedir.

Ele alınan bu çalışmada fıkhnın tarihi gelişiminin daha iyi takip edilebilmesi amacıyla tasniflendirmede ikinci hareket noktası olan İslam Hukuku'nu etkileyen unsurlar ve siyasi durumlar merkeze alınarak yapılan sınıflandırma benimsenmiştir.

1.3.1. Hz. Peygamber (sav) Dönemi: Fıkhnın Doğuşu (610-632)

Fıkhnın doğduğu bu dönem Hz. Peygamber'in (sav) ilk vahyi alması (610) ile başlayıp vefatına (632) kadarki zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönem, İslâm Hukuk Tarihi içerisinde yer alan en önemli devirdir.¹⁵ Çünkü söz konusu devirde İslâm Hukuku'nun hem ilk hem de ana kaynağı olan Kur'an inmiş, diğer bir ifadeyle vahiy temelli hukuk normu inşa

¹² Fahrettin Attar, *Fıkhnın Usulü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013), 413.

¹³ Hayreddin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1984), 74.

¹⁴ Abdülkadir Tekin, “Zemahşeri'nin ‘Ruusu’-l- Mesail’ İsimli Hilaf Türü Eserlerinin Tahlil Edilmesi”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/36 (Aralık 2019), 470-471.

¹⁵ Ahmet Yaman- Halit Çalış, *İslam Hukukuna Giriş* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 71.

etme faaliyeti sadece bu devirde gerçekleşmiştir. Yani bu dönemde temel naslar esas alınarak dinin binası inşa edilmiştir. Ayrıca bu devirde İslam Hukuku teorik değil, pratik durumdadır.¹⁶

Hiz. Peygamber (sav) dönemine genel manada bakılacak olursa; Hiz. Peygamber'e (sav) miladi 610 senesinde ve kırk yaşında risâlet görevi verilmiş, on üç yıl Mekke'de vahdet inancını yerleştirmekle uğraşmıştır. Ardından kavminin zulümleri ve anlayışsızlıkları nedeniyle 622 senesinde Medine'ye hicret ederek ömrünün sonuna kadar İslâm'ı buradan tüm dünyaya yaymak için çabalamış ve başarılı olmuştur. Bu nedenle Hiz. Peygamber (sav) dönemini İslâm Hukuk Tarihi açısından genel özellikleri göz önünde bulundurularak Mekke ve Medine dönemi şeklinde bir ayrıma tabi tutmak gerekir.¹⁷

1.3.1.1. Mekke Dönemi (İnanç ve Ahlâk) (610-622)

İlk vahyin Hiz. Peygamber'e (sav) nüzulü (610) ile başlayıp hicrete (622) kadar devam eden süreyi kapsayan bu dönemde Kur'an'ın önemli bir bölümü nazil olmuş, başta tevhid olmak üzere inanç esaslarına dayalı temel ahlaki prensipler ortaya konularak müminlerin bu prensipleri içselleştirmeleri üzerinde durulmuştur.¹⁸ Bu sebeple Hiz. Peygamber genel olarak inanç ve ahlak alanında tebliğde bulunmuştur.¹⁹ Ayrıca bu dönemde hukuki hükümler de konulmuştur. Fakat bu hükümler umumi, külli özellikler taşımakla birlikte temizlik, namaz, sadaka gibi ibadet hükümlerini ihtiva etmekte, ölçü ve tartıya riayetın teşviki, hırsızlığın, zinanın ve faizin kötülenmesine yönelik muamele hükümlerini de barındırmaktadır. Bu dönemdeki muamele hükümleri üstün ahlak ilkelerinin gerekli kıldığı hükümlerdir. Çünkü ilgili devirde Mekke'de toplumu ilgilendiren dünyevi hükümleri uygulayacak imkân ve zemin yoktur.²⁰

Söz konusu dönemin en belirgin özellikleri arasında insanın özünün arındırılması, hayatın anlamlandırılması, imanın ve ahlaki içselleştirilmesi gibi temel ahlaki hükümler yer almaktadır. Ayrıca bu hükümler dünyevî yaptırımlara sahip olmayıp yalnızca imanlı

¹⁶ Mustafa Ahmed Ez-Zerka, *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*, çev. Servet Armağan (İstanbul: Timaş Yayınları, 1993), I/119-120.

¹⁷ Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1975), 37.

¹⁸ İslam dininin hükümleri esasen üç kısma ayrılır. Bunların birincisi, inançla alakalı olan, Allah'a, O'nun meleklerine, O'nun peygamberlerine ve ahirete iman etmektir. İkincisi genel ahlaki kurallardır. Üçüncüsü ise bireysel ve toplumsal sorumluluklarla alakalı olan ibadet ve muamelat kısmıdır.

¹⁹ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 37.

²⁰ Muhammed Faruk en-Nebhan, *Nizam'ül Hukm fi'l İslam*, çev. Servet Armağan (Kuveyt: Kuveyt Üniversitesi, 1974), 299.

vicdanlara hitap eden hükümler şeklindedir. Dönemin vahyinin hitabı genelde “Ey insanlar!” ve “Ey Ademoğulları!” biçimindedir.²¹

Mekke dönemindeki inananlar bahsedilen ilkelere bağlı kalmak şartıyla, içinde bulundukları toplum ile başta evlilik ve alışveriş olmak üzere hayatın her alanını ilgilendiren mevzularla iç içe yaşamışlardır. Bu hususların meşruiyeti genel manada Kur’ân yerine Hz. Peygamber’in (sav) söz, fiil ve takrirleri (sünnet) ile denetim altına alınmıştır. Bahsi geçen temel inanç esasları, bireysel ve toplumsal ahlaki kuralların yanı sıra namaz ve abdestle alakalı hükümlerdir.²²

1.3.1.2. Medine Dönemi (Devlet ve Hukuk) (622-632)

Medine şehri, Hz. Peygamber’in (sav) hicretiyle birlikte, İslâm davet ve devletinin yeni merkezi olmuştur. Hz. Peygamber (sav) burada aynı anda devlet reisliği, ordu komutanlığı ve baş hâkimlik gibi birçok görevler yürütmüştür.²³ Müslümanlar devlet gücünü elde edince, Kur’ân ve sünnet aracılığıyla dünyevi yaptırımları da bulunan ve hayatın neredeyse her alanına müdahil olan hukuki hükümler vazedilmeye başlanmıştır. Oruç, zekât ve hac gibi ibadet hükümleri ile cihat, aile hukuku, miras, muhakeme usulü, ceza hukuku, muamelât ve devletlerarası hukukla alakalı kurallar ve ilkeler bu devirde konulmuştur.²⁴

Genel olarak Medine döneminde Şâri ilke ve hükümlerini, adil ve ahlaki temeller üzerine kurulu yaşanabilir bir toplum modeline uygun olarak şekillendirmiştir. Bu sebeple cahiliye örf ve adetleri olarak bilinen hususlara karşı hemen tavır alınmamış, ilahi projeye uygun olup olmaması şeklinde bir teşri siyaseti güdülerek mevcut hükümlere karşı üç farklı yol takip edilmiştir. Bunlardan ilki “hükümün yürürlüğünün devam ettirilmesi (ibkâ)” dir. Bu yöntemle cahiliye devrinde bulunan güzel uygulamalar aynı şekilde devam ettirilmiştir. Haram aylarda savaşmanın yasak oluşu,²⁵ kasâme,²⁶ şûra, âkile²⁷ müesseseleri bu hususlar

²¹ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 27.

²² Namaz ibadeti geçmiş ümmetlerde de yer almaktaydı Bkz. Bakara, 2/83; Beyyine, 98/5; Enbiya, 21/73.

²³ Ekrem Buğra Ekinci, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2023), 17.

²⁴ Muhsin Koçak vd., *İslam Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 86; en-Nebhan, *Nizam ’ül Hukm fi’l İslam*, 300.

²⁵ Bakara, 2/217.

²⁶ Kasâme, sözlükte “yemin etmek, yemin eden topluluk” gibi manalara gelmekle birlikte İslâm hukukunda, fiili işleyenin kesin olarak bilinemediği bir cinayet durumunda suçun işlendiği yerdeki sınırlı sayıdaki kişilerin üzerlerine atfedilen suçu kaldırmak ya da öldürülen kişinin yakınlarının suç isnadında bulunmak için mahkemede yaptığı özel yeminlerin adıdır. Ali Bardakoğlu, “Kasâme”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001), 24/528.

²⁷ Âkile, sözlükte “bağlamak, engellemek; anlamak” gibi manalara gelmektedir. İslam ceza hukukunda diyet anlamında kullanılan bir terimdir. Diyete akl ve diyet ödeyecek kimseye ise âkile denilmektedir. Diyet ödenmesiyle karşı tarafın intikam almasına mâni olunması amaçlanmaktadır. Hamza Aktan, “Âkile”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989), 2/248.

arasında zikredilebilir. Söz konusu yöntemlerden ikincisi “hükmün iyileştirilmesi (ıslah)” dir. Bu yöntemle özü itibariyle ilahi projede bulunan ancak vasıf itibariyle uyum sağlamayanlar bazı düzenlemelerle kabul edilmiştir. Bunlar arasında eş sayısının dörtle²⁸ ve talakın üçle sınırlandırılması²⁹ zihârın³⁰ boşama nedeni sayılması yerine kefaretle evliliğin sürdürülmesi³¹ ve sınırsız yapılan vasiyete üçte bir ile sınırlama getirilmesi hususları zikredilebilir. Takip edilen yöntemlerden sonuncusu ise “hükmün yürürlükten kaldırılması (ilgâ)” dır. Bu yöntemle öz ve vasıf itibariyle ilahi projeye uygun olmayan hükümler yürürlükten kaldırılmıştır. Bunlar arasında faiz,³² içki ve kumarın yasaklanması,³³ üvey anne ile evlenme,³⁴ evlatlık edinme,³⁵ iki kız kardeşi tek nikah altında bulundurma,³⁶ hususları zikredilebilir.

1.3.1.2.1. Dönemin Hukuki Faaliyetleri

Söz konusu devirde hukukun tek kaynağı vahiy’dir. Bu kaynağın da vahiy vasıtasıyla inen Kur’ân ve dolaylı şekilde vahye dayanan sünnet olmak üzere iki tür yansıması vardır. Kur’ân temel ilke ve hükümleri vazederken sünnet de genellikle bu hükümlerin uygulanmasını sağlamış ve ihtiyaç oldukça vahye dayalı yeni hükümler koymuştur.

Kur’an-ı Kerim ne kanun metni ne de fıkıh kitabıdır. Diğer bir ifadeyle fikhi hükümler Kur’an’ın özel bir kısmında “bu haramdır, bu helaldir, bu akit şu şekilde yapılır ve şartları şu şekildedir...” biçiminde verilmeyip yerine göre farklı kelime veya cümleler halinde verilerek surelere yayılmıştır. Bu nedenle vahiy devrinde bugünkü gibi teknik manada bir hukuk terminolojisinden bahsetmek doğru değildir. Fakat yine de Kur’ân ve sünnet, yukarıda ifade edilen yaklaşım nedeniyle bir kısım ilkelere dikkat ederek, ihtiyaç duyuldukça konumlarına uygun biçimde terminoloji üretmiştir. Kur’ân, 400 civarında hukuk terimini İslâm hukukuna kazandırmış, sünnet ise Kur’ân’ı açıklama görevinin oluşu ve uygulama içinde bulunması nedeniyle hayatın neredeyse tüm yönlerini barındıran hukuk terimleri kazandırmıştır.³⁷

İlgili vahiy devrinde hem Hz. Peygamber (sav) hem de onun müsaadesiyle sahabeden Hz. Ali (ö. 40/661), Muaz b. Cebel (ö. 18/639) ve Amr b. el-As (ö. 43/664)’ın da aralarında

²⁸ Nisa, 4/3.

²⁹ Bakara, 2/229.

³⁰ Sözlükte “sırt, arka” anlamlarına gelen zihâr, kocanın eşinin baş, yüz ve sırt kısımlarını evlenmesi dinen yasak olan bir mahremine benzetmesi durumudur. Ahmet Yaman, “Zihâr”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013), 44/387.

³¹ Mücadele, 58/3.

³² Bakara, 2/ 275-279.

³³ Maide, 5/90.

³⁴ Nisa, 4/22.

³⁵ Ahzap, 33/ 5,37.

³⁶ Nisa, 4/23.

³⁷ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 88.

olduğu bazı sahabeler kendilerine ulaşan birtakım meseleler hususunda içtihatlarıyla hüküm vermişlerdir. Fakat Hz. Peygamber'in (sav) içtihadı direkt olarak vahyin, sahabenin içtihadı sünnet vasıtasıyla (takriri sünnet) dolaylı da olsa vahyin kontrolünde olmuştur.³⁸

1.3.1.2.2. Takip Edilen Teşrî Siyaseti

Medine döneminde ferdi ve içtimai hayatın çeşitli yönlerini düzenleyen hükümler iki şekilde olmuştur:³⁹ Bunlardan ilki şartlar hüküm koymak için uygun hale gelince vazedilmiştir. Zekât ölçüleri, aile ve ceza hukukuyla alakalı hükümleri ortaya koyan ayetler buna örnek olarak verilebilir. Ferdi ve içtimai hayatın çeşitli yönlerini düzenleyen hükümlerin ikincisi ise hükümlerin sorulan sualler üzerine vazedilmedir. Kadınların özel durumları ile ilgili hüküm bildiren ayetin nüzulü bu türdendir.⁴⁰

Dönemin fikhî vahiy zemininde Hz. Peygamber'in (sav) yaşantısı ve sünneti esasında şekillenmiştir. Hz. Peygamber (sav) döneminin fikhî, hükümlerin gerçek olaylarla alakalı olması, tedricilik ve nesih, kolaylığın esas alınması ve teklifin azlığı gibi özellikler içermektedir.⁴¹ Vahiy devrinde teşrî faaliyeti yapılırken şu metotlar takip edilmiştir:

a. Hükümlerin Gerçek Olaylarla İlişkili Olması

Hükümlerin gerçek olaylarla alakalı olması hususu, fikhî kuralların ortaya çıkış biçimiyle alakalı olmakla birlikte farazi olmaması durumudur. Bu metodun tezahürü Hz. Peygamber'e (sav) bir soru yöneltilmesi veya bir olayın vuku bulmasıdır. Bu hususa Kur'an'da *sana soruyorlar*⁴², *sana fetva soruyorlar*⁴³ biçiminde işaret edilmiştir. Hz. Peygamber (sav) Kur'an'ı yaşamış, söz ve takrirleriyle de beyanda bulunmuştur. Bazen ise Hz. Peygamber'in (sav) davranış ve kararları doğrudan vahiyle düzeltilmiştir.⁴⁴ Bu itibarla vahyin etkin rolü ve görüş ayrılıklarının Hz. Peygamber'in hakemliğinde çözülmesinde bir ihtilafın olması söz konusu değildir.

³⁸ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 88.

³⁹ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 38.

⁴⁰ Bakara, 2/222

⁴¹ Köse, Saffet, *İslam Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmet Yayınları, 2017), 142-152; Keskinoglu Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku* (Ankara, 1984), 38-42.

⁴² Bkz. Bakara, 2/ 189, 215, 217, 219, 220, 222; Enfal, 8/1; Maide, 5/4.

⁴³ Nisa, 4/127, 176.

⁴⁴ Abese, 80/1-12; Tahrim, 66/1-2; Maide, 5/67, 87-89; Tevbe, 9/43; Ahzap, 33/37.

b. Tedricilik ve Nesih

İnanç esasları ve genel ahlaki prensiplerin Mekke döneminde, fıkhi hükümlerin ise Medine döneminde konulması İslami hükümlerin derece derece ve zamanla ortaya konulduğunu göstermektedir. Meydana gelen bu tedricilik sadece zamanda değil, hükümlerin kapsamında da olmuştur. Sarhoşluk vasfı olan içkilerin haram kılması⁴⁵, cihada izin verilmesi ve savaş hükümlerinin konulması⁴⁶ ve faizin haram kılması⁴⁷ bu kapsamda değerlendirilebilir.

Dönemin özelliklerinden bir diğeri de bir hükmün diğeri bir hükümle kaldırılması anlamına gelen “nesih” ilkesidir. Neshin amacı tedricilik ilkesi bağlamında hükümlerin derece derece konulması ve meşakkatin giderilmesidir. Diğer yandan vaz’ edilen hükümler halkın maslahatıyla da ilgilidir. Örneğin kıblenin değişimi⁴⁸ ve zina cezasının haptiden celdeye dönüştürülmesi⁴⁹ bu hususla alakalıdır.

c. Kolaylığın Esas Alınması

Dönemin önemli fıkhi özelliklerinden birisi de kolaylığın esas olmasıdır.⁵⁰ Örneğin yükümlülüklerin güç nispetinde olacağı⁵¹, engeli olanlara, zorluk ve sıkıntı çekenlere muafiyetler sağlanması⁵² bu hususta değerlendirilebilir. Diğer yandan Hz. Peygamber’in (sav) “kolaylaştırın, güçleştirmeyin, müjdeleyin, nefret ettirmeyin”⁵³ ilkesi gereği kolaylık esas alınmıştır.

d. Teklifin Azlığı

Dönemin diğeri bir ilkesi de kolaylıkla alakalı olan ve sorumluluk azlığı anlamına gelen teklif azlığıdır. Önceki milletlere yüklenen teklifler kaldırılmıştır.⁵⁴

1.3.1.2.3. Dönemin Tedvin Faaliyeti

Hz. Peygamber’in (sav) hayatta olduğu süre zarfında Kur’an vahyi tamamlanmış, ayetlerin tamamı yazıya geçirilmiş fakat Mushaf haline getirilmemiştir. Kur’ân, vahiy

⁴⁵ Nahl, 16/67; Bakara, 2/219; Nisa, 4/13; Maide, 5/90-91.

⁴⁶ Hac, 22/39-41; Şura, 42/41,42; Bakara, 2/190-194; Enfal, 8/39,40; Nisa, 4/75, 90.

⁴⁷ Rum, 30/39; Nisa, 4/160-161; Al-i İmran, 3/130; Bakara, 2/278-279.

⁴⁸ Bakara, 2/143, 177.

⁴⁹ Nisa, 4/15-16; Nur, 24/2.

⁵⁰ Bu konuya dair deliller için bkz. Araf, 7/157; Bakara, 2/185, 286; Nisa, 4/28; Maide, 5/6.

⁵¹ Bakara, 2/286; Talak, 65/7.

⁵² Maide, 5/6; Hac, 22/78; Nur, 24/61; Fetih, 48/7.

⁵³ Buhari, Savm, 27.

⁵⁴ Bakara, 2/282.

devrinin ardından sahabe tarafından bir kitap haline getirilmiştir. Kur’ân ayetleriyle karışması endişesi sünnetin yazıya geçirilmesinin yasaklanmasına neden olmuştur. Ancak söz konusu endişenin ortadan kalkmasıyla sünnet yazıya geçirilme hüviyetine kavuşmuştur.⁵⁵ Bu devirde, sahabeler tarafından sünnet verileri ezberlenmiş ve şifahi olarak birbirlerine nakledilmiştir. Bunların yanında, sünneti yazan sahabeler de bulunmaktadır.⁵⁶

1.3.2. Fıkıhın Gelişme Çağı: Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi (632-750)

Fıkıhın gelişme dönemi olarak adlandırılan bu devir, Hz. Peygamber’in (sav) vefatıyla (632) başlayıp Emevîler döneminin sonuna (750) kadar devam etmektedir. İçinde barındırdığı özelliklere göre bu dönem “Hulefa-i Raşidin” ve sahabe fakihleriyle Tabiûn fakihlerinin hukukta bir hayli etkin rol oynadığı “Emevîler” olmak üzere iki alt devreye ayrılmaktadır. Her iki dönemde fıkhi anlamda hayata yön tayin edenler büyük oranda sahabeler olmuştur. Bu dönemde sahabeler vahyin doğrudan inişine ve Hz. Peygamber’in (sav) Kur’ân’ı hayata geçirmesine bizzat şahit olmuşlar ve Hz. Peygamber’in (sav) rahleyi tedrisatından geçmişlerdir. Bu nedenle yeni hadise ve ihtiyaçların meydana gelişi, bunlara karşın sahabenin tutum ve davranışları, uyguladıkları ilke ve metotlar gelecek nesiller için önemli bir referans konumundadır.⁵⁷

1.3.2.1. Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi (632-662)

Bu dönem, Hz. Ebu Bekir’in halife seçilmesiyle (632) başlamakta ve Hz. Hasan’ın halifelikten Muâviye yararına çekilmesiyle (662) kapanmaktadır. Bu döneme verilen diğer bir isim “Büyük Yaştaki Sahabeler Dönemi”dir.⁵⁸

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde ilk olarak isyan ve irtidat hareketlerini bastıran Hz. Ebu Bekir fetih hareketlerini başlatmış, Hz. Ömer fetih hareketlerinin sürdürmüş ve İslâm devletinin sınırlarını Doğu’da Ceyhun Alp’e (Ceyhun), Batı’da Mısır’a, Kuzey’de ise Ermenistan’a kadar genişletmiştir.⁵⁹ Hz. Osman zamanına gelindiğinde ise İslâm devletinin sınırları Kuzey’de Hazar kıyısı, Doğu’da Taberistan ve Batı’da Kıbrıs olmak üzere oldukça

⁵⁵ Yaman, Ahmet-Çalış, Halit, *İslam Hukukuna Giriş* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 75.

⁵⁶ Mehmet Efendioğlu, “Tedvin” (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2011), 267-269.

⁵⁷ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 45.

⁵⁸ Bkz. Hudari, Muhammed, *Târihu’t-teşri’i’l-İslâmî*, çev. Hatipoğlu Haydar (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 1974), 7.

⁵⁹ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 45.

genişletilmiştir. Ardından Hz. Ali devrinde iç savaşlar cereyan etmiş, itikad ve fıkıh alanında önemli tesirleri olan Şia ve Havâric gibi siyasi topluluklar ortaya çıkmıştır.⁶⁰

Kur’ân bu dönemde bir kitap haline getirilmiş, sahabelerin fıkıh alanında önde gelenleriyle bir “Şûra Meclisi” kurulmuş ve fetihlerle genişleyen toplumda vahiy devrinde bulunmayan yeni olaylar için içtihat vasıtasıyla hukuki hükümler ortaya konulmuştur.⁶¹ Dönemin içtihadı “içtihadü’r-rey” olarak adlandırılmakta ve bu dönemde Abdurrahman b. Avf (ra), Abdullah b. Mes’ud (ra), Enes b. Malik (ra), Muaz b. Cebel, Ebu Musa el- Eş’ari (ra), Zeyd b. Sabit (ra), Ubey b. Ka’b (ra), Hz. Aişe (ra), Abdullah b. Abbas (ra) gibi içtihat alanında nam salmış sahabeler bulunmaktadır.⁶²

Söz konusu dönem ele alınırken Hz. Ömer devrine ayrı bir atıfta bulunmak yerinde olacaktır. Çünkü Hz. Ömer, İslâm Tarihi’nde oldukça erken kabul edilebilecek bir zaman diliminde, Müslümanların bir devlet ve hukuk düzeni içerisinde hayatlarını ne şekilde devam ettirebileceklerini tutarlı ve yerinde uygulamalar ile ortaya koymuştur. Bu itibarla Hz. Ömer İslâm devlet idaresinin gerçek anlamda kurucusudur.⁶³

Hz. Ömer döneminde yapılanlar çoğaltılabilmekle birlikte genel manada şu şekilde özetlenebilir:

- Yapısı genişleyen devlet çeşitli idari bölümlere ayrılmış ve İranlıların devlet sisteminden esinlenilerek divan sistemi kurulmuştur.
- Bugünkü devlet bütçesi niteliğinde “Beytül mal” kurulmuştur.
- Resmi işleri daha özverili yerine getirebilmek adına “hicri takvim” oluşturulmuştur.
- Basra (H.13), Kûfe (H.17) ve Fustat (H.21) gibi birtakım şehirler kurulmuştur.
- Bizzat Hz. Ömer tarafından emniyet kontrolü ve temini için emniyet (şurta) kurumunun temeli atılmıştır.⁶⁴

Hulefâ-yi Râşidîn döneminin hüküm kaynaklarına bakılacak olursa, bir sorunun çözümü öncelikle Kur’an’a, ardından sünnete başvurmak, hüküm bulunmaması halinde ise Kur’an ve sünnet esasına dayalı makasidü’ş-şeri’a (İslam’ın temel gayeleri) ışığında “rey” içtihadı ya da istişareler yapılarak “şûra” içtihadı yapmak şeklinde olmuştur.⁶⁵ Eğer yapılan

⁶⁰ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, thk. Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ/Zaman Yayınları, 1992), 2/197 vd.

⁶¹ Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 31.

⁶² Abdurrahman Yazıcı, *İslam Hukuku I*, ed. Abdullah Çolak-Mehmet Dirik (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 63.

⁶³ Şahin, Osman, “Sahabe ve Tabiun Müçtehitlerinin Yeni Gelişmeler Karşısındaki Tutumlarının Hukuk Metodolojisi Açısından Analizi”, *Oş Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmî Dergisi* 2/10 (2006), 47.

⁶⁴ Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1330), 1/100, 131.

⁶⁵ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 62-63.

bu içtihat sonucunda ulaşılan hüküm hakkında ihtilaf yoksa “icmâ” adını almış ve bunun tek başına yapılan içtihatlardan daha güçlü olduğu anlayışı benimsenmiştir.

İlgili dönemde rey, kitap ve sünnette açıklanmayan hükümleri, nasların ve İslam’ın temel gayeleri ışığında hükme bağlamak manasına gelmektedir.⁶⁶ İlerleyen dönemlerde ise kıyas, istihsan, ıstıslah, örf ve sedd-i zerayi gibi birer teknik terim halini alacak olan hukuki yöntem ve kaynaklar “rey” adı altında tatbik edilmiştir.

Söz konusu dönemin içtihat prensiplerine değinilecek olursa, bu dönemde sahabe içtihat kapısını açarak içtihadı teşvik etmiştir. Sahabe, hiçbir zaman içtihat ve rey vasıtasıyla ulaştıkları hükümleri mutlak doğru görmemiş, Kur’ân ve sünnet verilerinden şahsi içtihatlarını ayırma hususunda oldukça titiz davranmıştır.⁶⁷ Ayrıca bu dönemde nazari içtihat ve teşri faaliyeti henüz ortaya çıkmamış ve sahabenin teşri faaliyetleri olayların ortaya çıkışına göre şekillenmiştir. Bu nedenle sahabeler henüz ortaya çıkmamış olaylar hakkında hüküm ortaya koymakla uğraşmamışlardır.⁶⁸

1.3.2.2. Emevîler Dönemi (662-750)

Emevîler dönemi Muâviye b. Ebî Süfyan’ın (ö. 679) hükümranlılığı (662) ile başlayıp Emevîlerin yıkılışına ve II. Mervan’ın öldürülmesi neticesinde hilafetin Abbasilere geçişiyile (750) son bulmaktadır. Söz konusu dönem içeride isyan ve karışıklıklarla mücadeleyle, dışarı da ise bu karışıklıkların olumsuz yönde pek bir etkisi olmayıp, yeni yerlerin fethiyle geçmiştir. Müslümanların toprakları Doğu’da Çin kıyıları ve Afganistan’a, Batı’da Atlas Okyanusu’na ve Kuzey’de Küçük Asya ve İspanya’ya ulaşmıştır.⁶⁹

Saray ve mescitlerde halkla arasını ayıran Emevîler, saltanat yöntemini tercih etmiş ve yönetim tayin veya vasiyetle belirlenir hale gelmiştir. Diğer yandan bu dönemde, askerlik, divan kâtipliği, resmi paralar, kültür ve mimari gibi birçok alanda yerleşik devlet karakterinde önemli uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Emevîlerin kurucusu Muaviye’nin “dini işleri siz düzenleyin, siyaseti ise bize bırakın” sözleriyle yönetim saraya çekilmiş, din ve siyaset ayrışmaya başlamış, bu da fukahayı hadis toplamaya ve kendi başarılarına içtihat yapmaya yöneltmiştir. Ayrıca söz konusu devirde Basra ve Kufe şehirleri İslâm hukuku araştırma merkezleri olmuş ve böylece nazari fıkıh başlamıştır.⁷⁰

⁶⁶ Yaman-Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, 77.

⁶⁷ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 47.

⁶⁸ Koçak, Muhsin-Dalgın, Nihat-Şahin, Osman vd., *İslam Hukuku*, 93.

⁶⁹ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 50-51.

⁷⁰ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 54-55; Ez-Zerkâ, *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*, I/305; Yaman-Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, 80; Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 33-35.

1.3.2.3. Dönemin Hukuki Faaliyetleri

Hiz. Peygamber'in (sav) yöntemine uygun olarak sahabe ve tabiun müçtehitleri karşılaştıkları meseleleri hemen reddetmeyip anlamaya çalışmışlardır. Hiz. Peygamber'in (sav) rahleyi tedrisatından geçen sahabeler genel manada yeni ortaya çıkan meselelere aktif olarak el atmışlardır. Bunu uygularken ilk olarak ayet ve hadisleri dikkate almışlardır. Şayet karşılaşılan şey İslâm'ın ilke ve amaçlarına uygunsa ya da aykırı değilse onu kabul etmişlerdir. Nasların lafzen ihtiyacı karşılamadığında ise lafızlara takılıp kalmamışlar, hem bunların tamamından ulaştıkları genel kaideleri (mekâsıd), hem de birey ve toplumun ihtiyaçlarını (mesâlih) göz önünde bulundurarak sorunları çözüme kavuşturma yoluna gitmişlerdir.⁷¹

M. Sellam Medkur, sahabenin yasama yöntemini nasların açıklanmaları ve tefsir edilmesi, üzerinde ihtilaf etmedikleri asıllara kıyas ve şeriatın ruhundan hüküm elde etmek suretiyle rey ve içtihatla bulunmak şeklinde üç gruba ayırmıştır. Ayrıca Medkur, sahabenin söz konusu içtihatlarının sonraları istihsan ve maslahat olarak adlandırıldıklarını dile getirmektedir.⁷²

Karşılaşılan problemleri, yetkileri çerçevesinde çözmeye çalışan sahabeler, mevcut hükümlerde değişikliğe, hafifletmeye veya askıya almaya neden olsa bile sorunu çözücü ve Şâri'in amaçlarını yerine getirici uygulamalarda bulunmaktan çekinmemişlerdir. İslâm hukukçuları söz konusu maksatla, Kur'ân ve sünnetin lafızlarıyla amaç ve ruhu arasında ölçü götürmeye çalışmışlardır. Bu itibarla nasların kapsamı bazen genişletilmiş bazen de daraltılmıştır.⁷³ Bazı sahabe hukukçuları ise nasların lafzına ağırlık vererek ve dengeyi özenle koruyarak hep aynı yaklaşımı sergilememiş, çeşitli yönlerden ihtilaf etmişlerdir. Fakat nasların lafızlarını ön plana tutan sahabelerin etkili bir varlık ortaya koymadıkları söylenebilir. Sahabe müçtehitleri arasındaki ihtilaf nedenleri genel manada şu şekilde ifade edilebilir:

- Fetih hareketlerinden dolayı Medine dışında olan sahabelerin bir kısmının sünnetten habersiz olması.⁷⁴

⁷¹ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 94.

⁷² Daha detaylı bilgi için bkz. Muhammed Sellem Medkur, *İslam Hukuk Başlangıcı*, çev. Ruhi Özcan (İstanbul: Nun Yayınları, 1995), 44.

⁷³ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 94.

⁷⁴ Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1975), 50.

- Hz. Peygamber'den hadisi aktaran ravinin hadisi yanlış anlaması ya da işittiği kaideleri unutmuş olması.⁷⁵

- Görünüşte çelişkili gibi görülen nassların yorumlanması ve bu husustaki nasların telifine dair çeşitli yöntemlerin izlenmesi.⁷⁶

- Sünnet verilerini başkasından elde eden sahabenin, verileri elde ettiği kişinin ahlak ya da hafıza açısından güvenilir olmaması.⁷⁷

- Mevzuya dair bulunan ayet ve hadislerin çeşitli manalar çağrıştırma ihtimalinin bulunması.⁷⁸

Tabiun nesline gelindiğinde, onlar hocalarından (sahabelerden) farklı bir yol izleyerek farazî hususları da istişare etmiş ve hüküm ortaya koymuşlardır. Bu durum İslâm Hukuku'nun gelişmesine büyük oranda yardımcı olmuş, fıkhnın tedvininde önemli bir rol oynamıştır.⁷⁹ Diğer yandan Tabiûn fukahâsı hoca, çevre ve bilgi çeşitliliğine göre Hicazlılar ve Iraklılar şeklinde iki kısma ayrılmaktadır. Hicazlıların imamı Said b. el-Müseyyeb (ö. 713) olurken Iraklıların imamı İbrahim en-Neha'i (ö. 715) olmuştur. Yukarıda ifade edilen Sahabe fukahâsı haricinde Tabiûn'un önde gelen isimlerinden Said b. el-Müseyyeb, Şa'bi (ö. 712), İbrahim en-Nehaî ve Hasan el-Basrî (ö. 728) dönemin hukukçuları arasındadır.⁸⁰

Yine bu dönemde Hicazlıların ilim merkezi konumundaki Medine'de yaşayan ve "Fukahayı Seb'a" diye adlandırılan Tabiûn neslinden meşhur yedi fakih de zikretmek yerinde olacaktır. Bahsedilen meşhur yedi fakih Said b. el-Müseyyeb, Urve b. Zübeyr (ö. 713), Ebu Bekr b. Abdurrahman (ö. 713), Ubeydullah b. Abdullah (ö. 716), Harice b. Zeyd (ö. 718), Süleyman b. Yesar (ö. 725) ve Kasım b. Muhammed (ö. 725)'dir.⁸¹

1.3.2.4. Dönemin Hüküm Kaynakları

Söz konusu dönemde Hicaz ve Irak ekolleri hüküm kaynakları olarak Kur'ân, sünnet ve icmâ'yı kabul etmişlerdir. Bunlarda yer almayan hükümler ise, yukarıda ifade edilen farklı içtihat yöntemleriyle ortaya konmaya çalışılmıştır.

Medinelilerin amelleriyle örf ve adetlerine özel bir önem atfeden Hicazlılar, yaşadıkları bölgenin Peygamber diyarı olmasından dolayı, sahih hadise ulaşma noktasında

⁷⁵ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 50.

⁷⁶ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 50.

⁷⁷ Saffet Köse, *İslam Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmet Yayınları, 2017), 154.

⁷⁸ Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, 154.

⁷⁹ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 95.

⁸⁰ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 66; Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 54-55; Yaman-Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, 81; Ekinci, *İslam Hukuk Tarihi*, 67.

⁸¹ Cengiz Kallek, "Fukahâ-yi Seb'a" (TDV İslam Ansiklopedisi, 1996), 13/214.

Iraklılara göre daha zengin durumda olmuşlardır. Fakat Medinelilerin uygulamalarını delil olarak görmeyen Iraklılar, hadisler hususunda şüpheli davranmışlardır. Bunun sebebi ise bulundukları bölgede sünnet kültürü pek yaygın olmadığı için hadis formatında İslâm’a aykırı rivayetlerin dolaşmasından şüphelenmeleridir. Bu itibarla hüküm verirken şüphe duyulmayacak derecede kuvvetli hadis bulamadıkları zaman re’y içtihadına ağırlık vermişlerdir.⁸²

1.3.2.5. Dönemin Tedvin Faaliyetleri

Tabiun döneminde yazılan ve bizlere ulaşan herhangi bir fıkıh eseri bulunmamaktadır. Bu dönemde Ömer b. Abdülaziz (ö. 720)’in isteği üzerine Medine valisi Ebu Bekir b. Hazm (ö. 738) ve İbn Şihab ez-Zührî (ö. 742) hadislerin tedvinine başlamışlar ancak Ömer b. Abdülaziz bunun sonucunu görememiştir.⁸³

İmam Zeyd b. Ali’ye (ö. 740) ait *el-Mecmu’ f’il-Fıkıh* adlı kitabın İmam Zeyd’e ait olduğu doğru kabul edilirse, bu dönemden günümüze ulaşan ilk kaynağın bu eser olduğu söylenebilir.⁸⁴ Fakat kitabın ravisi olan Ebu Halid Vâsitî’yi (ö. 932) Ehli sünnet âlimleri hadis uydurmacısı olarak kabul ederler ve sika (güvenilir) olmadığından söz konusu kaynağın İmam Zeyd’e ait olduğunu kabul etmezler.

1.3.3. Müçtehit İmamlar ve Mezhepleşme Dönemi (750-925)

Müçtehit İmamlar ve Mezhepleşme Dönemi, Abbasilerin kuruluşundan başlayıp (750) IV. asrın ilk çeyreğine kadar (925) devam etmektedir. İki asır süren bu döneme “Fıkıhın Altın Çağı” da denilmektedir. İlgili dönemde Etbau’t-tabiîn nesli fıkıh sahasında oldukça etkili olmuş, İslam hukuku gelişmiş, önemli mezhep imamları yetişmiş ve ulaşılan hukuki birikimler tedvin edilmiştir. Bu nedenle bu devir “Müçtehit İmamlar Dönemi”, “Fıkıhın Olgunluk Çağı” ve “Tedvin Dönemi” gibi isimlerle de adlandırılmıştır.⁸⁵ Mezhepler bu devirde kurulmuş, istinbât⁸⁶ metodu sistemleştirilmiştir.

⁸² Koçak vd., *İslam Hukuku*, 96.

⁸³ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 67; Koçak vd., *İslam Hukuku*, 96; Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 52; Ekinci, *İslam Hukuk Tarihi*, 71.

⁸⁴ Değerlendirme için bkz. Saffet Köse, “Fıkıh Literatürünün Tartışmalı İki Eseri: el-Mecmuul Kebir ve el-Meharic fi’l-Hiyel’”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 289-301.

⁸⁵ Yunus Apaydın, “İslam Hukukuna Giriş”, *Anadolu Üniversitesi Dergisi* 2060 (ts.), 38; Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 68.

⁸⁶ Sözlükte “araştırmak, peşine düşmek, sonuca varmak” gibi anlamlara gelen istinbât fıkıh usulü terimi olarak “ictihad ve kavrayış yoluyla naslardan hüküm çıkarmak” demektir. Ferhat Koca, “İstinbat”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001), 23/368.

İlk asırda hükümlerinin en güçlü devrelerini yaşayan Abbasilerin sınırları kuzeyde Hazar ve Marmara sahillerine, doğuda Hayber geçidine ve Hindistan'da Keşmir vadisine kadar genişlemiştir.⁸⁷ Asr-ı saadeti yeniden canlandırmak iddiasıyla iktidara gelen Abbasiler, din ve dünya işlerinde dine göre hareket etmişlerdir.⁸⁸ Bu durum onların ulemanın söz, inanç ve davranışlarıyla yakından ilgilenmelerine sebep olmuştur. İlginin doğal sonucu olarak da hukuki faaliyetler gelişim göstermiştir. Söz konusu dönemde İslâm hukukunun gelişimini kısaca şöyle özetlenebilir:

- Halifelerin davranış ve hükümlerini dine dayandırma çabası.
- Dönemin İslâm hukukçularının hükümlere kaynak ararken izledikleri yol.
- Nazari fıkıhın, muhtemel problemlere çözüm ortaya koyması.
- Yeni karşılaşılan örf, adet ve gelenekler üzerinde tefekkür yoluyla bazılarını kabul bazılarını ise reddetme.
- Yapılan ilmi yolculuklar (Rihle).⁸⁹

1.3.3.1. Dönemin Hukuki Faaliyetleri

Müçtehit İmamlar Dönemi'nde fukahânın farazî konular üzerindeki fıkhi içtihatları artarak devam etmiştir. İslam ülkesinin fetihlerle gelişmesine bağlı olarak yeni sorunlar ortaya çıkmıştır. Cahiliye devri uygulamalarındaki gibi ilga, ibkâ veya ta'dil etme gibi üç farklı strateji benimsenmiştir. Farklı örf ve kültürlerin etkisiyle bazen farklı hükümler ortaya çıkmış ve neticesinde değişik kültürlerde yetişmiş müçtehitler yetişmiştir. Bu itibarla Iraklılar sorunlarını İmam Ebu Hanife'ye (ö.150/767, Şamlılar Bizans'a ilişkin hususları İmam Evzai'ye, Roma ve Mısır medeniyetine ait konuları da Leys b. Sa'd'a sormuşlardır.⁹⁰

Söz konusu döneminde, ilmi kudrete sahip kimseler için içtihat kapıları ardına kadar açık olmakla birlikte ilmi kudrete sahip olmayanlar için ise istediği müçtehitten yararlanma imkânı bulunmaktadır. Dönemin hukukçuları, hukuki çalışmalarında ilk Kur'ân ve sünnete, sahabe icmâsı ile içtihadın diğer türlerine (kıyas, istihsan, örf vb.) başvurmuşlardır.⁹¹ Bu itibarla bu delillerin şartları, sınırları ve işleyişi tespit edilmiştir.

⁸⁷ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 53; Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 58.

⁸⁸ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 59; Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 53-54; Koçak vd., *İslam Hukuku*, 97.

⁸⁹ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 59-60.

⁹⁰ Saffet, *İslam Hukukuna Giriş*, 160-161.

⁹¹ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 100.

Dönemin devleti Abbasiler, Emevîlerin aksine davranışlarını dine dayandırma fikrini benimsemiş ve bu da fıkıhın gelişimine katkı sağlamıştır. Ayrıca tabii döneminde ortaya çıkan fıkhi anlamdaki ihtilaflar giderek artmıştır. İhtilafın temel nedenleri olarak; kitap ve sünnetteki anlayış ve yorumlama, hadislerin bilinip bilinmeme ya da sıhhat durumuyla alakalı bakış açısı ve coğrafya, bilgi ve usuldeki farklılıkları zikredebilir.⁹²

Söz konusu dönemde, İslam'ın ilk defa karşılaştığı problemlerin birçoğu geride kalmış ve bunlara yeni çözümler üretilmiştir. Karşılaşılan yeni medeniyetlerle kültür ve medeniyet alışverişi büyük oranda tamamlanmış, bu sebeple müçtehit imamlar döneminde İslâm hukuk çalışmaları fıkıh usulünü sistemleştirmek ve hukuku tüm konularıyla birlikte bir düzen içerisinde konu edinmek şeklinde yapı kazanmıştır.⁹³ Söz konusu durum sonucunda ise mezhepler adı verilen sistemli hukuki yapılar ortaya çıkmış, İslâm hukuk usulünde yer edinen terimler tarif edilmeye başlanmış ve farz, vacip, haram, mekruh, müstahab, rükün, şart gibi birçok ıstılah kullanıma girmiştir.⁹⁴

İlgili dönemde ortaya çıkan mezhepleşmenin nedenleri kısaca şu şekilde ifade edilebilir:

- Bu dönem hukukçularının içtihatlarını hukukun bütün konularına yaymaları.⁹⁵
- Farklı müçtehitlerin içtihatlarının yapılan tedvinler neticesinde kitaplaştırılması ve herhangi bir müçtehidin farklı hususlardaki içtihatlarına rahatça ulaşılabilmesi.⁹⁶
- Rey ve Hadis ekollerinin ortaya çıkması ve söz konusu ekol taraftarlarının birbirleri ile sözlü ve yazılı olarak münakaşa ve münazaralarda bulunmaları.⁹⁷
- Münakaşa ve münazaraların fıkıh usulünün doğmasına ve bu konuda eserler kaleme alınmasına neden olması.⁹⁸

Yukarıda verilen nedenler sonucunda ortaya çıkan mezheplerin meşhur kurucuları el-Hasanü'l-Basri (ö. 110/728), Ebu Hanife, Evzai (ö. 157/774), Süfyan es-Sevri (ö. 161/778), Leys b. Sa'd (ö. 175/791), Malik b. Enes (ö. 179/795), Süfyan b. Uyeyne (ö. 189/814), Şafii (ö. 204/820), Ebu Sevr (ö. 240/854), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Davud ez-Zahiri (ö. 270/884) ve İbn Cerir et-Taberi (ö. 310/923) şeklindedir.⁹⁹ Zikredilen mezheplerin bir kısmı

⁹² Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 68; Yaman- Çalı, *İslam Hukukuna Giriş*, 91-83.

⁹³ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 98.

⁹⁴ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Fıkhi İhtilaflarda Ölçü*, çev. Musa Hüb (İzmir: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 53.

⁹⁵ Hayreddin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1984), 57.

⁹⁶ Ahmet Yaman - Halit Çalı, *İslam Hukukuna Giriş* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 86.

⁹⁷ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 62.

⁹⁸ Muhsin Koçak vd., *İslam Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 98.

⁹⁹ Hayreddin Karaman, "Fıkıh" (TDV İslam Ansiklopedisi, 1996), 6-7.

çeşitli nedenlerden ötürü zamanla tarihe karışmış, başta dört büyük mezhep olmak üzere bunların çok azı varlığını devam ettirebilmiştir.

Diğer yandan sahabe devrinde Hicaz ve Irak merkezli ortaya çıkan ekoller, bu devirde prensip olarak ayrılan “Eserciler/Hadisçiler” ve “Reyciler” adıyla iki ana fikhî ekole haline gelmiştir.¹⁰⁰ İfade edilen “eser” tabiri Hz. Peygamber’in hadisleri ile sahabe ve tabiun fetvaları şeklinde çağrışım yapmaktadır. Söz konusu ekoller şu şekildedir:

1.3.3.2. Rey ve Eser/Hadis Ekolleri

Rey ekolü mensupları zaman içerisinde “müfrit reyciler” ve “mutedil reyciler” şeklinde gruplara ayrılırken, eser ekolü mensupları ise “müfrit eserçiler” ve “mutedil eserçiler” şeklinde iki alt gruba ayrılmıştır.¹⁰¹

a. Müfrit Reyciler

Müfrit reyciler, hüküm ortaya koymada kur’ân ve re’yi kabul ederken sünneti kabul etmemektedirler. Bu grubun Basra Mutezilesi veya Haricilerden oluştuğu varsayımı yapılmaktadır.¹⁰² Zamanla temsilcisi kalmamış ancak tarih içerisinde bazı zamanlarda fert ya da gruplar halinde görüşleri hayat bulmuştur. Söz konusu ekolün fikirleri ve delilleri İmam Şafii’nin eserlerinden öğrenilmektedir.¹⁰³

b. Mutedil Reyciler

Mutedil reyciler, hadisin sıhhati hususunda oldukça hassas davranmış ve hadis naklinden çekinmişlerdir. Bununla birlikte sünneti reddetmeyerek kıyas, istihsan ve maslahat gibi rey ağırlıklı hüküm vermektedirler. Genel manada ağırlıklı olarak rey içtihadı yapmışlardır. Ayrıca farazi meseleler üzerinde görüşler üreterek hükümler ortaya koyarken üstad müçtehitlerin görüş ve fetvalarını yeni sorunları çözmede kaynak olarak kullanmışlardır.¹⁰⁴ Bunlar arasında Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Züfer (ö. 158/775), Evzâî (ö. 176/792), Süfyanu’s-Sevrî (ö. 161/778), Mâlik (ö. 179/795), Ebû-Yûsuf (ö. 182/798), Muhammed (ö. 189/805), Osman el-Bettî (ö. 145/760) gibi isimler bulunmaktadır.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Salim Ögüt, “Ehl-i Hadis”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/508.

¹⁰¹ Ögüt, “Ehl-i Hadis”, 10/510.

¹⁰² Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 63.

¹⁰³ Detaylı bilgi için bkz. Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dârü’l-Marife, 1990), 7/250 vd.

¹⁰⁴ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 99.

¹⁰⁵ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 63.

c. Müfrit Eserciler

Müfrit eserler, rey içtihadı, kıyas, sahabe ve tabiun'un verdiği fetvaları hüküm kaynağı olarak görmeyenlerden oluşmaktadır. Grubun mensuplarını mutezileden bazı imamlar, Davud b. Ali (ö. 270/883) ve ona uyanlar (Zahiriler) oluşturmaktadır.¹⁰⁶

d. Mutedil Eserciler (Ehli Hadis)

Eser ağırlıklı içtihat yapan söz konusu mutedil eserler, rey ve kıyası kabul etmekle birlikte kısıtlı şekilde başvurmuşlardır. Bu gruba mensup olanlar genellikle hadis bilgileri olmakla birlikte Sahabe ve Tabiun fetvalarını hüccet saymış ve farazi konularda hüküm vermemişlerdir. Ayrıca hadis ve eser bulunan konuda rey'e başvurmamışlardır.¹⁰⁷ Bu grup içerisinde Şu'be (ö. 160/777), Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/813), el-Fudayl b. İyad (187/803), Abdullah b. Mübarek (ö. 165/781) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) yer almaktadır.¹⁰⁸

1.3.3.3. Dönemin Tedvin Faaliyetleri

İlgili dönemde başta fıkıh ardından ise temel İslami ilimler (hadis, tefsir, siyer) toplanmış, mevcut verilerin düzen ve tasnifine özen gösterilmiştir. Sünnet verilerinin toplanması ve tasnifiyle birlikte bu alanda Câmi, Sünen ve Müsned gibi tasnif türünün doğuşu sağlanmıştır.¹⁰⁹

İslâm hukukuna ait ilk kitaplar söz konusu devirde telif edilmiştir. Örneğin İmam Malik *el-Muvatta'yı*, İmam Muhammed *el-Mebsut'u* ve *el-Âsâr* adlı çalışmaları, Ebu Yusuf *Kitabü'l-Harac'ı* ve İmam Şafiî *el-Ümm* adlı kitabı söz konusu devirde telif etmiştir.¹¹⁰

İmam Şafiî'nin kaleme aldığı ve İslâm hukuk usulüne dair ilk eser olan *er-Risale* yine bu dönemde telif edilmiştir.¹¹¹ Oldukça önemli bilgiler içeren eser, Kur'ân ve Kur'ân'ın hüküm açıklama yöntemi, nasih-mensuh, haber-i vâhid, kıyas, istihsan, hadislerin gizli kusurları (îlel), icmâ ve içtihat gibi mevzuları içermektedir.¹¹²

¹⁰⁶ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 63.

¹⁰⁷ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 63.

¹⁰⁸ Öğüt, "Ehl-i Hadis", 10/510.

¹⁰⁹ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 100.

¹¹⁰ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 59-60; Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 69; Ez-Zerka, *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*, 1/138.

¹¹¹ Ez-Zerkâ, *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*, 1/138.

¹¹² Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 67.

1.3.4. Fıkıh Mezhepleri

Emevîlerin son zamanlarından itibaren Abbasiler devrinde önemli fıkıh alimleri yetişmiş, fıkıh olgunlaşarak kurumsal bir yapıya kavuşmuş ve neticesinde fıkıh mezhepleri teşekkül etmiştir. Ortaya çıkan bu mezheplerin bir kısmı günümüze ulaşmış bir kısmı ise ulaşamayarak sadece mukayeseli fıkha konu olmakla kalmıştır. Genel anlamda teşekkül eden fıkıh mezheplerinin kurucu imamlarıyla birlikte özellikleri şu şekildedir:

1.3.4.1. Sünnî Mezhepler

İslam camiasının büyük bir kısmını oluşturan Sünnilik yalnızca bir isim, sıfat ya da mezhep değil, tamamen bir yaşam tarzını ifade etmektedir. Ayrıca Sünnilik, kitap ve sünnete uygun bir biçimde İslâm'ın hayata uygulanmasıdır. Ehl-i Sünnet mensuplarına ise “sağlam ve doğru inancı benimseyenler” manasında “Sünnî” ismi verilmiştir. Saîd b. Cübeyr’e (ö. 713) atfedilen bir rivayete göre Sünnî kelimesi ilk kez 11. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır.¹¹³ Söz konusu Sünnî mezheplerin dört fıkıh kolu bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Hanefi, Maliki, Şafii ve Hanbeli mezhepleridir.

1.3.4.1.1. Hanefi Mezhebi

Hanefî mezhebi, Sünni mezheplerin en büyüğü ve dünya genelindeki Sünnilerin yaklaşık üçte biri bu mezhebe mensuptur. İmam Ebu Hanife’ye nispetle kurulmuş ve onun doktrinleri ile geliştirilmiştir.

1.3.4.1.1.1. İmam Ebu Hanife (ö. 150)

Hanefî mezhebinin imamı ve tebeu’t-tabiin nesline mensup olan Ebu Hanife’nin esas adı Nu’mân b. Sabit b. Zuta’dır.¹¹⁴ 80/699 yılında Kûfe’de (Irak) dünyaya gelmiş ve 150/767 yılında Bağdat’ta vefat etmiştir. Kökeni itibariyle Arap olmayan Ebu Hanife’nin ırkına dair görüşler mevcuttur.¹¹⁵ Ancak Ebu Hanife’nin dedelerinin geldiği coğrafyada Türklerin de arasında yer aldığı birçok Müslüman topluluğun yaşamış olması onun Türk olma ihtimalini arttırmakta, Türklerin Batı’ya yayılışları ve İran civarına yerleşmeleri de bu ihtimali

¹¹³ Ethem Ruhi Fıglalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri* (İstanbul: Selçuk Yayınları, 1996), 54.

¹¹⁴ Mustafa Uzunpostalcı, “Ebu Hanife”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994), 10/131.

¹¹⁵ Muhammed Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, çev. Osman Keskinoglu (Ankara: Şafak Yayınları, 1992), 15-17.

kuvvetlendirmektedir.¹¹⁶ İlim sahibi olmasının yanında kumaş tüccarlığı yapmış ve işini ortaklarıyla birlikte devam ettirerek çevresine maddi yardımlarda bulunmuştur.¹¹⁷ Kıraat ilminin yanında akaid ve cedel ilmini öğrenen Ebu Hanife, yaşadığı dönemdeki bid'atçılar ve inkarcılarla münakaşalar yapmış, Hz. Peygamber'den sahabeye, sahabeden sonraki nesillere tevarüs eden itikadi esasları savunmuştur. İlerleyen süreçlerde bu görüşleri Ehl-i Sünnet (bilhassa Maturidi) anlayışının ortaya çıkmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır.¹¹⁸

İmam Ebu Hanife'nin üstadı tabiun ulemasından Hammad b. Ebî Süleyman (ö. 120/738)'dir. Onun hocası Ebu Amr eş-Şâtibî (ö. 104/722) ve İbrahim en-Nihai (ö. 95/714)'dir. Onlar ise ilimlerini Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ud, Hz. Ömer ve Hz. Ali'den almışlardır.¹¹⁹ Ayrıca Ebu Hanife Şii mezhebinin önderleri olan Zeyd b. Ali ve Cafer-i Sadık'tan da ilim tahsilinde bulunmuştur.¹²⁰

Ebu Hanife'nin öğrencilerinden olan Ebu Yusuf (ö. 182/798) ve Muhammed Hasan eş-Şeybani (ö. 189/804) "İmameyn" olarak nam salmışlardır. Ebu Yusuf'un fıkıhla alakalı hadisler içeren *Kitabu'l-asl* ve mali hukuk sistemini ihtiva eden *Kitabu'l harac* gibi önemli eserleri olmasına rağmen mezhebin tedvinini İmam Muhammed gerçekleştirmiştir. Öğrencisi İmam Muhammed tarafından Ebu Hanife'nin görüşlerinin kaleme alındığı ve tevatüren bize kadar ulaşmış olan eserlere "zahirü'r-rivaye"¹²¹, söz konusu kaynaklar kadar güçlü rivayetlerle nakledilmeyen eserlere ise "nadirü'r-rivaye"¹²² denilmektedir.

Irak'ta doğan Hanefî Mezhebi, Abbâsîler döneminde ülkenin ana fıkıh mezhebi olmuş, bilhassa doğu bölgesinde yayılım göstererek Horasan ve Mâverâunnehir'de gelişmiştir. Mühim Hanefî hukukçularının birçoğu söz konusu ülkelerden çıkmıştır. Hanefiler, Fas

¹¹⁶ Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", 10/131.

¹¹⁷ Muhammed Hamidullah, *İmam-ı Azam ve Eseri*, çev. Kemal Kuşçu (İstanbul, 1963), 30.

¹¹⁸ Vecdi Akyüz, *Dört Mezhep İmamı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999), 15-19.

¹¹⁹ Hayreddin Kahraman, *İslam Hukukunda İctihad* (Ankara, 1975), 132.

¹²⁰ Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, 20.

¹²¹ İçerisinde barındırdığı eserler şöyledir: el-Asl (Mebsut): İmam Muhammed'in günümüze ulaşan kitaplarının en büyüğüdür. Söz konusu kitapta Ebû Hanife ve Ebû Yusuf'un fûrua ait görüşlerini aktarmış ve kendi fikrilerine yer vermiştir. Söz konusu esere el-Asl ismi de verilmiştir. el-Cami'ul-Kebir: İmam Muhammed'in Ebû Hanife'den bizzat vasıtasız aldığı meseleleri ihtiva eder. Söz konusu meselelerle ilgili birtakım açıklamalar barındırmaktadır. el Cami'us-Sagîr: Söz konusu kitap 1502 hususu içermektedir. Bunlardan 170 tanesi ihtilaflıdır. Söz konusu kaynakta Ebû Yusuf'un Ebû Hanife'den rivayet ettiği hususlara da yer verilmiştir. es-Siyerü'l-Kebir: Devletler genel hukukuna aittir. Serahsî'nin şerh ettiği eser dört cilt şeklinde basılmıştır. es-Siyerü's-Sagîr: Devletler umumi hukukuna ait bir eserdir. ez-Ziyadat: el-Câmiu'l-Kebir'de değinilmeyen hususların tamamlayıcısı niteliğindeki eserdir. Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 97-98.

¹²² İçerisinde barındırdığı eserler şöyledir: el-Keysaniyyat: Süleyman b. Saîd el-Keysân'ın naklettiği görüşler yer almaktadır. er-Rakkiyyat: İmam Muhammed'in Rakka'da kadılık görevini yürüttüğü sırada yazdığı kaynaktır. Muhammed b. Semâa tarafından nakledilmiştir. el-Haruniyyat: İmam Muhammed'in halife Harûn er-Reşîd'i yaptığı geziler sırasında kaleme aldığı eseridir. İlgili devirdeki kanun ve nizamlar yer almaktadır. el-Cürcaniyyat: Ali b. Salih el-Cürcânî'nin naklettiği hususlar yer almaktadır. Ekrem Buğra Ekinci, *İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2023), 95.

(Mağrip)’ta V. yüzyıla kadar Mâlikîler ile varlığını sürdürmüşler, Sicilya’da ise tek başına fıkhi mezhep konumunda olmuşlardır. Abbasîlerin ardından Hanefî mezhebinde zayıflama olmuş ancak Osmanlı Devleti’nin kuruluşuyla birlikte tekrar gelişme katetmiştir. Osmanlı’nın hâkim olduğu topraklarda başka mezhebe bağlı olan bölgeler de dahil olmak üzere çeşitli bölgelere İstanbul’dan Hanefî mezhebine bağlı hâkimler tayin edilerek (Mısır ve Tunus gibi) bu bölgelerde mezhebe resmîlik kazandırılmıştır.¹²³

İmam Ebu Yusuf’un Abbasi devrinde oluşturulan Kadı’l-Kudat (Başkadılık) makamına getirilmesi mezhebin daha fazla alana yayılmasına vesile olmuştur.¹²⁴ Günümüzde bu mezhep, Türkiye, Afganistan, Pakistan, Orta Asya ve Balkanlar’da yaygın olmakla birlikte Suriye, Yemen, Hicaz, Mısır ve Irak’ta da oldukça fazladır.¹²⁵

1.3.4.1.1.2. Hanefî Mezhebi Fıkıh Metodu

İmam Ebu Hanife bir meselenin hükmünü kitap, sünnet, sahabe kavli ve re’y’e isnat ederek ortaya çıkarmıştır.¹²⁶ Hadislerin sıhhat durumu için şartlar koymuş ve uymayan hadisleri de kabul etmemiştir. Yine kıyas için belirli kurallar koymuş ve yaygın olarak kullanmıştır. Ayrıca yetiştirdiği öğrencilerin sayısının birkaç bin civarında olduğu ve bunlardan kırkının içtihat edecek seviyeye ulaştığı ifade edilmektedir.¹²⁷

Mezhebin hukuk ekolündeki izlediği içtihat metodu ise şu şekilde ifade edilebilir:

- Kur’an: Hüküm elde etmede ilk Kur’an’a bakılır. Kufe ve Irak’ın Medine’den uzak olması mezhebin Kur’an’a daha fazla başvurmasına neden olmuştur. Yine mezhebe göre Kur’an katî olduğu için âhâd haberle tahsis ve takyid edilemez.¹²⁸

- Sünnet: Kitapta hüccete rastlanmaması halinde sünnete bakılır. Açıklayıcı olan sünnet mübeyyen (açıklanmış) Kur’an’a tabidir. Hanefiler genel olarak sünnet konusunda Cumhur ile aynı düşünmekle birlikte âhâd haberi ravinin zabtı hususunda oldukça titiz davranmaktadır.¹²⁹

¹²³ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 122.

¹²⁴ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2017), 36.

¹²⁵ Abdurrahman Yazıcı, *İslam Hukuku I*, ed. Abdullah Çolak-Mehmet Dirik (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 71; Koçak vd., *İslam Hukuku*, 122; Saffet Köse, *İslam Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmet Yayınları, 2017), 170; Fahrettin Attar, *Fıkıh Usulü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013), 464-476.

¹²⁶ Mizzi, *Tezhibü’l-Kemal fi esmai’r-ricâl*, 19/443.

¹²⁷ Bezzâzî, *Menâkıbü’l-İmâmi’l-A’zam* (Beyrut, 1981), 218-246.

¹²⁸ Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsi, *Uşûlü’s-Serahsî* (İstanbul: Eda Neşriyat, ts.), 279.

¹²⁹ Mehmed b. Ferâmurz b. Ali Molla Hüsrev, *Mirkât’ül-Vusûl İlâ İlmi’l-Usûl (Mir’âtü’l-Usûl Fi Şerhi Mirkât’ül-Vusûl)*, çev. Davut İltaş (İstanbul: Matsis Matbaa A.Ş., 2024), 1/146-157.

- Sahabe Kavli: Hükümün sünnette bulunamaması halinde husus ile alakalı sahabe icmâsının var olup olmadığına bakılır. İcmâ'nın olması halinde ise tabi olunur. Hz. Peygamber sahabeyi övdüğü için kıyasa gidilemeyecek yerde tek bir sahabe görüşü varsa esas alınır. Tabiin içtihadında ise istenilene uyulabilir.¹³⁰

- İcmâ: Bu kademeye kadarki yürütülen metotlardan herhangi bir sonuca ulaşılamaması halinde konu ile alakalı diğer tabakalarda icmâ'nın bulunup bulunmadığı araştırılır. Ümmetin icmâsı bir delil hükmündedir. Çünkü ümmet delalet üzere birleşmez. Tevatür olarak gelen sahabe icmâsı da oldukça kuvvetli kabul edilir. Bu itibarla icma kıyastan önce gelmektedir.¹³¹

- Kıyas: Kur'an, sünnet ve sahabe kavlinde delil bulunamaması halinde kıyasa başvurulur. Ebu Hanife, Irak'ta hadisin az oluşu ve güven konusundaki yetersizlik sebebiyle rey yoluyla kıyası tercih eder.¹³²

- İstihsan: Kıyasın yapılamaması halinde istihsana başvurulur. Mevcut iki delil arasında zıtlık bulunması halinde kuvvetli olan delil ile amel edilir. Bu itibarla kıyastan daha kuvvetli bir delil nedeniyle terki söz konusudur.¹³³

- Örf: Hanefilerde örfün delili İbn Mesud'dan nakledilen "Müslümanların güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir."¹³⁴ mevkuf haberidir. Bu itibarla daha kuvvetli bir delilin bulunmaması halinde örf devreye girer.¹³⁵

Hanefi mezhebi, akla daha fazla alan açması, insan gelenek ve hürriyeti hususunda titiz davranması, gerçekçi çözümler üretmesi, hükümlerinin hayatta kolay uygulanışı ve farazi meselelerin tartışılarak fıkha konu edilişi ile meşhurdur.

1.3.4.1.2. Mâliki Mezhebi

Adına nispetle kurulan mezhebin kurucusu Ebu Abdillâh Mâlik bin Enes bin Amir el Asbahî'dir. Mısır'dan Mağrib'e Kuzey Afrika'da yayılan Maliki Mezhebi, Endülüs'te en çok mensuba sahip mezheptir.

¹³⁰ Muhammed b. Ali eş-Şevkani, *İrşadü'l-Fühul ila Tahkiki'l-Hakki min İlmi'l-Usul*, thk. Şaban Muhammed İsmail (Kahire: Daru's-Salam, 2006), 266.

¹³¹ Serahsi, *Uşûlü's-Serahsî*, 235.

¹³² Muhammed Ebu Zehra, *Ebu Hanife-Hayatuhu ve Asruhu Arauhü ve Fıkhuhu* (Daru'l Fikri'l Arabi, 1947), 330.

¹³³ Serahsi, *Uşûlü's-Serahsî*, 2/200.

¹³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I/379.

¹³⁵ Mehmet Şener, *İslam Hukuku'nda Örf* (İzmir, 1987), 131.

1.3.4.1.2.1. İmam Mâlik (ö. 179) ve Fıkıh Metodu

İmam Mâlik, ünlü *Muvatta* isimli hadis-fıkıh eserinin müellifidir. 95/713 yılında Medine’de dünyaya gelmiş ve 179/795 yılında doğduğu şehirde vefat etmiştir.¹³⁶ Arap asıllı bir ana-babadan dünyaya gelen İmam Malik’in dedeleri Yemen’den gelip Medine’ye kurulmuşlardır.¹³⁷ İlim ehli ve hadis rivayeti yapan bir ailede doğup büyümüş olan İmam Malik’i hem ailesi hem de çevresi ilme yönlendirmiştir. İlk olarak Kur’an’ı hıfz etmiş ve ardından ilim öğrenimi için çaba göstermiştir. Yaşadığı dönemdeki bilginlerden istifade etmiş ve ilim için bir hayli gayret göstermiştir.¹³⁸

Hadis ve rivayet, fıkıh ve re’y ilimlerini tahsil eden İmam Malik, Nafi (ö. 119/737), Abdurrahman bin Hürmüz, İbn Şihab ez-Zührî (ö. 124/742), Yahya bin Said ve Rabi’u’r-Re’y gibi birçok hocadan ders almıştır. Abdullah bin Ömer’in azatlısı olan Nafi’den İbn Ömer’in rivayetlerini, sahabelerin amellerini ve Hz. Ömer’in uygulamalarını öğrenmiştir. Fıkıh ve hadis ilminin yanında tefsir ilminde derinleşmiş ve Cafer es-Sadık’tan da dersler almıştır.¹³⁹ Ayrıca Emevî döneminden itibaren meydana gelen baskı ve zulümlere karşı gelen İmam Malik, emri bil maruf ve nehyi ani’l münkerden asla vazgeçmemiştir.¹⁴⁰

İmam Malik’in ilmi dört kaynağa dayanmaktadır:¹⁴¹

- 1) İmam Malik her şeyden önce başta Hz. Peygamber’in hadislerini öğrenmiştir.¹⁴²
- 2) İmam Malik, sahabenin ve tabiînin fetvalarını öğrenmiştir. Bu tabakalardaki büyüklerden öğrenilen fıkıh, Malikî fıkıhının büyük bir kısmının tarifinin temeli (kaynağı) olmuştur.¹⁴³
- 3) İmam Malik, Re’y fıkıhını Rebi’u’r-Re’y’den öğrenmiştir. Bunun temeli, çeşitli naslarla halkın yararlarını (mesâlihini) uzlaştırmaktır.¹⁴⁴
- 4) İmam Malik hem insanlar arasındaki ihtilafları hem de fıkıh alanındaki ayrılıkları öğrenmiştir. Bunları İbn Hürmüz’den almıştır.¹⁴⁵

¹³⁶ Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, 56.

¹³⁷ Muhammed Ebu Zehra, *İmam Malik*, çev. Osman Keskinoglu (Ankara, 1984), 24-27.

¹³⁸ Ebu Zehra, *İmam Malik*, 27-38.

¹³⁹ Hayreddin Kahraman, *İslam Hukukunda İctihad* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975), 133.

¹⁴⁰ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihü’l-Taberi: Tarihü’l-ümem ve’l-müluk* (Beyrut: Daru Süveydan, 1967), 5/560.

¹⁴¹ Ebu Zehra, *İmam Malik*, 38-39; Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, 59-62.

¹⁴² Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, 59-62.

¹⁴³ Muhammed Ebu Zehra, *İslam’da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener (Hisar Yayınevi, 2022), 2/260.

¹⁴⁴ Ebu Zehra, *İslam’da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 2/260.

¹⁴⁵ Ebu Zehra, *İslam’da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 2/260.

İmam Malik icthad ve istinbat konusunda bazı kaideleri açıklamış ve bir kısmına da işaret etmiştir. Fakat içtihat metotlarını ve mezhebin usûlünü bizzat kendisi yazmamıştır. Onun *Muvatta*'da yer alan birtakım sözleri ile *el-Müdevvene* adlı kitapta nakledilen icthadları kendisinden sonra gelen mezhep mensuplarınca usûlünün ortaya konulmasına imkân tanımıştır.¹⁴⁶

İmam Malik'in usulüne gelince, o Kur'an'dan anlaşılanların tümünü hüccet olarak kabul etmiş ve muhtelif yorum yöntemlerini uygulamış, sünnetin sahihliği ile ilgili oldukça titiz şartlar koymuş, kıyası ve Medinelilerin amelini mütevatir sünnet derecesinde alarak hüccet kabul etmiş, "el-Emru'l-Muctemau aleyh" (görüş birliği edilen durum) tabiriyle sıklıkla icmâdan bahsederek hüccet saymış ve istinbatta (hüküm çıkarma yöntemi) re'ye geniş yer vermiştir. Diğer yandan İmam Malik kıyasa Hanefilerin verdiği kadar önem atfetmezken, Medine'de hem re'ye hem de rivayete ehemmiyet göstermiştir.¹⁴⁷ Ona atfedilen hüccetlerden sahabe kavli sünnet içinde, kıyas mesalih-i mürsele içinde, seddu'z-zera'i istihsan içinde ve ıstışhab ise re'y içinde düşünülmüştür.¹⁴⁸

İmam Mâlik vahyin inişine şahitlik eden, Hz. Peygamber'in (sav) davranış ve uygulamalarını görüp yaşayarak amelî gelecek nesillere aktaran Medine ahalisinin ameline, belli şartlar dahilinde önem vermiş ve onun karşısında olanları kınamıştır. Bu itibarla Leys bin Sa'd'a (ö. 175/791) yazdığı bir risalesinde onu uyarmıştır. Sa'd, risalesine verdiği yanıtta sahabe ve Medine halkı ile alakalı ifade ettiği iyi sözleri aynı şekilde kabul etmekte, ancak diğer birçok İslâm beldelerine de büyük sahabelerin gittiğini, oralardaki ahalinin de bunların söz ve amellerini aynı biçimde benimseyip aktardıklarını söyleyerek bu hususta ondan ayrı düşünmüştür.¹⁴⁹

1.3.4.1.2.2. Mâliki Mezhebi Fıkıh Metodu

Mâliki mezhebinin usulü şu şekildedir;

¹⁴⁶ Ebu Zehra, *İmam Malik*, 54-55.

¹⁴⁷ Kahraman, *İslam Hukukunda İctihad*, 140-141; Ebu Zehra, *İmam Malik*, 172-173, 280-284, 287-300, 344-387; Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 79.

¹⁴⁸ Kahraman, *İslam Hukukunda İctihad*, 152-153.

¹⁴⁹ Leys bin Sa'd ile yazışmasına dair bkz. Muhammed Yusuf Musa, "İmam Malik ile Leys b. Sa'd Arasındaki İhtilaf ve Yazışma", çev. Abdulkadir Şener, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 131-154.

- Kitap: Mâlikilere göre Kur'an hüküm çıkarmada birinci asli kaynaktır. Ancak İslam Hukuku, Kur'an içerisinde yer almakta, sünnet ise onu açıklayıp tefsir etmektedir. Bu nedenle sünnet olmadan Kur'an anlaşılamamaktadır.¹⁵⁰

- Sünnet: Kur'an'dan sonra hüküm çıkarmada ikinci kaynak sünnettir. Ebu Hanife gibi Malikiler de Kur'an'ın zahirini sünnete tercih ederler. Ancak nakledilen hadis mütevatir derecesindeyse hadisi alırlar. Sünnette Hanifeler âmm¹⁵¹ lafzın manaya delaletini kat'i sayarken Malikiler manaya delâletini zannî kabul ederler.¹⁵²

- Sahabe Kavli: Malikilerde sahabe kavli, Hanefi ve Şafii mezheplerindeki gibi akılla idrak edilemeyecek bir konuda ise merfu haber gibi görülerek sünnetin bir parçası olarak kabul edilir. Mezhep usulünde bazen zayıf olan sünneti bırakılarak Medinelilerin amelleriyle destekli sahabe kavlini tercih edilir. Hulefâ-yi Raşidin'in uygulamaları da delil olarak sahabe kavlindendir.¹⁵³

- İcma: Maliki mezhebinde Medinelilerin ameli icma olarak kabul edilmektedir. Sünnetin ardından gelen sarîh icma sahabe-tabiin dönemlerinde gerçekleşmiş ve gerçekleşmesi mümkün olarak kabul edilir. Ancak Malikilere göre sükût-i icmân delil değeri yoktur.¹⁵⁴

- Medine Ehlinin Ameli: Medine ehlinin ameli, Hz. Peygamber'den tebeu't- tabiine kadar devam eden süreçteki Medinelilerin üzerinde görüş birliğinde bulundukları uygulamaları içermektedir. Maliki mezhebinin en ayırt edici özelliği Medine ehlinin amelinin icmâdan sonra bağlayıcı bir hüccet olarak kabul edilmesidir. Medinelilerin ameli meşhur olarak kabul edilmekle birlikte haber-i ahada tercih edilmektedir.¹⁵⁵

- Kıyas: Malikilerde kıyas temel şer'î deliller arasında kabul edilmektedir. Mâlikî literatüründe gerek Hicaz ehli hadisinin gerekse ilerleyen süreçlerde Zâhirîlerin kıyasa yönelik eleştirilerine dair uzun açıklamalar yer almaktadır. Mezhebe göre kıyasla elde edilen hüküm başka bir konuda asıl yapılarak tekrar kullanılabilir. Bu ise sonsuz bir kıyas kullanımı demektir.¹⁵⁶

¹⁵⁰ Ebû İshâk Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî usûli 'ş-şeria*, thk. Abdullah Draz (Beyrut: el-Matbaaiü'r-Rahmaniyye, ts.), 3/232.

¹⁵¹ Âmm, delâlet ettiği bütün fertleri tamamıyla kapsayan ve birçok şeyi ifade eden lâfızdır. Eğer lâfız, cümle içerisinde akla birçok şey getiriyor ve hepsini kapsıyorsa o kelime âmm'dır.

¹⁵² Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî usûli 'ş-şeria*, 4/7.

¹⁵³ Şâtîbî, *el-Muvâfakât fî usûli 'ş-şeria*, 4/74.

¹⁵⁴ Ebu Zehra, *İmam Malik*, 271.

¹⁵⁵ Abdülkadir Tekin, "Mâlikîlerin Necâsetler ve Kadınların Özel Halleriyle İlgili Cumhura Muhalefet Ettiği Bazı Fikhî Meseleler", *Marifetname Dergisi* 11/2 (Aralık 2024), 395-396.

¹⁵⁶ Ebu Zehra, *İmam Malik*, 290.

- İstihsan: Mezhebin imamı olan İmam Malik'e göre ilmin onda dokuzu istihsandır. Kıyasın uygulanmasında zorluk olması halinde Hanefiler gibi Malikiler de istihsana başvurmaktadır. Sorunun aşılması için Malikiler maslahata, örfe ve def-i haraca başvururlar. Buradaki amaç maslahatı yakalamak olmakla birlikte maslahatın aslında kıyasa karşıtlık gibi şartlar yoktur. Netice itibariyle istihsanın aslı zararı önlemektir.¹⁵⁷

- İstishab: Aksine bir delil bulunmadığı sürece mevcut hükmün devam ettirilmesi demek olan istishab, Malikilerde delil olarak kabul edilmektedir. İstishabın berâet-i asliyye, istishab-ı maklub, şer'i hüküm istishabı ve ibaha-i asliyye şeklinde türleri vardır. Hanefiler bunlardan yalnızca beraat-ı asliyye gibi bir hususa red noktasında başvurmaktadır.¹⁵⁸

- Mesâlih-i Mürsele: Malikilere göre Allah hayrı emrettiği ve şerri de yasakladığı için maslahat asıldır. Hanefiler ise istihsan ile bu duruma dahil olurlar. Ancak Şafiiler maslahatı ancak bir Şâri'nin bildirmesiyle bilinebileceği düşüncesini benimserler.¹⁵⁹ Hanbeliler tıpkı Malikiler gibi maslahatı asıl kabul ederler ve Tufi gibi Malikilerle birlikte muamelata dair bazı hükümleri maslahata tahsis ederler. Maliki ve Hanbelilerin maslahatı asıl delil olarak almasında İslamiyet'in huzuru temin için geldiği fikri yatarken, Şafiiler maslahatın da istihsan gibi olduğunu ve nass olmadan ameli hevaya uymak olarak görmektedirler.¹⁶⁰

- Sedd-i Zerâi: Genel olarak bozulma ile sonuçlanan ameli Hanefiler ve Şafiiler yasaklamamış ve bu hususundaki aslın izin olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Ancak Malikiler ihtiyatlı davranma gerekçesiyle yasaklamışlardır. Çünkü zeria (vesile) iyi ve kötü yönde gerçekleşebilmektedir. Her ne kadar sedd-i zerâi mühimse bir o kadar fethi zerâi de mühimdir. Bunu her mezhep hemen hemen kullanmıştır ancak delil olarak yalnızca Malikilerde bulunmaktadır. Mezheplerin geneli amaca dair hüküm ortaya koyarken Malikiler genellikle halin neticesini düşünerek hüküm ortaya koyarlar.¹⁶¹

- Örf ve Adet: Hanefilerde olduğu gibi Malikiler de örfle amel ederler. Malikilerde örf ile âmm'ın tahsisi, mutlakın takyidi ve kıyasın terki bulunmakla birlikte örfü maslahatın bir parçası olarak görürler. Ayrıca hüküm inşa edilen örf zamanla değişirse hüküm de değişir. Şafiiler ise nassın bulunmaması halinde örfe bakarlar. Bütün mezheplerde eğer örf ilahi emre karşı hüküm içeriyorsa itibar edilmez ve yasaklanır.¹⁶²

¹⁵⁷ Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî usûli 'ş-şeria*, 1/39-40.

¹⁵⁸ Ebu Zehra, *İmam Malik*, 304.

¹⁵⁹ Muhammed b. İdris Şafii, *er-Risale*, thk. Muhammed Seyyid Keylani (İstanbul: Kültür Yayınları, 1979), 219.

¹⁶⁰ Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî usûli 'ş-şeria*, 1/40; Ebu Zehra, *İmam Malik*, 310.

¹⁶¹ Ahmed b. İdris Karâfi, *Envarü'l-burûk fî enva'il-furûk* (Mısır: Matbaatü Dari İhyai'l Kütübü'l-Arabiyye, 1925), 2/32-34.

¹⁶² İsmail Köksal, *Tagâyyüru'l-Ahkam Fi 'ş-Şeriatil-İslamiyye* (Beyrut: Mektebetü'r-Risale, 2000), 167.

Mâlikiler, usul-i fıkıh yöntemi “mütekellim” (tumdengelim) metodunu uygulamışlardır. Hüküm çıkarırken diğer müçtehitler gibi öncelikle Kitab’a başvuran Mâlikiler, hadislerin sıhhatini tespit amacıyla aranan şartlardan olan ravilerin ahlaki durumları ile ravilerin hadis ve rivayet birikimlerine de dikkat etmektedirler. Ayrıca söz konusu mezhepte hüküm istinbatında kolaylık ve zaruret çoğunlukla gözetilmektedir.¹⁶³

Maliki mezhebi, Hicaz veya Medine ekolü şeklinde bilinmekle birlikte mezhebin usulü Hz. Ömer, Zeyd b. Sabit (ö. 45/665), Abdullah b. Abbas, Hz. Aişe gibi sahabelerin ve Said b. El- Müseyyeb, Urve b. Zubeyr (ö. 94/712), Kasım b. Muhammed, (ö.102/720), Ebu Bekr b. Abdurrahman (ö. 94/713), Süleyman b. Yesar (ö. 107/725), Rabi'atü'r-Re'y (ö.136/753), Harice b. Zeyd (ö. 100/718) gibi tabiinin önde gelen isimlerinin içtihat ve fetvalarına dayanmaktadır.¹⁶⁴

Kuzey Afrika'nın büyük bir kısmına yayılan Maliki Mezhebi, Endülüs'te en çok mensuba sahip mezheptir. Daha önceleri Endülüs'te Evzâî mezhebi üstünken, Hicrî 200'lü yıllardan itibaren bu bölgeye Malikî mezhebi hâkim olmaya başlamıştır. Endülüs'e Maliki Mezhebini ilk ulaştıran kişi İmam Malik'in gözde talebelerinden Ziyad b. Abdurrahman (ö. 193/808)'dir. Endülüs Emevîleri ile Abbasiler arasındaki ilişkilerin kötü oluşu onların Malikî mezhebini benimsemelerine neden olmuştur.¹⁶⁵

Söz konusu mezhep bugün Libya, Trablus, Tunus, Cezayir, Fas, Sudan ve Afrika bölgelerinde yaygın bir biçimde bulunmaktadır. Diğer yandan Irak, Suriye ve Hicaz bölgesinde de Malikiler bulunmaktadır.¹⁶⁶

1.3.4.1.3. Şâfiî Mezhebi

Şafii mezhebi, hicrî 7-8. yüzyıllar arasında ortaya çıkan, Hicaz ve Irak fikhını öğrenme ve eleştirme imkânı bulan İmam Şâfiî (ö. 820)'ye nispetle kurulan fıkıh mezhebi/doktrindir. Bu doktrine tabii olanlara ise Şâfiî denmiştir.

1.3.4.1.3.1. İmam Şâfiî (ö. 204)

Ebu Abdullah Muhammed bin İdris eş-Şafîî el-Kuraşî, 150/767 yılında Şam'a bağlı Gazze'de doğmuş, Mekke'de yetişmiş ve 204/820 yılında Mısır'da vefat etmiştir. Dört

¹⁶³ Tekin, “Mâlikilerin Necâsetler ve Kadınların Özel Halleriyle İlgili Cumhura Muhalefet Ettiği Bazı Fıkhi Meseleler”, 395-396.

¹⁶⁴ Osman Şekerci, *Fıkıh Mezheplerine Giriş* (İstanbul, 1999), 70-73.

¹⁶⁵ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 126.

¹⁶⁶ Atar, *Fıkıh Usulü*, 476-479; Sabri Şakir Ansay, *Hukuk Tarihinde: İslâm Hukuku* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1953), 43-46.

mezhep imamından üçüncüsü ve fıkıh usulü alanındaki ilk eser olan *er-Risale*'nin müellifi olan İmam Şafii'nin baba tarafından nesebi Hz. Peygamber'in (sav) dördüncü kuşaktan dedesi Abdümenaf'a ulaşmaktadır.¹⁶⁷ Çocuk yaşta babası vefat eden İmam Şafii öksüz kalmış ve annesiyle Mekke'ye gitmiştir. Mina yakınlarındaki bir bölgede mahrumiyet içinde büyümüş, daha küçük yaşlarda çöldeki bedevi bir kabile olan Huzeyl kabilesinin yanına giderek saf Arapçasını geliştirmiş ve birçok Arapça şiiri ezberlemiştir.¹⁶⁸

Oldukça parlak bir zihne sahip olan İmam Şafii, yedili yaşlarda Kur'an'ı, onlu yaşlarda *Muvatta*'yı ezberlemiş,¹⁶⁹ Mekke'de Müslim ez-Zencî (ö. 179/795) ve Sufyan bin Uyeyne'den (ö.195/811) hadis ve fıkıh dersleri almıştır.¹⁷⁰ Yirmili yaşlarda Medine'ye gitmiş ve İmam Malik'in vefatına kadar (179/796) kendisinden 9 yıl boyunca tahsil görmüştür. İmam Malik'ten *Muvatta*'yı dinleme yoluyla almış ve hocası da kendisine malî destek sağlamıştır. Daha sonra Yemen'e giden İmam Şafii, Necran'da kadılık görevine getirilmiş ve şöhrete kavuşmuştur. Zeydî İmamı Yahya bin Abdillâh'a (ö. 237/851) biat ettiği ve alevlilerle iş birliği yaptığı düşünülerek tutuklanmış ancak keskin zekâ ve yaptığı savunma ile Halife Harun Reşid (ö. 193/809) onu affetmiştir.¹⁷¹

Irak'ta bulunduğu sıralarda Ebu Hanife'nin öğrencisi Hasan eş-Şeybanî'nin iltifatına mazhar olmuş ve ondan ders alarak İmam Muhammed'de toplanan Irak (bilhassa Hanefî) fikhının birikimini elde etmiştir. Yine burada Ömer b. Ebi Seleme'den İmam Evza'i'nin ve Yahya b. Hassan'dan ise Leys b. Sa'd'ın fikhını tahsil etmiştir. Bu sayede hem hadis hem de re'y fikhını öğrenmiştir.¹⁷²

Şafii'nin Irak ve Mısır'daki ilim hayatı neticesinde içtihatlarının iki bölümde incelenmesi gerekmektedir. İmam Şafii'nin Mısır'a gitmeden önce Irak ve Hicaz'daki fikhî düşüncelerine “kavlî kadîm” ismi verilirken, h. 199 yılından sonra Mısır'a geçişle birlikte birtakım coğrafi ve sosyal nedenlerden ötürü daha önceki fikhî fikirlerini değiştirerek elde ettiği yeni düşüncelerine ise “kavl-i cedîd” ismi verilmiştir.¹⁷³

İmam Şafii'nin Irak ve Bağdat'taki fikir ve içtihatları eski mezhep görüşlerini içermektedir. Burada ilk usul-i fıkıh eseri olan *er-Risale*'yi ve *el-Mebsut* adlı eserini telif etmiştir. Daha sonra 200/815 yılında Mısır'a gitmiş ve eserlerini inceleyerek önceki

¹⁶⁷ Bilal Aybakan, “Şafii”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 38/223.

¹⁶⁸ Aybakan, “Şafii”, 38/223.

¹⁶⁹ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 71.

¹⁷⁰ Muhammed Ebu Zehra, *İmam Şafii*, çev. Osman Keskinoglu (Ankara, 1969), 40.

¹⁷¹ Ebu Zehra, *İmam Şafii*, 18-21.

¹⁷² Muhammed Hamidullah, *İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları*, ed. Salih Tuğ (İstanbul, 1962), 33-34, 38.

¹⁷³ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 128.

içtihatlarının bir kısmını değiştirmiştir. Değiştirdiği bu içtihatlarını talebelerine yeniden yazdırmıştır. Bize kadar ulaşan bu eserler İmam Şafî'nin yeni mezhep görüşlerini oluşturmaktadır. Eski/Irakî görüşleri *el-Hücce* ve yeni/Mısri görüşlerini ise *Kitabü'l Ümm* adlı eserde yer almaktadır. Eski ve yeni görüşleri farklı bölgelere yayıldığı için İmam Şafî'den iki görüş tevarüs etmiş, sonraki Şafii uleması ise bu görüşleri uzlaştırma yoluna gitmişlerdir.¹⁷⁴

İmam Şafî, elde ettiği güçlü ilim tahsil sonucunda hadis, fıkıh, kelam ve kur'an ilimlerinde önder konuma gelmiştir. Hadisi savunmak maksadıyla Mutezile mensupları ve Basra'daki mütevatir olmayan hadisleri hüccet saymayanlara karşı mücadele etmiş, *el-Ümm* adlı eserinde sünneti savunmuştur.¹⁷⁵

1.3.4.1.3.2. Şafî Mezhebi Fıkıh Metodu

Şafii mezhebinin içtihat usulü *er-Risale* ve *İhtilafu'l-hadis* adlı eserlerde yer almaktadır. Genel olarak mezhebin hüküm çıkarma kaynakları şu şekildedir:¹⁷⁶

- Kur'an ve Sünnet: Bir konuda hüküm verileceği zaman ilk Kur'an ve sünnete başvurulur. Şafiiler, Âhâd hadislerle amel hususunda, Hanefiler ve Malikilerden daha ayrıcalıklı davranmakla birlikte söz konusu rivayetlerle genellikle amel etmişlerdir.¹⁷⁷

- İcmâ: Kur'an ve sünnetten hüküm çıkarılamadığında İcmâ'ya başvurulur ve üzerinde icmâ sağlanan husus kesinlikle Kur'an ve sünnete aykırı olamaz.¹⁷⁸

- Sahabe Kavli: Öncelikle sahabelerin ittifak ettikleri alınır. Çünkü bunlar icmâ kabul edilir. Sahabelerin ihtilaf ettikleri hususta ise başta kitap ve sünnete daha yakın olan tercih edilir ve ardından Hulefa-i Raşidîn'nin mesele hakkındaki görüşüne bakılır. Bununla birlikte sahabilerin tamamına aykırı bir görüş öne sürülmemektedir.¹⁷⁹

- İctihat/Kıyas: Kıyası bütün yönleriyle ilk ele alan İmam Şafî'dir. Hanefiler kadar kıyas kullanılmaz. Kıyas, kitap ve sünnete dayanmaktadır. İmam Şafî kıyası içtihat manasında kullanmış ve kıyas ona göre galip zan ifade eder. Ayrıca kıyası, delâlet vasıtasıyla ilâhi beyan sayan İmam Şafî, kıyasla içtihadı bir tutmuştur.¹⁸⁰

Şafiiler, diğer mezheplerin başvurduğu İstihsan ve Mürsel metodunu tenkit etmişlerdir. Fakat, istihsanı eleştirirler de farklı isimle kullanmışlardır. Şafii hukuk ekolünde,

¹⁷⁴ Hamidullah, *İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları*, 38; Ebu Zehra, *İmam Şafî*, 133-136, 146-147.

¹⁷⁵ Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, 87-91.

¹⁷⁶ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 82-85; Ebu Zehra, *İmam Şafî*, 79, 255-272, 293-304; Kahraman, *İslam Hukukunda İctihad*, 145; Koçak vd., *İslam Hukuku*, 130.

¹⁷⁷ Şafii, *er-Risale*, 159, 217.

¹⁷⁸ Şafii, *er-Risale*, 322.

¹⁷⁹ Ebu Zehra, *İmam Şafî*, 301.

¹⁸⁰ Şafii, *er-Risale*, 476.

genellikle objektif teori takip edilmiş ve bir nebze zahiricilik zuhur etmiştir. İmam Şafî'nin, Hanefîlerin istihsan, Malikîlerin ıstıslah ve Medinelilerin ameli metotlarını kabul etmemiş, bu terimlerden bazılarının çıkardığı yanlış manaları eleştirmiştir. Ancak kendisi de teknik anlamda bu delilleri kullanmıştır.¹⁸¹

Şafî mezhebinin bugün özellikle Mısır'da mensuplarının çok olduğu görülmektedir. Bunun nedeni ise İmam Şafî'nin hayatının son dönemlerini burada geçirmiş olmasıdır. Ayrıca İmam Şafî'nin fikirlerini yaymaya ilk olarak Irak'ta başlaması mezhebin Irak'ta da yaygınlık kazanmasını sağlamıştır. Irak vesilesiyle Horasan ve Mâveraü'n-Nehir'de de yayılma imkânını elde eden Şafî mezhebi, buralarda fıkıh ve öğretimini Hanefî mezhebi ile bölüşmüştür. Ancak bu ülkelerde Hanefî mezhebi Abbasi devletinin benimsediği mezhep konumunda olduğu için daha hâkim durumda idi. Mısır'da yönetimin Eyyubilere geçmesiyle birlikte Şafî mezhebi oldukça güçlenmiş, halk ve devlet üzerinde önemli ölçüde otoriteye sahip olmuştur. Kölemenler dönemine gelindiğinde Sultan Zahir Baybars (ö. 1277), kadılara dört mezhebe göre görev verilmesi gerektiği görüşünü benimsemiş ancak buna rağmen Şafî mezhebi yörede diğer mezheplere göre üstün bir konumda olmuştur. Bu itibarla Taşra'da bulunan şehirlere kadı tayin etme yetkisi ile yetim ve vakıf mallarının denetimi Şafî mezhebinde olmuştur.¹⁸²

Şafî mezhebi mensupları günümüzde Kafkasya, Azerbaycan, Hindistan, Mısır, Suriye, Hicaz, Filistin, Malezya, Endonezya ve Türkiye'nin doğu kesiminde bir hayli fazladır.¹⁸³

1.3.4.1.4. Hanbeli Mezhebi

Hanbeli mezhebi, Hanefî, Şafî ve Maliki mezheplerinin ardından ortaya çıkan Sünnî bir mezheptir. Mezhebin kurucusu Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'dir. Mezhebe itikat ve amelde tabii olanlara "Hanbelî" denir. Mezhepte genel olarak hadise dayalı fıkhi anlayış hâkimdir.

¹⁸¹ Hamidullah, *İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları*, 39; Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, 96-97.

¹⁸² Koçak vd., *İslam Hukuku*, 128-129.

¹⁸³ Abdulkadir Şener, "İslam'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 1-4 (Ağustos 1983), 387-391; Ansay, *Hukuk Tarihinde: İslâm Hukuku*; Aybakan, "Şafî", 38/223-233; Ekinci, *İslam Hukuk Tarihi*, 111; Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 51.

1.3.4.1.4.1. Ahmed b. Hanbel (ö. 241)

Hanbeli mezhebinin kurucu ismi Ahmed b. Hanbel eş-Şeybani, 164/780 senesinde Bağdat'ta dünyaya gelmiş ve 241/855 senesinde yine burada ruhunu teslim etmiştir. Ahmed b. Hanbel, dört hak mezhep arasında zikredilen Hanbelî mezhebinin kurucusu olup Emiru'l Mü'minin unvanı verilen hadisçi, fakih ve aynı zamanda müfessirdir.¹⁸⁴

Çocukluğunu Abbasîlerin başkenti olan Bağdat'ta geçiren Ahmed bin Hanbel, daha çocuk yaşta Kur'an'ı hıfzetmiş, dil ve kompozisyon eğitimi almış,¹⁸⁵ ilim için Kufe, Şam, Mekke, Medine, Yemen gibi birçok şehri gezmiş¹⁸⁶ ve uzun süre İmam Şafii'nin öğrencisi olmuştur.¹⁸⁷ Abdurrezzak b. Hemmam'dan Tefsir ve Hadis, Süfyan b. Uyeyne ve Ebu Yusuf'tan fıkıh dersleri almıştır.¹⁸⁸

Ahmed b. Hanbel, kitap ve sünnete göre fetva vermekle şöhret kazanmış, sahabilerin görüşlerinin ardından Tabiilerin fetvalarını hüccet kabul etmiş ve icmâ hususunda çok ihtiyatlı davranmıştır. Ayrıca kıyası yeterli görmemekle birlikte zorunluluk halinde başvurulabileceğini dile getirmiştir.¹⁸⁹

İmam Ahmed b. Hanbel'in fıkıhtaki usul ve metodu hakkında *Kitab'ün-nasih ve'l-mensuh*, *Kitabü'l-ilel* ve *Kitab-u ta'atî'r-rasul* adlı eserler bilgi vermektedir. Onun fıkıh alanındaki otoritesi oldukça önemli olmakla birlikte bazı alimler Ahmed b. Hanbel'i hadis alimlerinden görmüşlerdir. Mesela Taberi, *İhtilafu'l-Fukaha* ve İbn Kuteybe ise *Kitabu'l-Ma'rif* isimli eserinde İmam Ahmed b. Hanbel'i fıkıhçı olarak görmemiş ve eserlerinde ona yer vermemişlerdir. İlk dönem müelliflerinin Ahmed b. Hanbel'in hadisçi olduğunu söylemelerinin birtakım nedenleri vardır. Söz konusu nedenlerin başında Ahmed b. Hanbel'in ağırlıklı olarak hadislerle ilgilenmesi ve hadislere ulaşmak için çokça yolculuğa (rîhle) çıkması yer almaktadır. Ahmed b. Hanbel'in kendisi de fakihler arasında değil, muhaddisler arasında anılmak istemiştir.¹⁹⁰

Ahmed b. Hanbel'in fıkıh alanında olmayıp hadis alanında bulunan müstakil bir eserinin oluşu muhaddis olarak görülmesine etki eden diğer bir nedendir.¹⁹¹ Onun rey'i

¹⁸⁴ Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, 109.

¹⁸⁵ Muhammed Ebu Zehra, *Ahmed bin Hanbel*, çev. Osman Keskinoglu (Ankara, 1984), 21-22.

¹⁸⁶ Abdurrahman b. Ali İbnu'l-Cevzi, *Menakıbu'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (Beyrut, 1977), 22-23.

¹⁸⁷ Ebu Zehra, *Ahmed bin Hanbel*, 27.

¹⁸⁸ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 74.

¹⁸⁹ Kahraman, *İslam Hukukunda İctihad*, 149.

¹⁹⁰ Ferhat Koca, "Hanbeli Mezhebi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997), 15/526; Ramazan Özmen, "Doğuşundan Tedvinine Hanbelî Fıkıh Usûlü Geleneği ve Özgünlük Sorunu", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 11 (2008), 193-194.

¹⁹¹ Ignaz Goldziher, "Ahmed b. Muhammed b. Hanbel", *İslam Ansiklopedisi I* (1940), 171.

eleştirmesi, başta kendi çalışmaları ile çevresindekilerin fikhî görüşlerinin yazıya geçirilmesine sıcak bakmaması, genel manada fetva vermeye ılımlı olmaması, fetva vermek zorunda kaldığında ise sahabe ve tabiinin verilerinin dışına çıkmamaya özen göstermesi¹⁹² ve bunların kayıt altına alınmaması hususunda uyarılarda bulunması gibi unsurlar Ahmed b. Hanbel'in bir fakih olarak görülmemesine neden olmuştur.¹⁹³

1.3.4.1.4.2. Hanbeli Mezhebi Fıkıh Metodu

Mezhebin usulü şu şekildedir:

- Kur'an ve Sünnet: Hanbeliler, sünnetin varoluşunun nedeninin Kur'an'ı açıklamak olduğu için Kur'an ve sünneti delil olarak kullanırken birbirinden ayırmamışlardır. Ancak nihai hüküm sahibi kuran olduğu için Kur'an'ın hakimiyeti üstündür. Mezhepte eser fikhî hâkim olmakla birlikte haber-i ahadla dahi Kur'an tahsis edilebilmektedir. Ancak burada sünnet Kur'an'ın önüne geçme cihetinde bir delil değil, mezhebin birinci delili niteliğindeki Kur'an'ın ikinci yarısı mahiyetindedir. Bu durum Kur'an'ı birinci delil kabul etmeye engel değildir. Zira sünnetin bu denli mühim olması Kur'an'ın beyanıdır.¹⁹⁴

- Sahabe Kavli: İbn Hanbel ve mezhebi, ihtilafsız bir şekilde sahabe kavlini mürsel ve zayıf hadislere tercih etmektedir. Ancak sahabe kavlini sahabe arasında ihtilafı bilinmeyenler ve sahabenin ihtilaf ettikleri bilinenler şeklinde ikiye ayırmışlardır.¹⁹⁵

- İcma: Hanbeliler, ihtilafı bilinmeyen konulardaki icma iddiasını kabul etmezler. Bu sadece icmâ'yı reddettikleri anlamına gelmemektedir. Ancak nas olması halinde ise kabul ederek naslara aykırılıktan sakınırlar. Diğer yandan sahabe icmâsını bir araya gelmeleri ve bilinmesinin kolaylığı nedeniyle kabul ederler.¹⁹⁶

- Kıyas: Yeni ortaya çıkan olaylar karşısında zarurete binaen sahabenin kıyası kullandığı gibi Ahmed b. Hanbel ve mezhebi kıyası çok olmasa da kullanmışlardır.¹⁹⁷

- İstishab: İstishab, Ahmed b. Hanbel ve mezhebinin sık sık başvurduğu delillerdendir. Aksine bir delil bulunmaması halinde mevcut hükmün devam etmesi şeklinde bilinen söz konusu delil, başka bir delil ile çakışması halinde ortadan kalktığı için istinbat açısından güçlü

¹⁹² Ebu Zehra, *Ahmed bin Hanbel*, 194-198.

¹⁹³ Muhyettin İgde, "Ahmed b. Hanbel'in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014), 199-200.

¹⁹⁴ Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme, *Ravdatü'n-Nazır ve Cünnetü'l Menazır Fi Usuli'l-Fıkhi Ala Mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel* (Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1983), 1/328.

¹⁹⁵ İbn Kudâme, *Ravdatü'n-Nazır ve Cünnetü'l Menazır Fi Usuli'l-Fıkhi Ala Mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, 1/403,406.

¹⁹⁶ eş-Şevkani, *İrşadü'l-Fühul ila Tahkiki'l-Hakki min İlmi'l-Usul*, 77.

¹⁹⁷ İbn Kudâme, *Ravdatü'n-Nazır*, 1/328-330.

değildir. Ahmed b. Hanbel'in örf ve istihsanı delil olarak görmemesi mezhebin istishabı yaygın olarak kullanmasına neden olmuştur.¹⁹⁸

- Mesâlih-i Mürsele: Hanbeliler, Şâri'nin amacına ters düşmemek, aklı selime uymak ve zaruret olması halinde içtimai faydası olması halinde maslahatı çokça kullanmaktadırlar. Casusun katli ve Ramazan ayında içki içen kimselere fazladan had cezasının uygulanışı bu kabildendir.¹⁹⁹

- Sedd-i Zera'i: Ahkam-ı şer'iyye'ye göre bir emrin vesilesi de nasıl ki farz hükmünde ise bir nehyin de vesilesi yasak hükmündedir. Bu itibarla İslam Hukuku'nun hükümleri vesâil mekâsıda tabii bir şekilde mekâsıd ve vesâil şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Netice itibariyle Hanbelilere göre kötülüğe yol açan vesâilin önlenmesi sedd-i zeria, iyiliğe giden yolun açılması ise feth-i zerâi'dir ve delil niteliğindedir.²⁰⁰

Ahmed b. Hanbel'in hadis koleksiyonu mahiyetindeki *el-Müsned*'i, hadis usulü alanındaki *Fadailu's-Sahabe* ve *Kitabu'l-ilel* ve *Marifetü'r-Rical* adlı eserleri mezhep için oldukça önemli kaynaklardır. Mezhep ilerleyen süreçlerde başta Ahmed b. Hanbel'in evlatları olmak üzere pek çok talebesi sayesinde nakil ve temsil edilmiştir. Hanbeli mezhebinin kuruluş aşamasında Ebu Bekir el- Hallal'ın (ö. 311/923) esas mezhep kurucusu olduğunun ifade edilmesine ek olarak el-Hıraki (ö. 334/945)'nin *el-Muhtasar*'ı, İbn Kudame (ö. 620/1223)'nin *el-Muğni*'si, el-Makdisi (ö. 682/1283)'nin *eş-Şerhu'l-Kebir*'i, İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350)'nin *İ'lamu'l-Muvakkin*'i Hanbeli mezhebinin temel kaynaklarındandır.²⁰¹

Hanbeli mezhebinin fakihleri güçlü olmasına rağmen pek bir yayılım imkânı elde edememiştir. Bu itibarla bu mezhebe bağlı olanlar azınlık durumunda kalmışlar ve hiçbir İslam ülkesinde çoğunluk oluşturmamışlardır. Hanbeli mezhebinin fazla yayılmamasının nedenleri arasında Hanbeli mezhebinin ortaya çıkmasından önce Irak'ta Hanefî, Mısır'da Şâfiî ve Mâlikî, Endülüs ve Mağrib'te ise Maliki mezhebi hâkim oluşu, Hanbelilerin ilk zamanlarda delil üretmekten ziyade zorlayıcı hareketlere başvurması, kuvvet kazandıkça iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak amacıyla halka baskıda bulunulması gibi hususlar zikredilebilir. Mezhebin bu tavır ve davranışları insanları ürkütmüş, bu da fazla taraftar edinmemesine neden olmuştur.²⁰²

¹⁹⁸ İbn Kudâme, *Ravdatü'n-Nazır*, 1/392-394.

¹⁹⁹ İbn Kudâme, *Ravdatü'n-Nazır*, 1/411.

²⁰⁰ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekir İbn Kayyımî'l-Cevziyye, *İ'lamü'l-Muvakkin An Rabbilalemin* (Beyrut: Daru'l-Kitabil-Arabi, 1996), 3/9.

²⁰¹ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 75; Koçak vd., *İslam Hukuku*, 132.

²⁰² Koçak vd., *İslam Hukuku*, 131.

Söz konusu mezhep, Necid ile Suud (ö. 795/1393) ailesinin Hicaz diyarına hâkim oluşuyla birlikte Arabistan yarımadasında hakimiyet kurmuştur. Ancak diğer mezheplere nazaran Hanbeli mezhebinin yayılım alanı dardır. İlk olarak Bağdat'ta yayılan mezhep IV/X asırdan itibaren Hicaz ve Suriye bölgelerinde yayılım göstermiştir. Günümüzde ise Hicaz, Irak, Suriye, Mısır ve Filistin'de varlığını sürdüren²⁰³ Hanbeli Mezhebi Suudi Arabistan'ın resmî mezhebi konumundadır.²⁰⁴

1.3.4.2. Sünnî Olmayan Mezhepler

Sünnî olan veya sünnî olmayan mezhepler diye ayırmak her ne kadar inanç ve itikat temelli bir ayırım olsa da sünnî olmayan mezheplerin fıkıh alanında da farklı usul ve içtihatları vardır. Bu gayri sünnî mezhepler arasında ise Caferî (İmamiyye (İsna Aşeriyye)), Zeydiyye, İsmailiyye ve Hariciyye (İbaziyye) mezhepleri öne çıkmaktadır.

1.3.4.2.1. Caferî (İmamiyye/İsnâ Aşeriyye) Mezhebi

Mezhebin kurucusu 80 (699) veya 83 (702) yılında Medine'de dünyaya gelen Ebu Abdillâh Cafer b. Muhammed el-Bakır b. Ali (ö. 148/765)'dir. Babası İsnâaşeriyye'nin beşinci imamı Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) olan İmam Cafer'in soyu anne tarafından Hz. Ebu Bekir'e dayanmaktadır. Babasının vefatından sonra otuz dört yıl İmamet görevinde bulunmuştur. İmâmet görevi üstlendiği bu süre zarfında çeşitli İslâm toplumuyla iyi ilişkiler kuran İmam Cafer, Sünnî kaynaklarda hürmetle bahsedilen ilmî bir şahsiyettir.²⁰⁵

Caferilik, Şiiliğin her devirde en çok müntesibi bulunan mezhebidir. Mezhep, Medine'de doğan ve mezhebin imamı İmam Cafer'e nispetle Caferiyye, imametle ilgili görüşleri nedeniyle İmamiyye ve on iki imama olan sadakatlerinden dolayı ise "İsnâ Aşeriyye" diye adlandırılmıştır.²⁰⁶

Sünnet, Ehli Sünnet tarafından "Hz. Muhammed'in (sav) söz, fiil ve takrirlerinden ibarettir"²⁰⁷ şeklinde tanımlanırken, Caferiler ise bu ıstılahî anlamı genişletilerek "Hz. Muhammed'e (sav) ek olarak, masum imamların söz, fiil ve takrirleri" biçiminde tarif

²⁰³ Şener, "İslâm'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", 391-394; Attar, *Fıkıh Usulü*, 482-484; Ahmet Yaman-Halit Çalış, *İslam Hukukuna Giriş* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 93; Ekinci, *İslam Hukuk Tarihi*, 114.

²⁰⁴ Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 52; Akyüz, *Dört Mezhep İmamı*, 119-122.

²⁰⁵ Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993), 7/1.

²⁰⁶ Filibeli Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 366.

²⁰⁷ Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 401.

edilmiştir.²⁰⁸ Mezhep, söz konusu imamlara atfedilen nakillerden ve bu nakillere dayanan içtihatlardan meydana gelmekle birlikte genel yapı, raviler arasında sünnîlerin de olduğu haber-i vâhidlerin alınmaması, görüş birliğine ulaşan müçtehitler arasında masum imamın yer almadığı icmâ'nın delil olarak görülmemesi ve merkezi illet olan kıyas'ın reddedilmesi yönündedir.²⁰⁹

Günümüzde bu mezhep İran'ın resmi mezhebi olmakla birlikte Azerbaycan, Güney Irak Bahreyn ve Suriye'de de pek çok müntesibi bulunmaktadır. Türkiye'de ise Kars ve Hatay'da çok olmamak kaydıyla taraftarı vardır.²¹⁰

1.3.4.2.1.1. Mezhebin Fıkıh Usulü

Mezhebin hüküm kaynakları sırasıyla kitap, sünnet, icmâ ve akıldır.²¹¹ Onların sünnet anlayışı Hz. Peygamber'in (sav) söz, fiil ve takrirleriyle imamların söz, fiil ve takrirlerinden oluşur. İcmâları ise masum imamların muvafakat ettiği müçtehitlerin ittifak etmeleri anlamındadır.²¹² Aklı Allah'ın vaz' ettiği hükümleri açığa çıkarma şeklinde anlarlar. İctihat anlayışını ise mezhebin iki kolu farklı değerlendirmiştir. Mezhebin Usuli kolu içtihadı caiz görürken, Ahbari kolu ise dini hükümlerin tedvin edilen meşhur kaynaklarda yer alan hadislerde bulunduğunu savunarak içtihadı reddetmektedir.²¹³

Mezhebin tedvin edilen ilk fıkıh kitabı İmam Musa Kazım'ın *el-Halal vel-Haram* adlı kitabıdır. Diğer yandan el-Külleyni (ö. 328/940)'nin *el-Kâfi*, es-Saduk el-Kummi (ö. 381/991)'nin *Fakihu men la Yahduruhu'l-Fakih* ve et-Tusi'nin (ö. 460/1067) *el-İstibsar ve Tezhibul-Ahkam*'ı mezhebin ana kaynaklarındandır.

1.3.4.2.1.2. Mezhebin Çeşitli Görüşleri

Caferiyye mezhebinin sünnî mezheplere muhalif olarak benimsediği bazı fikhî hükümleri şu şekilde ifade edilebilir:

²⁰⁸ Allame Tabatai, *Tüm Boyutlarıyla İslam'da Şia*, çev. Kadir Akaras-Abbas Kazimi (İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2009), 90.

²⁰⁹ İrfan Abdulhamîd Fettâh, *İmâmiyye Şia'sında Velâyet-i Fakih Teorisi*, çev. Seyit Bahçıvan (Konya: Kitap Dünyası, 2012), 20; Hayreddin Kahraman, "Ca'feriyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993), 7/5.

²¹⁰ Saffet Köse, *İslam Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 92; Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, 186; Ekinci, *İslam Hukuk Tarihi*, 126.

²¹¹ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 136.

²¹² Onlara göre imamlardan olmayanların sözlerinin bir ehemmiyeti yoktur ve dolayısıyla klasik manada icma dini bir kaynak sayılmaz. Bkz. Muhammed El-Hudari, *Tarihu't-Teşrii'l-İslami*, çev. Haydar Hatipoğlu (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 1974), 264.

²¹³ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'man b. el-Muallim Şeyh Mufid, *et-Tezkira bi usûli'l-fikh*, thk. Mehdi Necef (el-Mü'temiru'l-âlemî, 2000), 28, 38, 43.

- Ezanda “Hayye ale’l-felâh”ın ardından “Hayye alâ hayri’l-amel” cümlesinin ezanın uzvu olduğu için ilavesi zaruridir.²¹⁴

- “Eşhedü enne Aliyyen Veliyyullah” cümlesi ezanın bir uzvu değildir ancak şehadet cümlelerinin ardından ilavesi müstehaptır. Allah’a yakınlık maksadıyla söylenmesi iyidir.²¹⁵

- Abdestte ayakların üst tarafını bileklere ulaşacak biçimde mesh etmek farzdır. Başı mesh ettikten sonra hangi elde ıslaklık kaldıysa o ele denk gelen ayağı (yani sağ elde kalan ıslaklıkla sağ, sol elde kalan ıslaklıkla sol ayağı) ve parmak uçlarından ayak üstünde yer alan şişkin kısma kadar mesh yapılmalıdır.²¹⁶ Abdest alırken ayakları yıkamak caiz olmadığı gibi çorap, mest ve ayakkabı türevleri üzerine yapılan mesh de geçerli değildir.²¹⁷

- Secdenin yapılması hususunda mezhepler arasında genel olarak benzerlik bulunmakla birlikte secdenin neler üzerine yapılacağı hususunda birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Caferilerde yere ve yerden türeyen ağaç yaprağı (yenilecek şeyler hariç) gibi şeyler üzerine secde edilebilir. Yenilenler ve giyilen eşyalar üzerine secde edilemediği gibi altın, gümüş vb. madeni türdeki şeyler üzerine de secde edilmez. Ancak mermer, alçı taşı, tuğla, kireç, siyah taş, ot, saman, kâğıt, tahta ve türevleri üzerine secde yapılabilir. Üzerine secde yapılabilecek en münasip şeyler sırasıyla imam Hüseyin’in toprağı, taş ve bitkidir.²¹⁸

- Caferi mezhebine göre kıraat namazın ilk iki rekatında Fatiha suresi ile ardından tam bir zammı sureyi okumaktır. Bir surenin bazı ayetleri ya da iki farklı sure okunmaz. Fatiha ve zammı sureyi ilk iki rekâtta okumak farzdır.²¹⁹ Ayrıca Fatiha suresinden sonra bilinçli olarak “âmin” demek namazı bozar. Ancak yanlışlıkla denilirse namaz bozulmaz.²²⁰

- Herhangi bir mazeret bulunmasa bile öğle-ikindi ve akşam-yatsı namazları cem edilebilir.²²¹

- Ticaret ürünlerinden kazanılan kârdan ve haramla karışmış helâl mallardan humus verilir.²²²

- Altın ve gümüş yalnızca para olarak basılmışsa zekât kapsamına girer.²²³

²¹⁴ Ayetullah El Uzma Seyyid Abdulkerim Musavi Erdebilî, *Tam İlmihal* (İstanbul: Göksu Matbaa, 2010), 144.

²¹⁵ Erdebilî, *Tam İlmihal*, 145.

²¹⁶ Erdebilî, *Tam İlmihal*, 43.

²¹⁷ Muhammed Huseyn et-Tabatabâî, *el-Mizân fî tefsiri’l-Kur’ân* (Beyrut: Müessesetü’l-a’lemî, 1997), 5/226-229.

²¹⁸ İbn Bâbeveyh el-Kümmî, *Man lâ yahduruhu’l-fakih* (Beyrut, 1990), 1/189-192.

²¹⁹ Erdebilî, *Tam İlmihal*, 152.

²²⁰ Erdebilî, *Tam İlmihal*, 207.

²²¹ Seyyid Muhammed b. Ali el-Âmilî, *Medâriku’l-ahkâm fî şerhi şerâii’l-İslâm*, thk. Müessesetü Dârü Âli Beyt İhyâi Tûrâs (Beyrut, 1990), 1/159.

²²² Ayetullah Kâşifü’l-gıta-Abdulkakıy Gölpınarlı, *Ca’ferî Mezhebi ve Esasları* (Kum: Ensariyan Yayınları, 1992), 72-73.

²²³ Erdebilî, *Tam İlmihal*, 278.

- Ehl-i kitap kadınlarla evlenmek câiz değildir ancak mut'a yapmak caizdir.²²⁴
- Bir erkeğin teyze ve halanın onayları doğrultusunda birbiriyle teyze-yeğen, hala-yeğen şeklindeki iki kadını aynı anda tek nikah altına alması câizdir.²²⁵
- Mut'a nikâhı caizdir.²²⁶
- Bid'î (sünnete uymayan) boşama ve iki şahit olmadan yapılan boşamalar geçersizdir.²²⁷
- Kadınlar taşınmaz malların yalnızca bedeline mirasçısıdır.²²⁸

1.3.4.2.2. Zeydiyye Mezhebi

Zeydiyye mezhebi, Zeyd b. Ali Zeynelabidin'e (ö. 122/746) nispetle Zeydiyye ismiyle anılmaktadır.²²⁹ 80/699 yılında Medine'de dünyaya gelmiş, 122/746 senesinde Kûfe'de Emevî Halifesi Hişam b. Melik aleyhinde ayaklanma çıkarması nedeniyle canına kıyılmıştır. Zeyd b. Ali Hz. Peygamber'in kızıdan torunudur.²³⁰ Başta babası Ali Zeynelabidin'in (ö. 94/712), kardeşi Muhammed Bakır'ın (ö. 114/733), Muhammed b. Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674) ve Cabir b. Abdillâh el-Ensari (ö. 78/697) gibi alimlerin rahleyi tedrisatından geçmiştir.²³¹ Hicaz ve Irak bölgelerini dolaşan Zeyd b. Ali, başta Kufe olmak üzere birçok yere ayak basmış, Vasıl b. Ata (ö. 131/748) ve Ebu Hanife gibi devrin önde gelen isimleriyle iletişim kurarak tecrübe ve ilmi birikimini attırmıştır.²³²

Tarihi veriler Zeyd b. Ali'nin bir takım isyan hareketlerine kalkıştığından ve buna bazı olayların neden olduğundan bahsetmektedir. Buna göre isyana kalkışmasındaki ilk olay Zeyd b. Ali ile Hişam b. Abdilmelik (ö. 122/740) arasında birtakım tartışmaların ortaya çıkması hadisesidir. İkinci olay ise Zeyd'in Kufe'ye kurulmasına ve Kufeliler tarafından isyana ikna edilmesine sebep olan Irak valisi Halid b. Abdillâh (ö. 126/743) ile bir araya getirilmek amacıyla Kufe'ye gitmesi durumudur.²³³ Emevîlerin Ali evladına karşı yaptıkları ve İmam

²²⁴ Erdebilî, *Tam İlmihal*, 361.

²²⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Ali Tûsî, *Tehzibü'l-ahkâm [fi şerhi'l-Mukni'a]*, thk. es-Seyyid Hasan Hørsan (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1944), 1/339.

²²⁶ Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bakır el-Kümmî Şeyh Sadûk, *Man lâ yahduruhu'l-fakih* (Beyrut: Müessesetü'l-âlemî, 1986), 3/299.

²²⁷ Erdebilî, *Tam İlmihal*, 377.

²²⁸ Erdebilî, *Tam İlmihal*, 477.

²²⁹ Mehmet Ümit, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2015), 94.

²³⁰ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 135.

²³¹ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 78.

²³² Muhammed Ebu Zehra, *İmam Zeyd*, çev. Salih Parlak-Ahmet Karababa (İstanbul: Şafak Yayınları, 1993), 33 vd.

²³³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebu Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi*, çev. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), 5/191-193.

Ebu Hanife'nin de desteklediği bir isyan hareketine kalkışan İmam Zeyd, siyasi, fıkhi ve itikadi görüşleriyle Sünni çizgiye yakın alimlerdenir.²³⁴

1.3.4.2.2.1. Mezhebin Fıkıh Usulü

Mezhebin içtihat ve fıkıh alanındaki usulü İmam Zeyd'den sonraki fakihler tarafından sistemli hale getirilmiştir. Mezhebin delil kaynaklarının kitap, sünnet, icmâ, kıyas, istihsan ve akıldan meydana geldiği, furû fıkıh alanında Hanefî mezhebine yakın olduğu görülür. İctihada ayrı bir önem veren ekol, içtihat kapısının kapanmadığı anlayışını benimsemiş ve bu itibarla çok sayıda müctehit yetiştirmiştir. Ayrıca sünnî ekollerden de oldukça istifade etmiştir.²³⁵

Caferilerden farklı olarak Zeydîler icmâ, kıyas, istihsân ve ıstıslâhı delil olarak kabul etmektedirler. Hz. Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin (r. anhum) ve çocuklarının bir konudaki icmâsı Zeydîlerin nezdinde ayrı bir değer taşımaktadır. Bu İcmân delili olarak ayet²³⁶ sefine hadisi ve sekaleyn rivayeti gibi birtakım rivayetler öne sürülmektedir.²³⁷ Ekole göre akıl, naslarda ve ehl-i beyt örfünde yeri ve benzeri olmayan hususlarda hüküm kaynağıdır. Kıyas imkânının bulunmaması halinde iyi veya kötü nitelemesine akıl karar vermektedir. Bunun sonucunda ise amel zorunlu hale gelmektedir.²³⁸

Günümüze ulaşan ve ilk tedvin edilen kaynağı sayılan İmam Zeyd'in *el-Mecmu* adlı eseri mezhebin muteber kaynağıdır. Diğer yandan Ahmed b. İsa b. Zeyd (ö. 240/854)'in *el-Emali* ve en-Natık Bilhak'ın (ö. 424/1032) *Kitab Cami fil-Fıkh* adlı eserleri mezhep için önemli kaynaklardır. Günümüzde Yemen'in resmi mezhebi olan söz konusu mezhep Irak ve Hicaz bölgelerine yayılmış durumdadır.²³⁹

1.3.4.2.2.2. Mezhebin Çeşitli Görüşleri

Zeydiyye'nin birtakım fıkhi görüşleri şu şekildedir:

- Abdestte Hanbeli mezhebindeki gibi besmele ve kulakları meshetme, Maliki mezhebindeki gibi başın tamamını meshetme ve Şafii mezhebindeki gibi tertip farzdır.²⁴⁰

²³⁴ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 78.

²³⁵ Fatih Yücel, "Fıkıh Usulünde Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi", *İslami İlimler Dergisi* 4/1 (2011), 255-274.

²³⁶ Ahzap, 33/33

²³⁷ Fatih Yücel, "Zeydiyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013), 44/334.

²³⁸ Yücel, "Zeydiyye", 44/336.

²³⁹ Atar, *Fıkıh Usulü*, 488-490; Ekinci, *İslam Hukuk Tarihi*, 123; Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, 190.

²⁴⁰ Ahmed b. Hüseyin Müeyyed-Billâh, *et-Tecrîd fî fıkhi'l-imâmeyni'l-a'zameyn Kâsım er-Ressî ve hafîdihî Yahyâ b. Hüseyin*, nşr. Abdullah b. Hammûd el-İzzî (Ammân: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2002), 46.

- Ön ve arkadan çıkanlar, kanama, iltihap, uyku, baygınlık, mecnunluk, namaz esnasında kahkahayla gülme ve büyük günah işlemek abdesti bozar.²⁴¹

- Fatiha'dan sonra âmin demek caiz değildir.²⁴²

- Hayızın süresi en an üç, en çok on gündür. On günden fazlası özür hükmündedir.²⁴³

- Mest üzerine mesh câiz değildir.²⁴⁴

- Kiraatin açıktan okunduğu namazlarda cemaatin kiraati mekruh olmakla birlikte gizli okunan namazlarda ise cemaatte kiraat eder.²⁴⁵

- Müt'a nikahı câiz değildir.²⁴⁶

- Ehl-i kitaba mensup kadınlarla izdivaç câiz değildir.²⁴⁷

- Domuz, köpek, müşrik ve kafirler necistir.²⁴⁸ Dolayısıyla Müslüman olmayanların boğazladığı hayvan eti yenmez.²⁴⁹

- Herhangi bir sebep olmadan öğlen ile ikindi ve akşam ile yatsı cem edilebilir.²⁵⁰

- Ezan okuyan kimsenin "hayye 'ale hayri'l 'amel" ifadesini ezana eklemesi gerekir.²⁵¹

- İhtikâr (karaborsacılık) yalnızca buğday, arpa ve hurmada söz konusudur. Bu nedenle bu üç gıda haricindekilerin piyasaya sürülmeyip gizlenmesi ihtikâr kabilinde değildir.²⁵²

- Malî işlerde butlân ve fesad ayrımına gidilmesi, mevkuf akdin tanınması, tayin ve görme muhayyerliklerine onay verilmesi gibi hususlarda Zeydî fıkıhı Hanefî fıkıhına benzemektedir.²⁵³

1.3.4.2.3. İsmailiye Mezhebi

Mezhebin kurucusu İsmail b. Cafer es-Sâdık (ö. 138/755) Medine'de doğmuş ve ilk eğitimini babası Cafer es-Sâdık'tan almıştır. Onun nesebi baba ve baba tarafından Hz. Ali'ye

²⁴¹ Müeyyed-Billâh, *et-Tecrîd*, 46.

²⁴² Müeyyed-Billâh, *et-Tecrîd*, 64.

²⁴³ Yahya b. Hüseyin Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, thk. el-Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî (son) (Yemen: Mektebetü Bedr li't-Tabâati ve'n Neşr ve't-Tevzî', 2014), 1/61.

²⁴⁴ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/67.

²⁴⁵ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm*, 1/91.

²⁴⁶ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/308.

²⁴⁷ Hâdî-İlelhak, *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*, 1/336.

²⁴⁸ Kâsım b. İbrâhim Ressî, *Mecmû'u kutubi ve resâili İmam Kâsım er-Ressî*, thk. Abdulkerim Ahmed Cedbân (San'â: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 2001), 2/498.

²⁴⁹ Ahmed b. İsa, *Kitâbü ra'bi's-sad' (Emâli)*, thk. Ali b. İsmâil b. Abdullah el-Mueyyed (Beyrut: Dâru'l-Mahacceti'l-Beydâ, 2007), 761, 762.

²⁵⁰ Ressî, *Mecmû'u kutubi ve resâili İmam Kâsım er-Ressî*, 2/527.

²⁵¹ Ressî, *Mecmû'u kutubi ve resâili İmam Kâsım er-Ressî*, 2/630.

²⁵² Yücel, "Zeydiyye", 44/336.

²⁵³ Yücel, "Zeydiyye", 44/336.

ulaşmakla birlikte Ebu Muhammed künyesi ile tanınmaktadır. Kaynaklarda nakledilen bilgilerin çoğunluğu onun babası İmam Cafer hayatta iken vefat ettiğini ifade etmektedir. Ancak hem kendisi hem de vefat ettiği tarih hakkında kesin ve detaylı bilgiler sınırlıdır.²⁵⁴

Şia'nın İmamiyye mezhebine kıyasla daha hem aşırı hem de batını olan bu mezhep “Bâtiniyye” ve “Fatımiyye” olarak da bilinmektedir. Mezhep, Cafer es-Sadık'ın ölümüyle büyük oğlu İsmail'e nispetle zuhur etmiştir. Cafer es-Sadık'ın vefat etmesinin ardından, kendisinden aktarılan nassın geriye dönmeyeceğini, imametin sadece İsmail'in evlatlarına intikal ettiği için kardeşten kardeşe geçemeyeceğini ve imamette bilinmezlik durumunun olmayacağı anlayışını benimseyen bu fırkaya İsmailiyye adı verilmiştir.²⁵⁵ Abbasi yönetiminden rahatsız olanların bu mezhebi benimsemesiyle 297/909 yılında Kuzey Afrika'da Fatimi Devleti kurulmuş ve farklı bölgelere yayılım sağlanmıştır.²⁵⁶ Mısır'ı ele geçiren Fatimiler, Kahire'de el-Ezher medresesini inşa etmiş (360/970) ve birçok dâî yetiştirmiştir. Yetiştirilen dâîler çeşitli beldelelere gönderilerek mezhep propagandası yapmışlardır. İsmailiyye mezhebinin en büyük alimleri de bu dönemde yetişmiştir.²⁵⁷

Fatimi ve İsmaili mezhebinin anlayış, inanç ve ilkelerini kurarak kaynak eser veren ve bir zamanlar Hanefi ve Şafii mezhebini de benimsemiş olan kişinin Kadı Ebu Hanife en-Numan (ö. 363/974) olduğu kabul edilmektedir. Kadı Numan'nın elimize ulaşan *Deamül-İslam*, *Te'vilü Deaimül-İslam* ve *Kitabul-İktisar* adlı eserleri mezhebin ana kaynaklarındandır. Bu eserlerde mezhebin inanç konuları ve fıkhi ameli yöne dair bilgiler yer almaktadır. Günümüzde doğu ve batı İsmaililer diye ikiye ayrılmış olan bu mezhebin taraftarları başta Ganj vadisi, Bedehşan, Hozistan, Irak, İran, Suriye, Mısır, Keşmir, Pencap, Zangibar ve Fas'ta yer almaktadır.²⁵⁸

İsmailiyye mezhebinin ibadet ile alakalı bazı düşünceleri şu şekildedir:

- İsmailiyye'ye göre namaz Gucarati dilinde “vadaikom” denilen tefekküre dayanmakta ve bir çeşit dua niteliği taşımaktadır. Onların namaz vakitleri sünnî Müslümanların namaz vakitlerinden farklıdır. Gündüz ibadet vakitleri terkedilerek sabah, akşam ve gece duası

²⁵⁴ Hasan Onat, “İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001), 23/91.

²⁵⁵ Mustafa Öz, “Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu”, *İslami Araştırmalar Vakfı* (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1993).

²⁵⁶ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 79.

²⁵⁷ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, çev. İsmet Kayaoglu (Antalya: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 146.

²⁵⁸ Şener, “İslam'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri”, 403-404; Mustafa Öz-Mustafa Muhammed eş-Şek, “İsmailiyye”, *DİA* (TDV Yayınları, 2001), 23/128-133.

şeklinde üç türlü namaz vakti belirlenmiştir. Bunun sebebi ise mezhep mensuplarını muhafaza ve takiiye anlayışıdır.

- İsmailiyye mezhebinde genel olarak oruç, sır saklamak ve ifşa etmemek gibi anlamlara gelmektedir. Ancak mezhebin bir kolu olan Nizarilere göre Ramazan ayında bir ay değil sadece bir gün oruç tutulur ve imama saygı göstermeyene bu ibadetler fayda sağlamaz.

- Zekât verilirken imama verilir ve bu en efdal olanıdır. Zekât oranı onda birdir. Ayrıca imam bu meblağı istediği şekilde harcama tasarrufuna sahiptir.

- İsmailiyye’de hac, imamı ziyaret etmekten ibarettir. İmamın evini yahut ikametgahını ziyaret eden kimseler burada zekatlarını öderler ve hac vazifesini yerine getirirlerdi.

- İsmailiyye göre cihâd, kişinin kendi nefsi ile mücadele ederek doğru yolda kalma çabasıdır.²⁵⁹

1.3.4.2.4. Hariciyye (İbâziyye) Mezhebi

Mezhebin kurucusu Abdullah b. İbâz (ö. 65/685)’dır. Tam adı Abdullah b. İbâz el-Mürri et-Temîmî’dir. 7. yüzyılın ikinci yarısında Emevîler döneminde yaşamış ve özellikle Basra’da faaliyet göstermiştir. İbâz, Harici fırkaları arasında daha mutedil bir çizgi benimsemiş ve aşırı uçlara karşı çıkmıştır. Onun mutedil görüşleri İbâziyye mezhebinin temel görüşlerini oluşturmuş ve mezhebinin varlığını günümüze kadar devam ettirmesine vesile olmuştur.²⁶⁰

Söz konusu mezhep, Sıffin savaşı ve hakem olayı gibi bazı siyasi sorunlar neticesinde fırka haline gelen, halifenin seçimle başa geçeceği, seçimde nesep veya mirasçılık gibi hususların öneminin olmadığını savunan bir gruptur. Siyasi ve itikadi alandaki görüş ayrılıkları düşünceleri zamanla ameli ve fıkhi görüşlerine de yansımıştır. Mezhep farklı kollara ayrılmış ancak günümüze ulaşan tek kolu İbâziyye olmuştur.²⁶¹

İbâziyye mezhebi kronolojik açıdan ilk olarak ortaya çıkmasına rağmen az bilinen mezheplerdendir. Bunun nedenlerinin başında mezhep üzerinde oluşan olumsuz Haricîlik algısı gelmektedir. Mezhep üzerinde oluşan bu olumsuz algı mezhebin diğer mezheplere oranla daha az taraftar edinmesine neden olmuştur. Ancak İbâziyye mezhebi olumsuz manada Haricîlerle olan ilişkileri kabul etmezler. Buna rağmen siyasi bir fırka olan Haricîlerin fıkhi

²⁵⁹ Öz, “Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şii Sempozyumu”, 619-624.

²⁶⁰ Ethem Ruhi Fırlı, “Abdullah b. İbâz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1988), 1/109.

²⁶¹ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 80.

mezhebi olarak görülürler.²⁶² Fıkhi bir mezhep olan İbâziyye'nin, Haricî zihniyetle siyaset yürüttüğü ifade edilmektedir.²⁶³

Mezhebin fıkhi kaide ve usullerini tabiun ulemasından olan Cabir b. Zeyd'in (ö. 93/711) ortaya koyduğu ifade edilir. Diğer yandan mezhebin hüküm kaynakları ise kitap, sünnet, sahabe kavli ve rey şeklindedir. Kıyas yerine re'y ve içtihadı seçen bu mezhep, hakkında nas bulunmayan maslahat-ı mürsele'ye de yer verilebileceği görüşünü benimsemiştir.²⁶⁴

İbâzilerin, imanın seçim vasıtasıyla yönetime gelmesi gerektiği, devlet başkanlığı (imamet) için Kureyş şartının değil iman, ilim, zühd ve takva gibi hususların dikkate alınması gerektiği,²⁶⁵ karşılarında duran Müslümanların müşrik olmayıp sadece nimeti inkâr konusunda kâfir kabul edilecekleri, farzlardan herhangi birinin yapılmaması veya haram olan herhangi bir şeyin işlenmesiyle imanın kalpten çıkacağı ve tövbe edilmemesi halinde nimet küfrü nedeniyle cehennemde ebedî kalacağı,²⁶⁶ İlahî adalet gereği günahkâr için şefaatin mümkün olmadığı gibi görüşleri bulunmaktadır.²⁶⁷

Mezhebin fıkıh alanında günümüze ulaşan eserleri Bışr b. Ganim el-Horasani (ö. 200/815)'in *el-Müdevvenetül-Kübra*, Amir b. Ali Şemmahi (ö. 928/1521) ve Abdulaziz es-Semini (ö. 1223/1808)'nin *Kitabün-Nil ve Şifa'ül-Alil* şeklindedir. İlgili mezhep ilk zamanlarda başta Basra olmak üzere Kufe, Mekke, Medine, Musul ve Horasan bölgelerinde varlığını ciddi anlamda hissettirmiş ve günümüzde ise Umman, Libya, Trablus, Cezayir, Hadramut ve Zengibar'da varlığını sürdürmektedir.²⁶⁸

İbâziyye'nin dikkat çeken bazı fikhî görüşleri şunlardır:

- Ölen bir kimsenin bedenine dokunmak abdesti bozar.²⁶⁹
- Yalan, gıybet ve laf taşıma (koğuculuk) gibi kötü eylemler abdesti bozar.²⁷⁰
- Yenilmesi dinen haram olan yiyecekleri yemek abdesti bozar.²⁷¹

²⁶² Sadi Ölmez, "Geçmişten Günümüze İbâzî Fıkhiya Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Cevapları", *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/11 (2019), 23.

²⁶³ Ethem Ruhi Fırlı, *İbâziyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 83.

²⁶⁴ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 80.

²⁶⁵ Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâzi Kaynaklarda İbâziyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 173-180.

²⁶⁶ Önemli, *Erken Dönem İbâzi Kaynaklarda İbâziyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri*, 88-100.

²⁶⁷ Önemli, *Erken Dönem İbâzi Kaynaklarda İbâziyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri*, 133.

²⁶⁸ Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, 191-192; Atar, *Fıkıh Usulü*, 487-488; Ekinci, *İslam Hukuk Tarihi*, 120.

²⁶⁹ Ala'uddin Ebîbekr b. Mes'ûd Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2010), I/257.

²⁷⁰ Abdullah b. Muhammed b. Abdullah Sâlimî, *Mevsûatü'l-fıkhi-İbâdî* (Umân: Vizâretü'l-Evkâf ve Şûnu'd-Diniyye, 2017), 3/139.

²⁷¹ Ebû Tâhir İsmail b. Musa Cîlâlî, *Kavâidu'l-İslâm* (Umân: Mektebetü'd-Dârimî, 2015), 257.

- Vârise vasiyet yapılabilir.²⁷²
- Süt akrabalığından dolayı sadece süt anne ve süt kardeşle evlenilemez. Dolayısıyla süt akrabalığı bu ikisiyle sınırlıdır.²⁷³
- İslam'da recm yoktur.²⁷⁴

1.3.4.3. Müntesibi Kalmamış Mezhepler

Fıkıh tarihinde müntesibi kalmadığı için tarihe karışan birçok mezhep olmuştur. Bu tür mezheplerin görüşleri mezheplerin alimlerince yazılan eserlerde veya mukayeseli fıkıh kitaplarında yer almaktadır. Müntesibi olmayan mezheplerden önemlilerini şu şekilde ifade edilebilir:

1.3.4.3.1. Hasan el-Basrî (ö. 728) Mezhebi

Hasan-ı Basrî, Hz. Peygamber'in ilk öğrencileri olan sahabeler arasında yetişmiş, sahabelerin Hz. Peygamber'den aktardıkları rivayetleri anlama ve uygulama gayretinde olmuştur. Bu nedenle fıkıh ona göre yalnız şer'î hükümlerin aktarıldığı bir ilim biçimi olmaktan ziyade bizzat hayatın ilmidir. Ayrıca onun fıkıhı, yalnız müşahade edilen davranışlara göre hüküm veren bir ilim değil, insanın zâhir ve bâtınına göre hükümler ortaya koyarak insanlar arası ilişkileri düzenleyen bir ilimdir.²⁷⁵ Mezhebin ahlaki ilkeleri ve fıkhi hükümlerinin karışık yapıda olması mezhep görüşlerinin tespitini zorlaştırmış ve zamanla mezhep mensubu kalmamıştır.

1.3.4.3.2. İbn Ebî Leyla (ö. 765) Mezhebi

74/693 yılında Kûfe'de doğan İbn Ebî Leyla içtihat sahibi fakihlerdendir. Emevî ve Abbâsî devirlerinde Kûfe'de uzun yıllar kadılık görevinde bulunmuştur. İbn Ebî Leyla, Ebû Hanife'den önce içtihatlarında rey'i kullanmış²⁷⁶ ve rey'in gelişmesine katkı sağlamıştır. Mezhebi kendisinden sonraki nesillerce taraftar bulamadığından dolayı çok uzun yaşayamamıştır. Mezhebin içtihat usulü edille-i erbaa'ya ek olarak istihsan, ıstışab, sahabe

²⁷² Vehbe Zuhaylî, *El-Fıkhu'l-İslâmî Ve Edilletuhû* (Dimeşk: Darü'l-fikr, 1975), I/46.

²⁷³ Zuhaylî, *El-Fıkhu'l-İslâmî Ve Edilletuhû*, I/46.

²⁷⁴ Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf Ebû Hayyân, *el-Bahru'l muhît* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 6/393.

²⁷⁵ Tahsin Görgün, "Hasan-ı Basri", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997), 16/303-305.

²⁷⁶ Ebu'l-Ferec Muhammed İbn Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1997), I/252.

kavli, örf ve maslahat şeklindedir. Kûfe’de uzun yıllar kadılık yapan İbn Ebî Leyla fikhî düşüncesini sistemleştirmeye zaman bulamamıştır.²⁷⁷

İbn Ebî Leylâ’nın bilinmesine rağmen günümüze ulaşamayan *Kitâbu’l-Ferâiz*²⁷⁸ adında bir eseri mevcuttur. Ebû Yusuf, İbn Ebi Leyla’nın görüşlerini *İhtilâfû Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* adlı eserinde toplamıştır.²⁷⁹

1.3.4.3.3. Evzâî Mezhebi (ö. 774)

İmam Evzâî, 88/707 yılında Ba’lebek’te dünyaya gelmiş, Şam ve Beyrut’ta hayatını sürdürmüştür. Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Atâ b. Ebî Rebâh (ö.114/732) ve Zührî gibi önemli isimlerden ders almıştır. Ahlakının güzelliği, ilmi becerisi ve fıkıh bilgisi onu değerli kılmış, ulemanın bir kısmı tarafından Süfyan-ı Sevrî (ö. 157/774)’den üstün görülmüştür.²⁸⁰

İmam Evzâî, bir hususta hadis bulununca kıyas ve rey’e pek itibar etmemiş, Mürsel Hadis ve Sahabe Kavli’ni bunlara tercih etmiş ancak nas olmadığı yerde rey’e de başvurmuştur.²⁸¹ “Suriyelilerin imamı” adıyla nam salan İmam Evzâî’nin elimize ulaşan tek eseri *Kitâbü Siyeri’l-Evzâî*’dir. Bu eser İmam Şâfiî’nin *el-Ümm* adlı kitabının içerisinde bir bölümde bulunmaktadır. Ayrıca İmam Ebû Yusuf söz konusu esere *er-Red alâ Siyeri’l-Evzâî* adlı bir reddiye kaleme almıştır.²⁸²

Müstakil ekol ve mezhep sahiplerinden birisi olan söz konusu mezhep Şam’da doğmuş, Suriye, Hicaz, Irak, Mısır ve Beyrut olmak üzere geniş bir yayılım alanı elde etmiştir. Hicri 2. ve 3. asırda Mağrib ve Endülüs’te büyük oranda müntesip bulan Evzâî mezhebi, ilerleyen zamanlarda bu bölgelerde Malikî ve Şafî mezheplerinin hâkimiyetinin artmasıyla büyük oranda güç kaybı yaşamıştır.²⁸³

1.3.4.3.4. Süfyan es-Sevrî (ö. 778) Mezhebi

97/715 yılında doğan ve Kufe’li olan Süfyan es-Sevrî kelamcı, muhaddis ve takva sahibi biridir. İlk tahsilini babasının yanında görmüş, hadis ve diğer ilimleri öğrenerek hadis rivayetinde bulunmuştur. Abbâsî Halifesi Mansûr döneminde kendisine bizzat halife tarafından kadılık teklifi yapılmış ancak kabul etmemiştir. Bu teklifi kabul etmemesinden ve

²⁷⁷ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 75.

²⁷⁸ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 1/252.

²⁷⁹ Fuad Sezgin, *Târîhu’t-Turâsi’l-Arab*, çev. Mahmud Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmiatü el-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, 1991), 1/246-247.

²⁸⁰ Sezgin, *Târîhu’t-Turâsi’l-Arab*, 1/243.

²⁸¹ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 75-76.

²⁸² Sezgin, *Târîhu’t-Turâsi’l-Arab*, 1/244.

²⁸³ Sezgin, *Târîhu’t-Turâsi’l-Arab*, 1/243.

birtakım eleştirilerden dolayı ömrünün kalan kısmını gizli sürdürmüştür. Hadisleri fıkıh baplarına göre sınıflandıran ilk hadisçilerden olan Süfyan es-Sevrî, Kûfe’de müstakil bir mezhep kurmuş ancak zamanla müntesibi kalmamıştır.²⁸⁴

İmam Sevrî’nin usûl anlayışında sahabe ve tâbiîn fukahâsının etkisi görülmektedir. Özellikle İbn Mes’ûd ve İbrahim en-Nehaî gibi isimlerin görüşlerinden etkilenmiştir.²⁸⁵ Şer’î delilleri değerlendirirken hadis rivayetinin güvenilirliğine büyük önem vermiş, kıyas, istihsan, mesâlih-i mürsele gibi diğer delilleri de makul sınırlar içinde kullanmıştır.²⁸⁶ Fıkıh anlayışı, nass (Kur’an ve Sünnet) merkezli olmakla birlikte, gerektiğinde re’y (akıl) ile hüküm vermeyi de benimseyen dengeli bir yaklaşımı yansıtır.²⁸⁷ Fıkıhta hem Hicaz hem de Irak/Kûfe ekollerinden etkilenmiş olmakla birlikte, içtihatlarında daha çok Irak/Kûfe ekolüne yakın bir çizgide yer almıştır.²⁸⁸ Rey’e uzak duran bu mezhep 5/11. asra kadar Şam ve Bağdat’ta, 7/13. asrın sonlarına kadar ise Kazvin, İsfahan, Horasan, Kazvin ve Dinever bölgelerinde hüküm sürmüştür.²⁸⁹

1.3.4.3.5. Leys b. Sad (ö. 791) Mezhebi

94/714 yılında Kahire yakınlarındaki Karkasende köyünde doğan Leys b. Sad, fakih ve aynı zamanda muhaddistir. Medine’de yetişen el-Leys daha sonra Mısır’a gitmiş ve orada imam kabul edilmiştir. Yaşadığı devrin yönetici ve meşhur fakihleri nezdinde büyük itibara mazhar olan Leys, bazı resmi görevlerde de bulunmuştur.²⁹⁰ Onun İmam Malik’ten daha bilgili ve fakih olduğu söylenmiş ancak düşüncelerini sistemleştirme hususunda hem kendisi hem de öğrencileri çaba göstermemesi nedeniyle mezhep çok fazla itibar görememiştir.²⁹¹

1.3.4.3.6. Ebu Sevr İbrahim b. Halid’e (ö. 854) Nisbetle Ebu Sevr Mezhebi

Ehl-i rey ve ehl-i hadis ekollerinin fikhını bir araya getiren Ebu Sevr (ö. 240/854), İmam Muhammed ve İmam Şafii’nin öğrencisidir. Kendisinin Şafii mezhebine daha yakın

²⁸⁴ Abdülkadir Tekin, “Süfyan es-Sevrî’nin Fıkıhçılığı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 115-143; Ömer Faruk Akpınar, “Süfyan es-Sevrî’nin Hayatı ve Eserleri”, *Usûl: İslam Araştırmaları* 22 (2014), 114-167.

²⁸⁵ Abdülkadir Tekin, *Süfyan es-Sevrî ve Fıkıh İlmindeki Yeri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 83-84.

²⁸⁶ Tekin, *Süfyan es-Sevrî ve Fıkıh İlmindeki Yeri*, 111.

²⁸⁷ Tekin, *Süfyan es-Sevrî ve Fıkıh İlmindeki Yeri*, 141.

²⁸⁸ Tekin, *Süfyan es-Sevrî ve Fıkıh İlmindeki Yeri*, 314.

²⁸⁹ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 76.

²⁹⁰ Köse, *İslam Hukuku El Kitabı*, 102.

²⁹¹ Sezgin, *Târîhu ’t-Turâsi ’l-Arab*, I/250; Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 76.

olduğu da zikredilir. Fazla taraftar bulamayan mezhebin 4/10. asrın sonlarına kadar Azerbaycan civarında taraftarının olduğu nakledilir.²⁹²

1.3.4.3.7. Davud b. Ali ez-Zahiri'ye (ö. 839) Nispetle Zahirîyye Mezhebi

İmam Zahirî (ö. 270/883), Ebu Sevr, Süleyman b. Harb (ö. 224/839), İshak b. Rahaveyh (ö. 233/848) gibi alimlerin öğrencisidir. Ehl-i Re'y ve Ehl-i Hadis ekolleri arasındaki ayrımın giderek arttığı bir dönemde Ehl-i Hadis ekolünün koyu taraftarı ve aşırısı olarak ortaya çıkan bu mezhep, kitap ve sünnetin zahiriyle amel etmeyi ve teori olarak kıyası tamamen reddetme anlayışını benimsemiştir.²⁹³ Mezhep başta Bağdat ve Endülüs olmak üzere farklı coğrafyalarda etkisini göstermiş, mezhebin ikinci imamı İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) çaba ve eserleriyle²⁹⁴ kısa süre sistematik hale gelmiştir. İbn Haldun (ö. 808/1406) mezhebin önceleri üç büyük mezhepten birisi olarak kabul edildiğini ancak kendi asrında Zahirî mezhebinin taraftarının kalmadığını ifade etmektedir.²⁹⁵

1.3.4.3.8. İbn Cerir et-Taberi'ye (ö. 923) Nispetle Taberi Mezhebi

Büyük İslam alimi Muhammed b. Cerir et-Taberi, Hicri 3. Yüzyılda yaşamış tarihçi, müfessir, fakih ve müçtehit olarak İslami ilimlerde derin bir ilmi birikime sahip bir âlimdir. İmam Taberi İmam Şafii'den ders almış ve başta Şafii mezhebine göre fetva vermiştir. Daha sonraları müstakil olarak görüşlerini ifade eden imam Taberi'nin tefsir, fıkıh, hadis ve tarih ilimlerine dair birçok eseri günümüze ulaşmayı başarmış ve eserlerinin bazıları basılmıştır. Müntesipleri tarafından bir müddet daha yaşatılan mezhep 4/10. asrın sonlarına doğru tarihe karışmıştır.²⁹⁶

Taberî mezhebinin fıkıh anlayışı, Kur'an ve Sünnet'e sıkı sıkıya bağlı, şer'î delilleri sistematik bir usûl çerçevesinde ele alan özgün bir yaklaşım ortaya koymaktadır. İmam Taberî, içtihatı nasların zahir manasına öncelik vermiş, istihsan gibi yöntemlere mesafeli durmuştur.²⁹⁷ Hüküm istinbatında Kitap ve Sünnet'in yanı sıra icmâ, kıyas, maslahat-ı

²⁹² Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 76.

²⁹³ Köse, *İslam Hukuku El Kitabı*, 103.

²⁹⁴ Fıkhi görüşleri ve içtihat usulü için bkz. İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali, *el-İhkam fî Usulî'l-ahkam* (1978). thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz, Kahire, Mektebetu Atıf, ts.

²⁹⁵ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldun, *Tarihu İbn Haldun = Kitabü'l-iber ve divanü'l-mübtete ve'l-haber* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1988), 564.

²⁹⁶ Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, 198.

²⁹⁷ Ali Yüksek, *İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 132-133, 143-144.

mürsele ve sahabe kavli gibi delilleri kullanmış; ancak bunların kullanımında titiz ölçüler geliştirmiştir.²⁹⁸

Taberi, hadis ve rey ekolleri arasında bir denge kurmaya çalışmış, nassların bütünlüğünü ve akıl ile şer'î metin arasındaki uyumu esas almıştır.²⁹⁹ Ayrıca o, deliller arasında çeşitli rivayetler olması halinde tercih yapmayıp, tercihi mükellefe bırakmaktadır. Ancak tercih edecekse kolay ve uygulanabilir olanı tercih etmiştir. Söz konusu mezhepte maslahat ve örf gibi tali delillerin de yer bulması, mezhebin fıkıh anlayışında dinamik bir içtihat mantığını benimsediğini göstermektedir.³⁰⁰

Fıkıhî meselelerde yöntem olarak, başta şer'î delilleri tarayan ve çeşitli yöntemlerle çıkarım yapan söz konusu mezhep naslara bağlılık, hadis ve rey ekollerinin uzlaştırılması ve müstakil bir içtihat usûlünün inşası gibi yönleriyle İslam hukuk tarihinde özgün bir konuma sahiptir.

Yukarıda ifade ettiğimiz mezhepler dışında müntesibi kalmayarak tarihe karışan Abdullah b. Şübrüme (ö. 144/761), Süyan b. Uyeyne (ö. 198/814), İshak b. Rahuye (ö. 238/853) ve Yahya b. Adem'e (ö. 203/818) nispet edilen mezhepler de bulunmaktadır.³⁰¹

1.3.5. İstikrar ve Taklit Dönemi: Mezheplerin Gelişimi (962-1258)

İstikrar ve Taklit Dönemi'nde Müçtehit İmamlar Devri'nde görülen içtihat üretme faaliyetlerine nazaran bir azalma yaşanmış, daha önce kurulan mezhepleri taklit etme yoluna gidilmiş ve mezhepler gelişim göstermiştir. İlgili döneme, içtihat faaliyetlerinde meydana gelen azalma nedeniyle “duraklama” ve yapılan mezhep taklidi nedeniyle de “taklit” dönemi ismi verilmektedir.³⁰² Hicri 4. yüzyılın ortalarından (350/962) başlayan bu dönem Moğolların Bağdat'ı işgaline (656/1258) kadar devam etmektedir.

Söz konusu dönemde Abbasilerin giderek güçten düşmesiyle birlikte merkezi otorite zayıflamış, halifeye bağlılık şekil ve suretten ibaret hale gelmiş ve İslam camiası siyasi olarak bölünmüştür.³⁰³ Endülüs'te ilk olarak Emevî Devleti (756-1031) sonrasında ufak devletçikler, yanında bulunan Kuzey Afrika'da İsmailiyye mezhebini benimsemiş Fatimi Devleti (910-1174), Mısır'da İhşidi Devleti (934-969), Irak civarında Büveyhioğullar'ı (932-1055), Yemen

²⁹⁸ Yüksek, *İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi*, 230.

²⁹⁹ Yüksek, *İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi*, 98.

³⁰⁰ Yüksek, *İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi*, 127-132.

³⁰¹ El-Hudari, *Tarihu't-Teşrii'l-İslami*, 271-272; Şener, “İslam'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri”, 390-399; Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, 159-162; Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 107.

³⁰² Yaman-Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, 101; Koçak vd., *İslam Hukuku*, 101; Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 81.

³⁰³ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 74.

bölgesinde Zeydiler ve Buhara merkezli Samanoğulları (847-999) hüküm sürmüştür. Ardından Atabeylikler ve Moğol istilaları neticesinde Anadolu Beylikleri kurulmuştur.³⁰⁴ Selçuklular böyle bir ortamda birçok devleti yıkarak 429/1035 tarihinde büyük ve güçlü bir Sünni İslâm devleti inşa etmişlerdir. Ancak Sultan Melikşah'ın ölümüyle (485/1092) Büyük Selçuklu İmparatorluğu parçalanmıştır.³⁰⁵

İlgili dönem İslam camiasının belirli mezhep etrafında birleşmesiyle fakihlerin tahrir³⁰⁶ ve halkın ise taklit unsuru etrafında ağırlıklı olarak birleştiği bir dönemdir. Önceki dönemlerden farklı olarak bu dönemde eser telifinden ziyade “şerh ve haşiye” türü eserlerin yaygınlık kazandığı görülmektedir.³⁰⁷

Fıkhi açıdan içtihat faaliyetlerinde ortaya çıkan duraksama, bu dönemde taklitçilik ruhunun hâkim olmasına neden olmuştur.³⁰⁸ Mezhep imamlarının ardından yetişen öğrenciler, mezhebe bağlı alimlerin devlet kademelerinde görev alması ve mezheplerin usul ve kaidelerini içeren eserlerin tedvin edilmesi bu hususa etki etmiştir. Bu itibarla dönemin temel özelliği fakihlerin kendi içtihatları yerine bir mezhebe bağlı kalmaları ve mezhep içerisinde içtihat faaliyetlerinde bulunarak tahrir ve tercih ile meşgul olmaları şeklindedir.³⁰⁹

Bu döneme taklitçiliğin hâkim olmasının başlıca sebepleri şöyledir:

- Yetişkin talebelerin hocalarının devlet erkânı nezdindeki konumları ve hocalarına gösterdikleri aşırı ta'zim sonucu talebelerin de ilmi hayatlarını hocalarını taklit ederek devam ettirmelerine sebep olmuştur. Bu itibarla talebeler müstakil bir usûl oluşturmaktan kaçınmışlar ancak gerektiğinde tâbi oldukları hocalarının usûlü etrafında yani mezhep içinde içtihat faaliyetlerinde bulunmuşlardır.³¹⁰

- İstikrar temini ve karışıklığı önlemek amacıyla mezhebe bağlı hukukî yapıların kurulması devletler tarafından desteklenmiştir. Ayrıca bu dönemde, imamlar ve talebelerinin görüşlerini anlama çabalarının döneme hâkim olduğu, onların hükümlerinden istinbat metotlarının çıkartıldığı ve mezhep fikhının tasnif edilerek düzenlenmeye çalışıldığı müşahade edilmektedir.³¹¹

³⁰⁴ Ekinci, *İslam Hukuk Tarihi*, 131-134.

³⁰⁵ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 74.

³⁰⁶ Tahrir, mezhebe bağlı bir fakihin mezhebin temel kaynak ve görüşlerini esas alarak mezhep içi istidlal yoluyla konuyu çözüme kavuşturmak manasına gelir.

³⁰⁷ Yaman-Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, 101; Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 122.

³⁰⁸ El-Hudari, *Tarihu't-Teşrii'l-İslami*, 319.

³⁰⁹ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 82.

³¹⁰ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 76-77.

³¹¹ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 77.

- Kadılar başlarda müçtehitlerden seçilmiş ve hiçbir baskı altında kalmadan içtihatla bulunmuşlardır. Ancak kadıların kararlarındaki bozulmaların artması nedeniyle hukukî istikrarı sağlamak maksadıyla mezhep tedvini sağlanan müçtehitlerin talebelerinin kadı olarak devlet kademelerinde görev almaya başlaması içtihadın gerilemesine ve taklit ruhunun yaygınlaşmasına neden olmuştur.³¹²

- İlgili dönemde bazı mezheplerin ortaya koydukları hukuki hükümler mezhep mensupları tarafından kitaplaştırılarak çoğaltılmış, bu da dönemin kadı ve müftüleri için bir kolaylık oluşturmıştır. Bu kolaylık ise içtihat melekelerini zayıflatarak daha önceki alimin hükmü ile amel edilmesine yani taklitçiliğe neden olmuştur. Durumun bu hale gelişinde o dönem eserlerinde izlenen kazuistik (meseleci) yaklaşımın da etkisinin olduğu söylenebilir. Belirli hukuk mezheplerinin mensuplarının mezhep görüşlerini anlatan eserleri çoğaltıp çeşitli şehirlere ulaştırması, görüşleri şifahi olarak dolaşan birçok mezhep görüşünün unutularak tarihe gömülmelerine neden olmuştur.³¹³

- İlk dönem müçtehitleri ve talebelerinin yazdığı eserlere olan ilginin azalması ve hazır bilgilerin ezberlenmesi müdellel türü eserlerin yerini zamanla muhtasar ve manzum türü eserlere bırakmasına neden olmuştur. Bu husus ise ilerleyen süreçlerde şerh, haşiye ve ta'lik türü eserlerin telif edilmesini arttırmıştır.³¹⁴

- Düzenli bir yapıda seyreden sosyal yapı neticesinde yeni içtihatlarla pek sık ihtiyaç duyulmamış, içtihat müessesesi otoritesini kaybetmiş, taklitçilik ruhu giderek artmış ve mezhep taassupçuluğu ortaya çıkmıştır. Diğer yandan bu dönem İslâm toplumunda tefrika ve fitnenin görüldüğü, mezhep kavgalarının yaşandığı bir dönemdir. Hatta bu kavgalarda farklı mezhep mensubu bir imama uymanın caizliği ve farklı mezhep mensubu kişilerin evliliklerinin caiz olup olmadığı gibi hususlar dahi tartışılmıştır. Bu tür tartışmalar ise İslam toplumundaki birlik ve kardeşlik ruhunu zedelenmiştir.³¹⁵

Ortaya çıkan mezhep taassupçuluğu neticesinde hatada ısrarcı olmak, tabi olunan mezhep imamlarına içtihat yoluyla muhalefet edenlere düşmanca tavır takınmak,³¹⁶ yeni içtihatların karşısında durmak ve içtihat faaliyeti yürüten kişi ve kesimlere hakarete bulunmak³¹⁷ gibi döneme damga vuran hususlar ortaya çıkmıştır.

³¹² Ekinci, *İslam Hukuk Tarihi*, 135.

³¹³ Mustafa Ahmed Ez-Zerka, *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*, çev. Servet Armağan (İstanbul: Timaş Yayınları, 1993), 1/141.

³¹⁴ Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 170.

³¹⁵ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 102.

³¹⁶ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 83.

³¹⁷ Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 59.

1.3.5.1. Dönemin Hukuki Faaliyetleri

Söz konusu dönemde, müçtehitler devrinde baskı altında kalınmadan yürütülen içtihat faaliyetinde düşüş meydana gelmiş, Kur'ân ve sünnetten elde edilen hukuki hayat ile alakalı problemlerin çözümü duraksamış, mezhep içi çalışmalar yapılmış ve karşılaşılan yeni hususlar tâbi olunan mezhebin hükümlerine göre çözümlenmiştir.³¹⁸

İlgili dönemde bağımsız içtihat faaliyetleri yok denecek kadar az olduğu için, öncelerde fıkıh usulünde ifade edilen deliller doğrudan kullanılmamış ve yeni meseleler büyük oranda mensup olunan mezhebin mevcut kaidelere göre çözümlenmiştir. Buna rağmen mezhebin müçtehitlik seviyesindeki âlimleri usûl kuralları kullanarak birtakım meseleleri çözüme kavuşturmuşlardır.³¹⁹ Diğer yandan mescitler içerisinde yer alan mahkemeler bu dönemde müstakil bir yapıya kavuşturulmuş ve böylece adliye teşkilatı ortaya çıkmıştır. Oluşturulan bu müstakil adliye teşkilatı içerisinde muhafız, kâtib, mübaşir ve sicil muhafızı gibi memurlar yer almaktadır.³²⁰

Hükümler Hanefi ve Şafii gibi mensup ve taraftarı bir hayli fazla olan mezheplere göre verilmiştir. Şer'i mahkemelerin yanında inzibatsızlık, itaatsizlik ve siyasi özellikteki suçlar gibi birtakım hususlarla meşgul olan örfi mahkemeler de bulunmaktadır. Bu yapılanmada görülen yargının şer'i ve örfi diye iki kısma ayrılması, din ve dünya işlerinin birbirinden ayırdığı izlenimi verse de durum böyle değildir. Çünkü örfi mahkemeler, sadece İslam hukukunda devlet başkanına tanınan yetki gereği, hakkında naslar tarafından ortaya konulmuş bir suç ve cezası olmayan mevzulara bakmakla yetkili kılınmışlardır.³²¹

Söz konusu dönemde sadece yargıya has kanunlar yoktur. Doğrudan Kur'ân ve sünnetten bilinen hüküm çıkarma yöntemlerini kullanarak içtihat faaliyetinde bulunan ve hüküm ortaya koyan müçtehit seviyesinde Kadı'lar da vardır. Müçtehit seviyesinde olmayan kadılar ise fıkıh kitaplarıyla mesalih ve örf gibi kaynakları kanun derecesinde görmüşlerdir.

1.3.5.2. Dönemin Tedvin Faaliyetleri

Dönemin tedvin faaliyetleri üç grupta incelenebilir:

- Söz konusu grubun ilkinin mezhep hükümlerinin usul ve kaynaklarını tespit edenlerden oluşmaktadır. Bunlar arasında Ebu'l-Hasan el-Kerhi (340/954) ve Ed-Debusi

³¹⁸ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 75.

³¹⁹ Ez-Zerkâ, *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*, 1/145.

³²⁰ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 83.

³²¹ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 103.

(439/1039)'nin *Risale*'leri, Ebu Bekir Razi el-Cassas (370/980) Ali b. Muhammed el-Pezdevî (483/1090) ve Şemsül Eimme es-Serahsî'nin (483/1090) *Usulu'l-fikh* adlı çalışmaları zikredilebilir.³²²

- İlgili grubun ikincisini mezhep imamlarından rivayet edilen farkı görüşler arasından tercihte bulunanlar oluşturmaktadır. Buna İmam Muhammed'in *Zahiru'r-rivâye* isimli eserinin diğer eserlere ve er-Rabî'nin Şafîî'den rivayetlerinin diğer rivayetlere tercih edilmesi örnek verilebilir.³²³

- Grubun üçüncüsünü mezhepte ün sahibi iki farklı görüşü nasslar ve mezhebin usulünce inceleme sonucu birisini tercih edenler oluşturmaktadır. Bu itibarla İmam Muhammed'den gelen ve altı kitaptan oluşan *Zahiru'r-Rivâye*'yi Hâkim eş-Şehid (334/945) *el-Kâfi* isimli eseriyle özetlemiş, Serahsî, *el-Mebsût* isimli eserinde detaylı olarak *el-Kâfi* isimli özeti şerh etmiştir. Şafii mezhebinde eş-Şîrâzî (ö. 476/1083)'nin *el-Mühezzeb* adlı eseri aynı özelliktedir. Nevevî bu esere *el-Mecmu* adıyla kapsamlı bir şerh kaleme almıştır.³²⁴

İlgili dönemde ilk dönem müçtehitlerinin ve onların talebelerinin yazdığı eserlere olan ilginin azalması ve hazır bilgilerin ezberlenmesi, müdellel türü eserlerin yerini muhtasar ve manzum türü eserlere bırakmasına ve eserleri daha anlaşılır hale getirmek için yazılan şerh, haşiye ve ta'lik türü eserlerde artışa neden olmuştur.³²⁵

1.3.6. Kurumsallaşma Dönemi: Moğol İstilasından Mecelle'ye (1258-1869)

Kurumsallaşma dönemi Moğolların Abbasîlerin başkenti olan Bağdat'ı işgali (1258) ile başlamakta ve ilk İslâm medeni kanunu olan Mecelle'nin tedvinine (1869) kadarki geçen süreyi kapsamaktadır. Bu dönemde Abbasi ve Selçuklu idaresini ortadan kaldıran Moğollar, İlhanlı hükümdarı Gazan Han'a kadar (1271-1304) ülkeyi Cengiz Han yasalarına göre yönetmiş, topluma ferdi ve dini hususlarda müdahalede bulunmamışlardır. Bağımsızlık ve hakimiyet ortadan kalktığı için taklit daha da yaygınlaşıp kurumsal bir hal almış ve Müslümanlar fıkıh mezheplerine taassup derecesine varan bir bağlılık göstermiştir.³²⁶

İlgili dönemde yetişen fıkıh bilginlerinin birbirleri ile irtibatları sekteye uğramış, selefın eserlerine olan ilgi azalmış, müçtehit yetiştiren eserler okunmamış/yazılmamış,

³²² Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 80-82.

³²³ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 104-105.

³²⁴ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 82.

³²⁵ Mesela Hanefi mezhebinin Muteahhirin hukukçuları şu beş fıkıh kitabına özel bir itimat beslemişlerdir: el-Kuduri (ö. 428/1036)'nin Muhtasar'ı, el İbn Mahbubi (ö. 673/1274)'nin el-Vikaye'si, el-Mevsili (ö. 683/1284)'nin el Muhtar ve şerhi el-İhtihar'ı, İbnüs-Saati (ö. 694/1295)'nin Mecma'ul Bahreyn'i ve İmam Nesefi (ö. 710/1310)'nin Kenzud-Daka'ik'i.

³²⁶ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 84-85.

hukukta hile ve te'villere fazlaca başvurulması neticesinde birçok hüküm dinin ruhundan uzaklaştırılmıştır.³²⁷ Zikredilen olumsuzluklara ve tek mezhebe bağlı olarak yetişmeler de bu dönemde içtihat yapmaktan geri durmayan birçok âlim bulunmaktadır. Söz konusu âlimlerin önde gelenlerini şu şekildedir: Necmeddün et-Tufi (ö. 716/1316), İbn Kudame (ö. 744/1343), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), Takıyüddin es-Subki (ö. 756/1355), İbnü'l-Hümmam (ö. 861/1457), Şah Veliyyullah ed-Dihlevi (ö. 1176/1762) ve eş-Şevkani (ö. 1250/1834).³²⁸

1.3.6.1. Dönemin Hukuki Faaliyetleri

Kurumsallaşma döneminde mezheplerin kurumsallaşması tamamlanmış ve mezheplerin işleyişini kontrol altında tutabilmek için “fetva adabı” literatürü geliştirilmiştir. Özel hukuk alanında kaleme alınmış fıkıh ve fetva kaynakları kanun olarak kullanılmış ve kamu hukuku alanında İslâmî esaslar yanında örf ve âdet kaynak olarak kullanılmıştır. Yine ilgili dönemde idari, mali ve cezai gibi hukuk sahalarına ait hükümdarların hazırlattığı bir kısım kanunnameler de vardır. Hazırlatılan kanunnameler Fatih (1451-1481), Kanuni (1520-1566), II. Selim (1566-1574), I. Ahmed (1603-1617) ve IV. Murad (1623-1640) dönemlerine aittir.³²⁹

1.3.6.2. Dönemin Tedvin Faaliyetleri

Mezheplerin kurumsallaşma çalışmaları yoğun bir şekilde devam ettiği bu dönemde *Edebül kadî* ve *Resmü'l-müftî* isimli yarı resmi nizamnameler ve bu nizamnamelere bağlı olarak; mezhepte itibar kazanan düşünceleri, fetva ve kaza alanında doğru şekilde uygulamaya imkân tanıyacak çalışmalar ortaya konulmuştur. Söz konusu metinler arasında Halebi'nin *Mülteka'l-ebhur* ve Molla Hüsrev'in *Gurer-Dürer* isimli eserleri zikredilebilir.³³⁰ Hazırlanan metinler konuları fıkıh sistematığı içinde işlediği için ortaya bilgi bulma güclüğü çıkmıştır. Bunu önlemek maksadıyla da benzer hususlarda geçmiş zamanda verilmiş fetvalar derlenerek fetva kitapları oluşturulmuştur. Osmanlılar dönemde bu tür 92 fetva kitabı yazılmıştır. Zembilli Ali Efendi, Ebu's-Suud Efendi, Abdullah Efendi (Behçetü'l-fetavâ) ve Feyzullah Efendi'nin (Fetâvâyı Feyziyye) yazdığı fetvalar sadece bunlardan bazılarıdır.³³¹

³²⁷ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 106.

³²⁸ Mehmet Fuad Köprülü, *Fıkıh* (İstanbul: İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, 1983), 270-323; Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, 162-168; Atar, *Fıkıh Usulü*, 434-441.

³²⁹ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 88.

³³⁰ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 107.

³³¹ Şükrü Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 249-378.

İlgili devirde İslam hukuku alanındaki ilmi çalışmalar durmamış, daha önceki hukuk kaynaklarına yazılan şerhler, haşiyeler ve ta'likler dikkat çekmeye başlamıştır.³³² Ayrıca kanun hükmünde “Fetâvâyı Hindiyîye/Âlemgiriyye” ve “Fetâvâyı Tâtârânîyye” gibi isimlerle birtakım fıkıh çalışmaları hazırlanmıştır.³³³

1.3.7. Kanunlaştırma ve Yeni İctihat Dönemi: Mecelle'den Günümüze (1869- ...)

Tezimizin ikinci bölümünde Mecelle'den günümüze kadar Türkiye'de fıkıhın seyri detaylı bir şekilde ele alınacağından bu kısımda söz konusu dönemin özelliklerinden genel hatlarıyla bahsedilecektir. Mecelle'nin hazırlanışından (1869) günümüze kadar olan süreci kapsayan bu dönem, öneminden dolayı “uyanış çağı” olarak da ifade edilmektedir. Kanunlaştırma ve yeni içtihat dönemi, ilk kez yapılan kanunlaştırma faaliyetleri, mezhep taassubundan sıyrılıp İslam hukukuna geçilmeye başlanması ve taklitten uzaklaşıp içtihatlara yönelmelerin gerçekleşmesi nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir.³³⁴

Söz konusu dönemde Cemaleddin Afgani (ö. 1897) ve onun tâbileri Abduh (ö. 1905), İkbâl (ö. 1938), M. Reşit Rıza (ö. 1935), Şibli Numanî (ö. 1914), Mehmed Akif (ö.1936), İzmirli (ö. 1946), Aksekili (ö. 1951), A. Hallaf (ö. 1956) ve Merağî (ö. 1945) gibi aydınlar İslâm milletlerini uyandırmak için kalkınma hareketi başlatmıştır. Bu itibarla yeni bir İslâm camiası ortaya çıkarken ihtiyacın hasıl olduğu alanlarla alakalı çözümler için farklı fıkıh mezhepleri arasından tercihte bulunmak ve içtihat yapılarak oluşturulması gerektiği şeklinde iki tür program önerilmiştir.³³⁵

1789 Fransız İhtilali neticesinde ortaya çıkan fikir akımları başta Osmanlı olmak üzere birçok ülkenin fikir ve hukuk anlayışını etkilemiş ve Osmanlı'nın Tanzimat Fermanı'nı (1839) ilan etmesine neden olmuştur. Osmanlı'nın Tanzimat'ı ilanı ile devletin birçok kademesinde çeşitli şekillerde değişim ve dönüşümler meydana gelmiştir.³³⁶

1.3.7.1. Dönemin Hukuki Faaliyetleri

Dönemin hukuki faaliyetleri şu şekildedir:

- Kanunlaştırma hareketi başlamıştır.³³⁷

³³² Ez-Zerkâ, *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*, I/148.

³³³ Ez-Zerkâ, *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*, I/150; Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 148.

³³⁴ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 85.

³³⁵ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 109.

³³⁶ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 19 vd.

³³⁷ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 185.

- Başta mezhep imamları ve talebelerinin eserleri olmak üzere içtihadı destekleyen klasik kitaplar tahkik edilerek neşredilmiş ve okutulması tavsiye edilmiştir.³³⁸
- Mezheplerin hükümlerini delilli/delilsiz bir araya getirme faaliyeti başlamış, sonucunda ise Kamus ve Ansiklopedi tarzında kaynaklar ortaya çıkmıştır.³³⁹
- Fıkıh usulü ve fûru alanında içtihat ve tahkike dayanan tez türünde eserler ortaya konulmuştur.³⁴⁰
- Asrımızı etkisi altına alan batı kökenli normlara karşı, İslâm hukukunun sunuş, korunma ve karşılaştırılması amacına dair eserler telif edilmiştir.³⁴¹
- Müsteşriklerin birtakım gayelerle fıkıh kaynaklarının bir kısmını çevirmekle başlayan ilgileri telife doğru eğilim göstermiş ve mühim eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.³⁴²
- İslâm hukuku konularının da yer aldığı kongre ve konferanslar düzenlenmeye başlamış ve Batı üniversitelerinin bazılarında İslâm hukuku kürsüleri oluşturularak ölü olmadığı kabul edilmiştir.³⁴³

1.3.7.2. Dönemin İctihat Faaliyetleri

19. yüzyılda İslam camiasını uyarmak, unutulmuş değerleri gün yüzüne çıkarmak ve istiklal mücadelesini destekleme gayretinde olan kişilerin başında Cemâleddîn Efgânî zikredilmektedir. Afganistan, İran, Hindistan, Türkiye, Mısır gibi İslâm devletlerini gezen Efgânî, bu ülkelerdeki İslam destekçilerini ve bazı siyaset adamlarını etkileyerek kalkınma hareketlerinin başlamasını sağlamış ya da hızlanmasına katkıda bulunmuştur. Muhammed Abduh, Muhammed İkbâl, Muhammed Reşîd Rızâ, Şiblî Nu'mân, Mehmet Âkif, İsmail Hakkı İzmirli, Aksekili Ahmet Hamdi gibi önder şahsiyetler Efgânî'den büyük oranda etkilenen isimlerdendir.³⁴⁴

Yeni bir İslâm camiası inşa edilirken mevzuatın bir taraftan farklı fıkıh mezhepleri arasından tercih yapılarak, bir taraftan da -ihtiyaç anında- içtihat yapılarak oluşturulması amaçlanmıştır. Bu husus Osmanlı'da Mecelle'nin tedvîni esnasında tutmamış ve Mecelle Hanefî mezhebi merkezli hazırlanmıştır. Fakat ilerleyen süreçte hem Mecelle'nin

³³⁸ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 185.

³³⁹ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 185.

³⁴⁰ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 85.

³⁴¹ Yazıcı, *İslam Hukuku I*, 85.

³⁴² Koçak vd., *İslam Hukuku*, 111.

³⁴³ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 111.

³⁴⁴ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 183-184.

düzenlenmesi aşamasında hem de Ahvâl-i Şahsiyye'nin vaz'ında etkisini göstermiş ve diğer mezheplerden de faydalanma yoluna gidilmiştir. Nazari alanda ise içtihat hareketi baş göstermiş, Dâru'l-Fünûn'dan bazı hocalarla (Muhammed Seyyid Bey ve İzmirli İsmail Hakkı vb.) birlikte Sırât-ı Müstakim ve Sebîlu'r-Reşâd dergileri içtihat faaliyetlerini destek vermişlerdir.³⁴⁵

1.4. Osmanlı Son Dönemi Kanunlaştırma Çalışmaları

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde başlayan yenileşme faaliyetleri neticesinde 1840 yılında Tanzimat Fermanı ilan edilmiş ve bu durum Osmanlı Devleti için adeta yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Sultan II. Mahmut ile ortaya çıkan reform hareketleri söz konusu tarihle birlikte oldukça yaygınlaşmış devlet, toplum ve hukuk alanlarında mühim değişikliklere gidilmiştir.

Tanzimat sonrası Osmanlı hukukunda ikili bir yapı bulunmaktadır.³⁴⁶ Devlet içerisinde bir taraftan şer'i-örfî hukuk geleneği sürdürülürken diğer taraftan Batı kökenli kanunlar önemli bir yer edinmiştir. Bu düalist yapı neticesinde Şer'iyye mahkemelerinin yanında oluşturulan Nizamiye mahkemeleri Osmanlı hukukunda birtakım sorunlara neden olmuştur. Tanzimat'tan Cumhuriyet dönemine kadar süren söz konusu düalist yapı, süreç içerisinde Şer'iyye mahkemelerinin görev ve yetkileri olabildiğince kısıtlamıştır. Bu itibarla 80 seneden beri asli mahkeme statüsüyle ülke genelindeki davaları Şer'iyye mahkemeleri yürütüyorken, süreç sonunda yetkileri aile, vakıf, miras, kısas ve diyetle sınırlandırılmıştır.³⁴⁷

Batı'nın etki ve baskıları, ticari, iktisadi, siyasi hayattaki gelişmeler ve hukuki ihtiyaçlar Osmanlı kanunlaştırma faaliyetlerine büyük oranda etki etmiştir. Dünyadaki gelişmelere ayak uydurmaya çalışan Osmanlı Devleti, bu gelişmelerden geri kalmamak için kanunlaştırma çalışmaları yürütmüş, hatta bunu Batılı devletlerin çoğundan önce veya aynı zamanda gerçekleştirmiştir. Bu itibarla kamu hukuku alanında anayasa, ceza, usul ve toprak hukuku, özel hukuk alanında ise medeni hukuk, ticaret ve aile hukukuna dair birtakım çalışmalar yürütülmüştür.³⁴⁸

³⁴⁵ "Sırât-ı Müstakim", (1908), c. 1, 43, 142, 209, c. 2, 17, 33, 50, 132, c. 3, 87, 97, c.4, 50; "Sebîlu'r-Reşâd" 1-2-3-4 (1912), c. 10, 193, c. 12, 94, 129, 134.

³⁴⁶ Uriel Hedy, "Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler", (2002), 46; Çoşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* III/23-24 (Ankara 1946).

³⁴⁷ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* (İstanbul, 1990), I/45; Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2005), 81-82; Mehmet Gayretli, *Tanzimat Sonrasında Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008), 243.

³⁴⁸ Gayretli, *Tanzimat Sonrasında Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları*, 89-94.

Anayasa hukukuna dair yapılan en mühim kanunlaştırma faaliyeti ilk Osmanlı anayasası olan Kanun-i Esasi'dir. Osmanlı Devleti'nde Kanun-i Esasi'nin ilanı diğer ülkelere nazaran erken sayılacak bir dönemde ilan edilmiştir. Sıkıntılı bir süreç sonunda ilan edilen Kanun-i Esasi'nin içerik oluşumunda birçok ülkenin anayasasından faydalanılmış ve milli katkılarla güçlendirilmiştir. Hazırlık sürecinde başta istişare meclisinde Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin de bulunup bulunamayacağı mevzusu olmak üzere çeşitli konularda ortaya çıkan tartışmalar devletin yıkılışına kadar sürmüştür. Yapılan bu tartışmalar ise ilim adamlarının düşünce ve hukuk ilişkilerinde fikir üretimini artırmalarını gerekli kılmıştır. Bu durum ise İslam anayasa hukukunun gelişimine zemin hazırlamıştır.³⁴⁹

Diğer yandan Tanzimat Fermanı'nda vurgulanan ve ilk kanunlaştırma faaliyetlerinin baş gösterdiği ceza hukuku alanının tanzimi oldukça önemlidir. Tanzimat Fermanı'nın hemen ardından Batı'dan etkilenilerek dönemin ilk ceza kanunu çıkarılmıştır.³⁵⁰ Ancak bu kanun Batı menşeli olmasına rağmen kanunname geleneği çağrışımı yapmaktadır. Bu kanun kısas lazım gelen suçlar haricinde hadlerden yalnızca yol kesme suçunu düzenlemiştir. İslam hukuku açısından önem arz eden ilgili kanun, her ne kadar toplumun tamamına uygulamak maksadıyla oluşturulsa da genel manada yöneticiler göz önünde bulundurularak tanzim edilmiştir.³⁵¹ Kanunda birçok suçun düzenlenmemesi, bazı suçlar için cezaların öngörülmemesi gibi eksiklerinin bulunması kanunun tadiller geçirmesine neden olmuş ancak buna rağmen yürürlükte kalamayarak yerini 1851 yılında hazırlanıp yürürlüğe konulan kanuna bırakmıştır. Ancak bu kanun da yürürlükte pek kalamamıştır. Ardından 1858 yılında Fransız ceza kanundan istifade edilerek yeni bir ceza kanunu hazırlanmış ve yürürlüğe konulmuştur. İlgili kanun Tanzimat döneminde hazırlanmış ve birtakım tadiller geçirerek devletin yıkılışına kadar yürürlükte kalmıştır. Kısas ve diyet konularında şer'i ahkâmı benimseyen söz konusu kanun hadlerle alakalı suç ve cezalara değinmemiştir.³⁵²

Kamu hukukuna dair yapılan kanunlaştırma çalışmalarından bazıları ise usûl (yargılama) hukukuyla alakalıdır. Yapılan kanunlaştırmalar sırasıyla ticaret usûl kanunu, Mecelle'nin usule ilişkin düzenlemeleri, hukuk ve ceza usul kanunları ve şer'i muhakeme usûl kanunudur. Hazırlanan ticaret ve ceza usûl kanunları Fransız mevzuatından alınırken

³⁴⁹ Mehmet Akif Aydın, "Kanun-i Esasi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001), 24/328-330; Gayretli, *Tanzimat Sonrasından Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları*, 99-123.

³⁵⁰ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat* (İstanbul: MEB Yayınları, 1999), 1/176; Mustafa Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku* (İstanbul, 2004), 28.

³⁵¹ Edouard Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826- 1882*, çev. Ali Reşad (İstanbul, 1328), 43.

³⁵² Gayretli, *Tanzimat Sonrasından Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları*, 144-145.

Mecelle'nin usûle ilişkin düzenlemeleri ve şer'i muhakeme usûlü ise şer'i hükümlere göre oluşturulmuştur. Hukuk usûl kanununu hazırlanışında ise Mecelle heyetinin ortaya koyduğu metin esas alınarak hazırlanmış ancak Fransız hukuk usûl kanunundan da büyük oranda faydalanılmıştır.³⁵³

Kamu hukukuna dair yapılan düzenlemelerden bir diğeri ise arazi kanunu ile alakalıdır. Bu kanunu Cevdet Paşa'nın da yer aldığı grup Batılı kanunlardan esinlenilerek hazırlamış ancak içeriği örfi hukuktan oluşturulmuştur. Miri arazi olarak ifade edilen topraklarla ilgili düzenlemeleri içeren bu arazi kanunu, devletin yıkılışına kadar uygulanmıştır. Ayrıca bu kanun, arazi paylaşımında erkek ve kız çocukları denk sayılarak şer'i ve örfi hukuktan ayrılmıştır. Bu vesileyle Cumhuriyet devrinde aynı faaliyeti bütün araziler için geçerli kılan düzenlemeye zemin oluşturmuştur.³⁵⁴

Tanzimat'ın ilanından sonra Fransız ticaret kanununun iktibası fikri ileri sürülmüş ancak ulema ve muhafazakâr kesimin tepkisi nedeniyle bu iktibastan vazgeçilmiştir.³⁵⁵ 1850 yılına gelindiğinde ise ortamın uygun bulunmasının ardından Fransız ticaret kanununun kara ticareti ile alakalı ilk kitabı ve iflas hukukuna ait üçüncü kitabı iktibas edilerek yürürlüğe konulmuştur. Ardından medeni bir kanun ihtiyacı doğmuş ve 1869-1876 yılları arasında İslâm camiasında ilk modern yapıda kanun metni sayılan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* hazırlanmıştır.³⁵⁶

³⁵³ Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), 103; Gayretli, *Tanzimat Sonrasında Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları*, 162-164.

³⁵⁴ Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 149-150; Mehmet Akif Aydın, "Arazi Kanunnamesi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 1991), III/346; Cengiz Otacı, *Hukukun Laikleşme Serüveni* (İstanbul: Birey Yayınları, 2004), 249.

³⁵⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 110; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)* (İstanbul, 2004), 81; Otacı, *Hukukun Laikleşme Serüveni*, 256.

³⁵⁶ Karaman, *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*, 93.

II. BÖLÜM

2. MECELLE VE CUMHURİYET DÖNEMİ'NDEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE FIKHİN SEYRİ

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası klasik adli teşkilat büyük bir değişime gitmiş ve Şer'iyye Mahkemeleri'yle birlikte ceza, ticaret ve hukuk mahkemeleri oluşturulmuştur. Ancak Nizâmiye Mahkemeleri'ne görevlendirilecek hukuk tecrübesine ve fıkıh geleneğine sahip kişiler sağlanamamıştır.³⁵⁷ Bu nedenle zikredilen mahkemelerin hâkimlerinin tatbik edebileceği yasaların hazırlanması ihtiyacı hasıl olmuştur. Özellikle bu ihtiyaç tecrübeli olmalarına rağmen hukuk bilgilerinin yetersiz kaldığı ticaret mahkemelerindeki hâkimler için daha fazla hissedilmiştir.³⁵⁸ 1850 tarihli Ticaret Kanunu uygulamada bulunmasına rağmen rehin, kefâlet ve vekâlet gibi hususlarda yürütülen bazı davaların hukuki ayrıntılarına dair önemli hususlar baş göstermiştir. Ayrıca Hanefilerde birçok hususta çeşitli içtihatların bulunması söz konusu içtihatlardan en doğru olanı tespit etmek mecburiyetinde olan kadılara sıkıntılar yaşatmıştır.³⁵⁹

Osmanlı Devleti'nde ihtiyaç duyulan medeni kanunun Batı'dan mı alınacağı yahut mer'i hukukun mu düzenlemeye tabi tutulacağı konusunda devrin idareci ve hukukçuları arasında tam bir fikir birliği sağlanamamıştır. Ancak ilerleyen süreçte milli bir kanun fikri daha belirgin hale gelmiş ve *Metn-i Metin* adında medeni bir kanun oluşturulması için Meclisi Tanzimat içerisinde bir grup oluşturulmuştur. Rüştü Efendi'nin başkanlığını yürüttüğü heyet içerisinde Ali Ratib Bey (ö. 1758), Hüsam Efendi (ö. 1872), Tahir Efendi (ö. 1774) ve Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895) bulunmaktadır.³⁶⁰ Bir süre çalışmalarını yürüten heyet Kitabü'l Büyu'u hazırladıktan sonra dağılmış ve medeni kanun hazırlama fikri gerçekleştirilememiştir.

Hayatın oldukça dinamikleştiği 19.yüzyılda, çağın ihtiyaçlarına cevap vermek ve hukuki kargaşaların gidermek maksadıyla ilk olarak Batı kökenli ceza ve ticaret kanunları çıkarılmıştır. Ancak medeni hukuka dair herhangi bir kanunlaştırma yapılmamıştır. Bu alanda bulunan boşluk ise hukuki kargaşalara neden olmuş, Şer'iyye Mahkemeleri sosyal ilişkilerin gelişmesi karşısında yetersiz kalmış ve medeni bir kanun ihtiyacı hasıl olmuştur. Ardından

³⁵⁷ Bkz. Mecelle Mazbatası, s.10.

³⁵⁸ Ahmet Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2012), 3/213.

³⁵⁹ Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 3/214.

³⁶⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, ed. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 63.

medeni kanun için çalışmalar yürütülerek Mecelle hazırlanmıştır.³⁶¹ Çeşitli muhtelif içtihatlar arasından sadece uygulanacak içtihatları derleyen Mecelle, dönemin birçok tartışmasını sonlandırmış ve hâkimlere oldukça kolaylıklar sağlamıştır.

2.1. Mecelle Dönemi (1869-1926)

Mecelle dönemi, Osmanlı Devleti'nin hukuk tarihinde önemli bir dönüşüm sürecine işaret etmektedir. Bu dönem, klasik İslâm Hukuku'nun sistematik bir yapıya kavuşturularak modern hukuk anlayışıyla uyumlu hale getirilmesi yönünde atılmış ilk kapsamlı adımlardan biridir. Batı hukukunun giderek artan etkisi ve toplumsal ihtiyaçlarda meydana gelen değişim Osmanlı hukukunda reform ihtiyacını doğurmuş; bu bağlamda Mecelle, geleneksel fıkıh kuralları çerçevesinde hazırlanmış ilk medeni kanun metni olarak literatürde yerini almıştır.

2.1.1. Mecelle ve Yazılma Nedenleri

Medeni hukuk sahasındaki boşluğu gidermek için devrin ünlü Fransız Medeni Kanunu'nun iktibası maksadıyla çalışmalar yürütülmüştür. Ancak fıkıh literatürünün kanunlaştırılması önerisi dönemin tartışmalarına galip gelmiştir. Mecelle heyetinin başkanı Ahmet Cevdet Paşa'nın üstün çabalarıyla ve Şirvanizade Rüşdü Paşa (ö. 1874) ile Fuad Paşa (ö. 1869)'nın da destekleri sonucunda Fransız Medeni Kanunu'nun iktibasından vazgeçilerek İslam hukukunun medeni ve borçlar hukuku hususundaki hükümlerinin kanunlaştırılmasına karar verilmiştir. Tamamı 16 kitaptan oluşan Mecelle bir bütün halinde yürürlüğe geçmemiş ve tamamlanan kısımları peyderpey uygulamaya konmuştur.³⁶² Devrin cereyan eden tartışmalarına bakıldığında söz konusu çalışmanın sonuçsuz kalma ihtimalinin önüne geçilmeye çalışıldığı ifade edilebilir.

*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*³⁶³ adıyla Osmanlı Devleti'nde 57 yıl uygulanan Mecelle, tüm İslam devletlerinin kanunlaşma hareketleri üzerinde derin etki bırakmış ve İslam medeni kanunu niteliğinde adeta bir dönüm noktası olmuştur. Araştırmanın bu başlığı altında Mecelle'nin doğuşuna neden olan etkenlerden başlayarak onun ilgasına kadar olan süreçteki hususları, Mecelle'nin sistemiği, muhtevası ve değeri gibi konular işlenmiştir.

Mecelle'nin doğuşuna neden olan dış ve iç etkenler genel anlamda şu şekilde ifade edilebilir:

³⁶¹ Taha Akyol, *Türkiye'nin Hukuk Serüveni* (Doğan Yayıncılık, 2015), 169.

³⁶² Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 200.

³⁶³ Adli-hukukî hükümler mecmûası anlamına gelmektedir.

- İngiltere, Fransa ve Rusya gibi çeşitli alanlarda iletişimimizin olduğu ülkelerin tebaamızda bulunan azınlıklar nedeniyle yeni mahkemeler kurmak ve kanunlar hazırlamak amacıyla devletimize baskı kurmuşlardır.³⁶⁴

- Fransa elçisinin çabası ve Osmanlı'daki bazı devlet adamlarının da desteğiyle Fransız Medenî Kanunu'nun çevrilerek alınması düşüncesinin hakimiyet kazanmıştır.³⁶⁵

- Temyiz, Ticaret, Nizamiye mahkemeleri Avrupa'dan alınan kanunları uygulamakla birlikte bazen şer'i hükümlere baş vurmak zorunda kalmıştır.³⁶⁶

- Devrin değişimiyle birlikte örf ve âdete dayalı fikhî hükümlerin değişim göstermesi doğal olduğu için bu tür hükümlerin aydınlatılmasına ihtiyaç duyulmuştur.³⁶⁷

- Fıkıh kitapları şer'i hükümleri içermekle birlikte özellikle Hanefî eserlerde yer alan ihtilaflı konular, fetvaya konu olacak veya olmayacak hususlar aynı yerde toplanmış, dolayısıyla ayıklanmış yapıda değildir. İlgili kitaplardan ihtiyaç duyulan hükümleri anlayıp uygulayacak hâkimlere diğer mahkemelerde vazife vermek bir tarafa şer'i mahkemeler için dahi bulmak imkân dahilinde değildir.³⁶⁸

2.1.2. Mecelle'nin Kapsamı ve Bölümleri

Şahıs, aile, miras ve ayni haklara dair pek çok önemli mevzuyu fıkıh kaynaklarına bırakan özellikle muamelat alanındaki konuları düzenleyen Mecelle'nin sistematigi şu şekildedir:

Tablo 1. Mecellenin Sistematigi

Mukaddime		mad.	1-100
1. Kitbâbu'l-Buyû'	Bir Mukaddime ve 7 bâb,	mad.	101-403
2. Kitbâbu'l İcârât	// 8 bâb,	mad.	403-611
3. Kitbâbu'l Kefâleh	// 3 bâb,	mad.	612-672
4. Kitbâbu'l Havâleh	// 2 bâb	mad.	673-700
5. Kitbâbu'l Rehn	// 4 bâb	mad.	701-761

³⁶⁴ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 195-196.

³⁶⁵ Mehmet Akif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: DİB Yayınları, ts.), 28/231.

³⁶⁶ Akyol, *Türkiye'nin Hukuk Serüveni*, 170.

³⁶⁷ Akyol, *Türkiye'nin Hukuk Serüveni*, 170.

³⁶⁸ Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 196.

6. Kitâbu'l Emâneh	//	3 bâb	mad.	762-832
7. Kitâbu'l Hibe	//	2 bâb	mad.	833-880
8. Kitâbu'l Gasb ve'l-ıtlaf	//	2 bâb	mad.	881-940
9. Kitâbu'l Hacr ve'l ikrah ve's-şüfa	//	3 bâb	mad.	941-1044
10. Kitâbu'l Şirkeh	//	8 bâb	mad.	1045-1148
11. Kitâbu'l Vekâleh	//	3 bâb	mad.	1449-1530
12. Kitâbu'l Sulh ve'l-ibrâ	//	4 bâb	mad.	1531-1571
13. Kitâbu'l İkrâr	//	4 bâb	mad.	1572-1612
14. Kitâbu'l Da'vâ	//	12 bâb	mad.	1613-1675
15. Kitâbu'l Beyyinât ve't-tahlif	//	4 bâb	mad.	1676-1783
16. Kitâbu'l Kazâ	//	4 bâb	mad.	1784-1851(42)

Mecelle mukaddime ile başlayıp 16 kitaptan ve toplam 1851 maddeden meydana gelmektedir.³⁶⁹ Mukaddime bölümü 100 maddeden oluşmaktadır. Bu maddelerin ilki fıkıhın tarifinden bahsetmekte ve ardından 99 küllî kaide gelmektedir.³⁷⁰ Kazuistik (meselecî) yöntem çerçevesinde oluşan bu kaideler, İslâm fıkıh literatüründen özetlenerek alınmış ana hukuk ilkeleridir. Veciz ifadelerle hazırlanan söz konusu ilkeler, kanun hükümlerinin doğru bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmakla birlikte hüküm bulma yolunu açıklamaktadır.³⁷¹ Fakat yürütülen davalarda yalnız söz konusu kaidelerle hükme varılamayacağını burada belirtmek yerinde olacaktır.

Mecelle, esasında borçlar ve cüzi de olsa eşya ile muhakeme hukukuna dair kaidelerden meydana gelmektedir. Mecelle'de müstakil bir medeni veya borçlar kanununa dair hükümler bulunmamakta, miras ve aile hukukuna ait hükümler yer almamaktadır.³⁷² Ancak Mecelle'nin klasik fıkıh literatüründeki muamelat alanını derlemesinden dolayı (md. 1) medeni bir yasada yer alması umulmayan birtakım hükümler de bulunmaktadır. Buna

³⁶⁹ Sami Erdem, "Türkçe'de Mecelle Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 674-690.

³⁷⁰ Külli Kaideler ve Mecelle hakkında geniş bilgi için bkz. Abdullah Demir, *Külli Kaideler Ekolü ve Mecelle* (İzmir: Katre Yayınları, 2008); Necmettin Kızılkaya, *Haneî Mezhebi Bağlamında Külli Kaideler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 253-270.

³⁷¹ Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (Bursa: Ekin Yayınları, 2017), 244.

³⁷² Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 161; Mehmet Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Anka Yayınları, 1985), 131-132; Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, 1/190-191; Cihan Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 29 (2011), 104.

muhakeme hukuku alanındaki dava, ikrar ve kazâ kitaplarını örnek olarak zikredilebilir. İbadetler ise fıkıhın diğer bölümlerinden ayrılmış vaziyettedir.³⁷³

Mecelle, mücerret-kazuistik şeklinde karma bir metotla düzenlenmiş, sadece Hanefî mezhebindeki içtihatlar derlenmiş, mezhep içindeki içtihatlar arasından dönemin şartları göz önüne alınarak birtakım tercihlerde bulunulmuş ancak telfik³⁷⁴ yoluna (farklı mezhep görüşlerinin toplanması) gidilmemiştir. Bunun nedeni ise devrin koşulları gereği böyle kökten bir değişime müsait bir ortamın bulunmayışı ve Hanefî mezhebinin asırlarca resmi mezhep olarak benimsenmiş olmasıdır.³⁷⁵

Atasözleri gibi veciz bir şekilde ifade edilen Mecelle maddelerinin bir kısmı şu şekildedir:

- Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir.³⁷⁶
- Beraat-i zimmet asıldır. (Borçsuzluk ve suçsuzluk asıldır.)³⁷⁷
- Meşakkat teysiri celb eder. (Zorluk kolaylaştırmayı gerektirir.)³⁷⁸
- Zaruret memnu olan şeyleri mübah kılar.³⁷⁹
- Def'i mesafid celb-i menafiden evladır. (Kötülüğün giderilmesi menfaat sağlamaktan önce gelir.)³⁸⁰
- Ezmanın tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz. (Zamanın değişmesi ile hüküm değişikliği inkâr edilemez.)³⁸¹
- Külfet nimete ve nimet külfete göredir.³⁸²

2.1.3. Mecelle'nin İsnad Ettiği Kaynak ve İctihatlar

Mecelle'de ihtiyaç anında diğer mezheplerden hükümlerin alınabileceğine, farklı içtihatlardan faydalanabileceğine ve bunların ilim ehlinin de cevazıyla kesinlik kazanacağı belirtilmiş ancak tedvinde sadece tek bir mezhep içerisinde önceden yapılmış tercih ve

³⁷³ Kızılkaya, *Hanefî Mezhebi Bağlamında Külli Kaideler*, 278.

³⁷⁴ Telfik, sözlükte kumaşın iki kenarını birleştirip dikmek manasına gelmektedir. Fıkıhta ise bir hususta kolaylıkları derlemek kaydıyla bir ya da birkaç mezhebin görüşlerini bir araya getirerek, taklit vasıtasıyla uygulamak anlamına gelmektedir. Daha fazlası için bkz. Yasemin Korucu, *İslam Hukukunda Telfik* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010), 28-67.

³⁷⁵ Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, 3/217.

³⁷⁶ Madde 2.

³⁷⁷ Madde 8.

³⁷⁸ Madde 17.

³⁷⁹ Madde 21.

³⁸⁰ Madde 30.

³⁸¹ Madde 39.

³⁸² Madde 88.

fetvalara tâbi olunmuştur. Tâbi olunurken şu metot uygulanmıştır: Hanefî mezhebine mensup müçtehitler bir hususta görüş ayrılığı yaşamışlarsa ve bir yanda Ebu Hanife diğer yanda İmameyn bulunuyorsa şuna bakılır; ortaya çıkan görüş ayrılığı zaman değişiminden kaynaklanmışsa İmameyn'in sözü tercih edilir, zamandan kaynaklı değilse ikisinden biri tercih edilebilir. Daha sonra sırasıyla Ebu Yusuf, İmam Muhammed, İmam Züfer ve tahrir ehlinin sözleri tercih edilir. İstihsan kıyasa takdim edilir ve ihtiyaç halinde kavl-i mercuh (tercih edilmemesi gereken kavl) da tercih edilebilir.³⁸³

Mecelle 57 yıl yürürlükte kaldıktan sonra 1927'de lağvedilerek yerine İsviçre medeni kanunu getirilmiştir. Ancak bu da 1924'te kaldırılarak yerine Batı menşeli kanunlar getirilmiştir.³⁸⁴ Mecelle kanun metni günümüz İslâm dünyasında, İslâm Hukuku alanındaki akademik çalışmalarda bir kaynak olarak kullanılmaktadır. Mısır, Ürdün, Suriye, Fas, Tunus, Hindistan ve Pakistan gibi İslam ülkelerindeki kanunlaştırma faaliyetleri ile Mecelle'nin açtığı yol devam etmiştir.³⁸⁵

Mecelle aile hukukunu kapsamamış, bu da zaman zaman dönemin kadıları ve müderrisleri tarafından dile getirilmiştir.³⁸⁶ Daha sonra bu alanda duyulan ihtiyacı gidermek amacıyla 1917 yılında 157 maddeden oluşan *Hukuk-ı Aile Kararnamesi* çıkarılmıştır. Söz konusu kararname belirli bir mezhebe bağlı kalmadan, İslâm hukuk kültürü esas alınarak hazırlanmıştır. Ayrıca Türkiye topraklarında yaşayan üç büyük din mensuplarının (Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan), aile hukukunu aralarında ayırım yapmaksızın düzenlemektedir. Bu kararname 1919 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.³⁸⁷

1924 senesine gelindiğinde, Hacı Adil Bey (ö. 1935) başkanlığında bir komisyon kurularak Meclise aile hukuku alanında *Aile Kanunu* adıyla bir tasarı sunulmuştur. Ancak batı menşeli kanun alma düşüncesinin hakimiyeti neticesinde Meclis'ten geçememiştir.³⁸⁸

2.1.4. 1917 Tarihli Hukûk-i Âile Kararnamesi

Tanzimat döneminde çeşitli alanlardaki tanzim edilen kanunların ardından Mecelle'nin hazırlanması hukuk yönünden bir dönüm noktası olmuştur. Tanzimat döneminin

³⁸³ Ömer b. Abdil aziz el-Hüseyni ed-Dımaşkî İbn Abidin, *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî*, çev. Şenol Saylan (TDV Yayınları, ts.), 44.

³⁸⁴ Yaman-Çalış, *İslam Hukukuna Giriş*, 105.

³⁸⁵ Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", 28/233-234.

³⁸⁶ Ebru Kayabaş, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi: Hukuk-ı Aile Kararnamesi* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2009), 42.

³⁸⁷ Abdurrahman Yazıcı, "Osmanlı Hukûk-i Aile Kararnamesi (1917) ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri", *Ekev Akademi Dergisi* 62 (2015), 571.

³⁸⁸ Koçak vd., *İslam Hukuku*, 110.

ardından Meşrutiyet devrinde de kanunlaştırma faaliyetleri sürmüştür. Daha sonra Mecelle’de yer almayan ve değinilmeyen hususlarda kanunlaştırma hareketlerine başlanmış, dönem içerisinde cereyan eden tartışmaların da etkisiyle aile hukukuyla alakalı kanunlaştırma faaliyetleri baş göstermiştir.

Devrin önde gelen aydınları gazete ve dergilerde yayınladıkları yazılar ile aile hukuku alanındaki eksikliğin giderilmesine yönelik kanunlaştırma faaliyetlerinin yapılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bilhassa Türkçülük akımının önde gelen savunucularından biri olan Ziya Gökalp söz konusu alanda radikal bir değişimin ve reform ihtiyacının zaruri olduğunun³⁸⁹ altını çizerek diğer aydın ve düşünürlerin fikirlerini beyan edebilmeleri için ışık tutmuştur. Bu itibarla devlet aile hukuku alanında bir kanun hazırlama ihtiyacı duymuştur. Diğer yandan I. Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde bu tür bir kanun tanzimi işine girilmesi dikkat çekicidir. Fakat devrin tamamına hâkim olan batılılaşma düşüncesi ve kadınların hak mücadelesine girişmesi göz önünde bulundurulduğunda “aile hukuku alanında kanun tanzimi zaruri olmuştur” demek yanlış bir ifade olmayacaktır.³⁹⁰

Tüm bu gelişmeler ışığında Hukuki Aile Kararnamesi’nin kanunlaşma süreci başlamıştır. Diğer alanlar da dahil olmak üzere kanun hazırlamak ve tadil amacıyla üç komisyon kurulmuştur.³⁹¹ Bu komisyonlardan aile hukukuyla alakalı çalışmalarda bulunmak amacıyla kurulan Ahval-i Şahsiye Komisyonu, çalışmaları neticesinde aile hukuku alanındaki ilk modern kanun olan “Hukuk-ı Aile Kararnamesi”ni hazırlamış ve ilgili kararname 25 Ekim 1917 tarihinde uygulamaya konulmuştur. Ayrıca “İzhar-ı Kavanin Komisyonları”nın çalışmaları neticesinde tamamlanarak uygulamaya konulan tek kanun Hukuk-ı Aile Kararnamesi’dir.³⁹²

Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nin ortaya çıkışında İslamcı, Türkçü ve Batıcı fikir akımları etkili olmuştur. Bu akımların önde gelen hukukçularından Celal Nuri Batıcıların,

³⁸⁹ Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, 167; Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günday (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 42.

³⁹⁰ I. Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde ve sancılı bir zamanda aile hukukuna dair kararname ortaya konulmasının nedenlerini Mehmet Akif Aydın ‘siyasi ve iktisadi, hukuki, sosyal, kültürel nedenler ve feminizm cereyanı’ olmak üzere dört grupta incelemiştir. Detaylı bilgi için bkz. Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 154; Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, 167.

³⁹¹ İzhâr-ı Kavanin Komisyonları olarak bilinen bu komisyonlar Mecelle tadillerini gerçekleştirmek için kurulan komisyonla Aile hukuku ve Ticaret hukuku alanlarında yasa tasarıları hazırlamak amacıyla kurulmuştur. Ayrıntılı için bkz. Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, 167.

³⁹² Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Türk Medeni Hukuku Umumi Esasları* (İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 1959), 69; Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, 172; Seyfullah Edis, *Medenî Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1979), 51.

Ziya Gökalp Türkçülerin, Mansurizade Said³⁹³ (ö. 1923) ise İslamcıların simgesi olmuş ve kararnamenin hazırlanmasına etki etmişlerdir.³⁹⁴ Bu grupların ortak fikirleri aile hukukunun kanun ile kayıt altına alınmasının zaruri oluşu iken, ayrıştıkları kısım ise kanunların içeriğidir. Akımlar olayları kendi bakış açılarıyla ele almış ve bu minvalde kanunların içeriğini tartışmışlardır.³⁹⁵

Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde fikir beyanında bulunan düşünürlerin savundukları fikirlerden bazılarının zikredilmesi daha isabetli olacaktır:

- Batıcıların hukuk alanındaki simgesi konumundaki Celal Nuri, nikâhın kesinlikle bir memur huzurunda kıyılması, evlenmede mutlaka bir yaş sınırının bulunması, kadına kazai talak hakkının verilmesi ve birden fazla eşle evliliğin yasaklanması gibi hususları dile getirmiştir. Dile getirdiği düşüncelerin İslami emirlere karşı gelmek olmadığını ifade ederek gerektiği zaman nassların terkinde de bir sorun olmayacağını belirtmiştir.³⁹⁶

- Türkçülerin temsilcisi olan Ziya Gökalp, hukuki yapının laik olması gerektiğini ve devrin laik toplumları arasında anılmayı arzuluyorsa hukukumuzu dinden temizlememiz gerektiğini dile getirmiştir. Yine Gökalp'e göre söz konusu iki kurum kendi alanlarında kalmalı, İslam; iman ve ibadet, hukuk; siyaset ve iktisat alanının haricine kesinlikle adım atmamalıdır. Örf, İslam hukukunda delil niteliğindedir ve oldukça geniş bir manada değerlendirilmelidir. Çok eşlilik de asla kabul edilmemelidir.³⁹⁷

- İslamcı grup bu hususlarda Batıcılar ve Türkçülere tepki göstermişler ve İslam'a aykırı görüş beyanında bulunmaları nedeniyle görüşlerini reddetmişlerdir. Kararnamenin hazırlanmasında üç akımın da etkisi görülse de baskınlığın İslamcılarda olduğu görülür. Bunun nedeni ise dönemin şartları göz önüne getirildiğinde Türkçü ve Batıcı grubun savunduğu biçimde bir radikal değişim bu dönemde imkân dahilinde değildir. Döneme Meşrutiyet fikri hâkim olmasına karşın söz konusu kararname Tanzimat ruhundan sıyrılamamıştır. Meseleye İslam hukuku açısından bakacak olursak; komisyona başkanlık eden Mahmud Esad'ın İslamcı camiadan oluşu ve İslam hukukunun hâkim çizgisine bağlı

³⁹³ Türkçü fikir akımını benimseyenlerdendir. İslami ilimler ve Arapça hususunda donanımlı olmasına ek olarak Milletvekilliği de yapmıştır. Hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Abdullah Kahraman, "Mansurizade Said'in Klasik Fıkıhçılara Yönelttiği Bazı Eleştiriler", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001), 224.

³⁹⁴ Mehmet Ünal, "Medeni Kanun'un Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (1951), 208-210.

³⁹⁵ Sema Şartepe, *Cumhuriyete Geçiş Dönemi Değişim Sürecinde Evlilik Kurumu Açısından Dinin ve Hukukun Rolü* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 31.

³⁹⁶ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 166.

³⁹⁷ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 172; Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 167.

bulunuşu, İslamcı camianın fikirlerinin galip gelmesine ve İslam hukukunun alanının aşılmasına neden olmuştur.³⁹⁸

Sonuç itibariyle her grup din, hukuk ve topluma dair farklı bakış açısıyla öneriler sunmuştur. Söz konusu öneriler vesilesiyle aile hukuku kayıt altına alınarak Hukuk-i Aile Kararnamesi hazırlanmıştır. Evrensel bir etki meydana getiren ilgili kararname, İslam'ın hüküm sürdüğü devletlerde yakın bir zamana kadar uygulamada kalmıştır.

1917 Hukuku Aile Kararnamesi'nde Mecelle'de bulunmayan konular yer almaktadır. 157 maddeden oluşan söz konusu kararname tek mezhebe bağlı kalınmadan ve İslâm hukuk kültürü bünyesinde ortaya çıkarılmıştır. Müslüman, Yahudi ve Hristiyanların aile hukukunu düzenleyen kararname 1919 yılında uygulamadan kaldırılmıştır.³⁹⁹

2.1.4.1. Kararnameyi Doğuran Hukuki, Siyasî, Sosyal ve İktisadî Etkenler

Osmanlı toplumunda en mukaddes ve en son değişime tabi tutulacak alan aile hukuku alanıdır. Bu nedenle Osmanlı, aile hukuku ile ilgili değişim teşebbüslerini sürekli ertelemiş ancak değişim düşüncesinden hiçbir zaman vazgeçememiştir.⁴⁰⁰ Netice itibariyle söz konusu erteleme Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin hazırlanışına kadar sürmüştür.

Çağın değişen şartları neticesinde ortaya çıkan hukuki meseleleri eskisi gibi fıkıh kitaplarına ve fetva mecmualarına bakarak çözüme kavuşturmaya çalışan Şer'iyye mahkemesi hakimleri, karşılaşılan yeni hukuki meseleler hakkında çözümleyici sonuçlara ulaşamamıştır. Ayrıca bu devirde hakimlerin hukuki açısından yetersiz kalmaları ve Şer'iyye mahkemelerinin dava yükünün giderek artması aile hukuku alanında bir kanun hazırlama ihtiyacı ortaya çıkarmıştır.⁴⁰¹

Devlet içerisinde hukuk birliğinin sağlanması düşüncesi aile hukuku alanında bir kanun hazırlamayı gerekli kılmıştır. Osmanlı Devleti'nde uzun yıllardan beri çeşitli devletlere hukuki ve yargısal alanda kapitülasyonlar verilmiştir. Kendi konsolosluklarında kendi hukuklarınca yargılanan (bilhassa medeni hukuk alanında) yabancılar, hukuk birliğinin önündeki engellerden birisidir. Bu engeli ortadan kaldırmak isteyen Osmanlı Devleti 1914 yılında tek taraflı olarak kapitülasyonları kaldırdığını duyurmuştur. Bu sayede hukuk ve yargı alanında bulunan üçlü yapı konsolosluk mahkemelerinin kaldırılmasıyla ikiye inmiştir. Geriye

³⁹⁸ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 174-180.

³⁹⁹ Yıldız Demir- Ahmet Muhammet Peşe, *İslam Hukuku El Kitabı*, ed. Talip Türcan (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 129; Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*, 190; Erdoğan, *Fıkıh İlmine Giriş*, 61.

⁴⁰⁰ İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile* (İstanbul: Pan Yayıncılık, 2001), 142.

⁴⁰¹ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 154.

ise devletin hukukî ve yargısal yetkisi ile cemaat mahkemelerinin (Müslüman olmayanların) aile hukukuna dair hukukî ve yargısal yetkileri kalmıştır.⁴⁰² Söz konusu hukuk ve yargı birliği isteği kararnamenin ortaya çıkışında son derece etkili olmuştur. Her ne kadar hazırlanan kararname, hukuk birliğini sağlama konusunda pek başarılı olamamışsa da⁴⁰³ hukuk birliğini sağlama amacı kararnamenin hazırlanmasında oldukça etkili olmuştur.

Diğer taraftan peş peşe patlak veren Balkan ve I. Dünya Savaşı devletin hem iktisadî hem de siyasî yapısında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu değişiklikler ise Osmanlı aile hukuku alanında baş göstermiş ve Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin hazırlanmasında rol oynamıştır. Yaşanan savaşlar neticesinde pek çok erkek savaşa gidip dönememiş, pek çoğu ölmüş ya da hayatta olup olmadıkları doğrulanamamıştır. Eşlerinden haber alamayan kadınların durumu ise askıda kalmış, bu da sosyal ve hukuki sorunlar ortaya çıkarmıştır. Bu tür sosyal sorunlara çözüm arama gayesi kararnamenin hazırlanmasında etkili olmuştur.⁴⁰⁴

2.1.4.2. Sistematik ve Teknik Açıdan Hukûk-i Âile Kararnamesi

1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi, İslâm-Osmanlı hukuk tarihinde hazırlanmış ilk modern aile hukuku kanunu olmakla birlikte kararname içerisinde İslâm aile hukukunun evlenme ve boşanmaya dair hükümleri düzenlemiştir.⁴⁰⁵

Söz konusu kararname Münâkehat ve Müfarakat olmak üzere iki bölüm halinde 157 madde içermektedir. Kararname'nin Münâkehat kısmında 6 bab, 15 fasıl ve 101 madde bulunmaktadır. Boşanmayı konu edinen Müfarakat bölümü ise 3 bab, 5 fasıl ve 56 maddeden oluşmaktadır.⁴⁰⁶ İslam hukukuna uygun tasarlanan kararnamede “Nişanlanmanın hukukî bir kurum olarak kabulü, evlenmek için kadın ve erkeğin belirli bir yaşı doldurmuş olması şartının getirilmesi, akıl hastalığının evlenme ehliyetini geçersiz kılması, çok eşliliğe sınırlama getirmesi ve nikâhın ilanı” gibi pek çok yeni hükümler göze çarpmaktadır.⁴⁰⁷

Osmanlı'da sadece bir buçuk yıl yürürlükte kalan kararname⁴⁰⁸ Hanefilerin yanı sıra Şafii, Maliki ve Hanbelilerin de görüşlerine değinmiştir. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Musevilere dair maddeler oluşturulmuş ve müstakil konu başlıklarıyla ayrı bir öneme sahip

⁴⁰² Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 156.

⁴⁰³ Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 173.

⁴⁰⁴ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 159.

⁴⁰⁵ Yılmaz Yurtseven, “1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/1-2 (2003), 19.

⁴⁰⁶ Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 172; Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 182.

⁴⁰⁷ Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, 173.

⁴⁰⁸ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 152-162.

olmuştur.⁴⁰⁹ Gayrimüslim halkın evlenme ve boşanmaya dair meselelerini kendi dini kurallarına göre düzenleyen kararname, İslam aile hukukunun ve gayrimüslim halkın şahsi hükümlerinin ilk resmi kanunlaştırılması olmaktan öteye geçememiştir.⁴¹⁰

Kararnamenin diğer bir yönü, genel manada İslâm hukukuna uygun olarak hazırlanmasına rağmen, bazı hususlarda önemli yenilikler getirmiş olmasıdır. Bu yenilikler şu şekilde sıralanabilir:

- Bireyler için evlenme yaşı belirlenmiştir.⁴¹¹
- Evlenmenin ilanı zaruri hale getirilmiştir.⁴¹²
- Evlenme ve boşanma konusunda “devlet kontrolünü” artırılarak nikâhın hâkim huzurunda yapılması ve mahkemece tescili şart koşulmuştur.⁴¹³
- Evlilik esnasında kocanın ikinci bir kadınla izdivaç etmemesi, aksi halde iki eşten birinin boş olması kaidesi getirilmiştir.⁴¹⁴
- Nişanlanma hukukî bir müessese kabul edilmiştir.⁴¹⁵
- Akıl hastalarına evlenme ehliyeti tanınmamıştır.⁴¹⁶

2.1.5. 1924 Tarihli Hukûk-i Âile Kanun Tasarısı

Kurtuluş Savaşı’nın sona ermesinin ardından 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet kurulmuştur. Cumhuriyet’in kurulması demek aynı zamanda yeni bir anayasanın hazırlanması anlamına geliyordu. Bu sebeple 12 kişilik bir komisyon kurularak 1924 Tarihli Kanun Taslağı’nı hazırlamak için çalışmalar başlatılmıştır. Hıfzı Veldet *Medenî Hukukun Umumî Esasları*’nda bu hususla alakalı olarak 1924 yılının Mart ve Nisan aylarında adli alandaki düzenlemeler için çeşitli kanunların kabul edildiğini, ardından devlet yönetiminin laikleştirilmesi ile alakalı köklü adlî düzenleme düşüncesi olgunluğunu tamamladıktan sonra 19 Mayıs 1924’te Ta’dil-i Kavânin Komisyonlarının işleyiş tarzına dair yeni bir talimatname yayımlanarak söz konusu komisyonların tekrar oluşturulduğunu ifade etmiştir.⁴¹⁷ Talimatnamenin sonuç bölümünde komisyonun yapması gerekenlere yer verilmesinin yanında amaç ve gayelerine de değinilmiştir. Sonuç kısmında geçen ifadelerle göre batıya uyum

⁴⁰⁹ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 208.

⁴¹⁰ Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1988), 292.

⁴¹¹ HAK md. 8.

⁴¹² HAK md. 33.

⁴¹³ HAK md. 37.

⁴¹⁴ HAK md. 38.

⁴¹⁵ HAK md. 118.

⁴¹⁶ HAK md. 133.

⁴¹⁷ Yılmaz Altıparmak, *İslamiyet Açısından Atatürk ve İnkılapları* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1993), 327; Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 238.

sağlama çabasının varlığının yanında medeni olabilmek için kanunlar da bu minvalde olması gerekmektedir. Hareketlenme ise bu gayeyle olmuştur.⁴¹⁸

1924 Tarihli Kanun Taslağı 6 bölüm ve 105 maddeden oluşmaktadır. İki kitap şeklinde düzenlenen kanun taslağının birinci kitabında evlenme, ikinci kitabında ise boşanma başlığına yer verilmiştir. Diğer yandan bu kanun taslağı Hukuk-i Aile Kararnamesi ile benzerlik içerisindedir. Tabii olarak çok keskin ayırım içerisinde oldukları kısımlar da bulunmaktadır. 1924 Tarihli Kanun Tasarısı hukuksal alanda medenileşme uğruna atılan adımlar arasında yer almaktadır.⁴¹⁹

2.1.6. 1917 Tarihli HAK ve 1924 Tarihli HAK Tasarısı'nın Farklılıkları

1924 Tarihli Hukûk-i Âile Kanun Tasarısı'nda 1917 Tarihli Hukûk-i Âile Kararnamesi'ne nazaran radikal yenilikler getirilmiştir. Söz konusu yenilikler arasında küçüklerin evlendirilmesi, çok eşlilik ve boşanmaya ilişkin getirilen yeni düzenlemeler göze çarpmaktadır. Tasarı hazırlamak için kurulan komisyonun medeni devletlerle uyumlu kanunlar yapma amacı genellikle talak hususuna ilişkin kanun maddelerinde belirgindir. Bu nedenle talak konusunda hazırlanan maddelerde Batı hukuk kuralları ile İslâm hukuk kurallarının birleştirilmeye çalışıldığı bariz bir şekilde gözlemlenmektedir.⁴²⁰

Tasarıda göze çarpan ilk değişiklik küçüklerin evlendirilmesi mevzusudur. Bu konuyla alakalı olarak 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi “On iki yaşını itmam etmemiş olan sagir ile dokuz yaşını itmam etmemiş olan sagire hiçbir kimse tarafından tezvic edilemez”⁴²¹ kaidesini içermiş ve erkek için evlilik yaşını on iki olarak belirlerken kız için bu yaşı dokuz olarak kayıt altına almıştır. Ancak 1924 Tarihli Hukuk-i Aile Kanun Tasarısı ise “On iki yaşını itmam etmemiş olan sagir ve sagire hiçbir kimse tarafından tezvic edilemez.”⁴²² kaidesini getirerek evlenme yaşını iki taraf için on iki yaş olarak belirlemiştir. Erkek için konulan on iki yaş sınırı kız için de konularak yaş hususunda netleştirilmeye gidilmiştir.

Tasarıda göze çarpan diğer bir farklılık çok eşlilik ile alakalıdır. 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi'nde çok eşlilik ile alakalı olarak “Üzerine evlenmemek ve evlendiği surette kendisi veya ikinci kadın boş olmak suretiyle bir kadını tezevvüc sahih ve şart muteberdir”⁴²³ maddesi yer almaktadır. Bu sayede HAK çok eşliliğe bir sınırlama getirmiştir. Ancak 1924

⁴¹⁸ Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, 238.

⁴¹⁹ Altıparmak, *İslamiyet Açısından Atatürk ve İnkılapları*, 329.

⁴²⁰ Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, 143.

⁴²¹ HAK, md. 7.

⁴²² 1924 tarihli tasarı, md. 4.

⁴²³ HAK, md. 38.

Tarihli Hukuk-i Aile Kanun Tasarısı “İzdivacda zevcenin vahdeti asıldır; binaenaleyh –ikinci bir kadın ile izdivaç etmek isteyen kimse zaruretini ve zevceler beyninde adaletle ehliyyetini isbat ve hâkimin müsaadesini istihsal etmedikçe- teaddüd-i zevcat memnu’dur.”⁴²⁴ maddesiyle HAK’ın sınırladığı çok eşle evliliği kaldırarak tek eşlilik ilkesini benimsemiştir. Bu maddeye göre erkek zaruriyetini ve eşlerine adaletle muamele edeceğini kanıtladıktan ve hâkimin icazetini de aldıktan sonra ikinci bir evlilik yapabilmektedir. Bu itibarla çok eşlilik hak ve yetkisi mahkemeye devredilmiştir.⁴²⁵

Tasarıda göze çarpan önemli diğer bir farklılık boşama hususundadır. 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi’nin “Talakın ehli, mükellef olan zevcdır.”⁴²⁶ maddesine göre talak ehliyetine sahip kişi kocadır.⁴²⁷ Buna göre koca herhangi bir mahkeme hükmüne gerek duymadan eşini boşayabilir. Bu durumda kocanın eşini boşamasına devletin herhangi bir müdahalesi söz konusu değildir. 1924 Tarihli Hukuk-i Aile Kanun Tasarısı ise boşama hususunda her iki tarafa da boşama yetkisi vermiştir.⁴²⁸ Böylelikle boşamada eşitlik yoluna gidilmiştir. Batı’ya uyum sağlama noktasında dikkat çeken bu karar boşanma konusundaki köklü değişikliklerdendir.

Söz konusu kanun maddesine göre eşlerden herhangi birisinin aileye ve şahsa zararı verici davranışları (küfür, hakaret ve savurganlık gibi) neticesinde zarara uğrayan eş mahkemeye başvurarak boşanma davasını açabilmektedir. Böyle bir kanun maddesi HAK’ta yer almamaktadır. Bu yenilikle kişi onur ve gururunu esas alınarak ailenin korunması amaçlanmıştır.

Boşanma hususunda 1924 Tarihli Hukuk-i Aile Kanun Tasarısı’nın getirmiş olduğu diğer yenilikler ise şu şekildedir:

- Eşlere kolaylık sağlamak amacıyla mahkemeye gelemeyen kişilerin hanelerine gidilebileceği belirtmektedir. Söz konusu kanun maddesi adeta günümüzde evde sağlık ve bakım hizmeti gibi topluma hizmet eden kuruluşlara örneklik teşkil etmiştir.⁴²⁹

- Eşler arasında herhangi bir meseleden dolayı şiddetli geçimsizlik baş göstermişse ve talak maksadıyla hâkime başvurmuşlarsa ancak hâkimin de eşleri barıştıramamışsa bu durumda eşlere ailelerinden bir hakem tayini yapılmaktadır. Ailede hakem bulunamaması

⁴²⁴ 1924 tarihli tasarı md. 12.

⁴²⁵ Kübra Altuntaş, *Meşrutiyet Döneminde İslam Aile Hukuku Ekseninde Yapılan Tartışmalar* (Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 90.

⁴²⁶ HAK, md. 102.

⁴²⁷ Sabri Şakir Ansay, *Eski Aile Hukukumuz Bir Nazar* (Ankara: Ankara Üniversitesi, 1952), 11.

⁴²⁸ 1924 Tarihli Tasarısı, md.85.

⁴²⁹ 1924 Tarihli Tasarısı, md.113.

durumunda ise akrabadan hakem seçilebilmektedir. Söz konusu madde aile mahremiyetine değer vermekte ve bir anlamda günümüzün arabuluculuğuna benzemektedir. Ancak günümüzdeki ile tek bir farkı arabulucuyu günümüzde devlet tayin etmektedir. Dolayısıyla arabulucular ne aileden ne de yakın akrabadan seçilmektedir. Ayrıca boşanma yetkisinin mahkemeye verilmesi batılılaştırma, arabuluculuğun aileden ya da yakın akrabadan seçilmesi ise klasik çizgiden ayrılmama yönünde bir adım olmuştur.⁴³⁰

- Evlenme ve boşanmanın kayıt altına alıcısının mahkeme olduğu belirtilmiş ve mahkemenin boşanan çiftte boşandıklarına dair bir vesika vermesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca bu maddede devletin evlenme ve boşanmanın takyidi ile toplumsal nizamı sağlamaya ve Batı ile uyum içerisinde olmaya çalıştığı görülmektedir.⁴³¹

2.1.7. Cumhuriyet'in İlanından Önce Türk Hukuku'nun Yapısı

Yaklaşık altı asır boyunca çeşitli değişikliklerle Türk ve İslâm devletlerinde uygulanan hukuk sistemleriyle idare edilen Osmanlı Devleti'nin hukuk yapısı hem İslâm Hukuku'na hem de örf ve geleneğe dayalıdır.⁴³² Zamanla devlet içerisinde çeşitli nedenlerden ötürü İslâm hukukunun devlet başkanına verdiği yetkilere dayanarak anayasa, idare ve mali hukuk alanlarında çeşitli tadiller yapılmıştır. Kanunname ve ferman gibi isimlerle ifade edilen tadiller “örfi hukuk”, klasik fıkhi kaynaklarda yer alan ve devlet eli olmadan oluşan hukuk ise “şer-i hukuk” olarak ifade edilmektedir.⁴³³

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilişi toplumsal ve hukuki alanlarda modernleşmenin başlangıcıdır. Fakat modernleşme yolunda genel bir eğilim bulunmakla birlikte modernleşmenin halihazırdaki hukuki yapıya ve hukuki hayata olan uyum sürecinin nasıl yapılacağı hususunda netlik bulunmaması Osmanlı'nın modernleşme yolundaki hukuki reformları hususunda tutarlı bir politikasının olmadığını göstermektedir. Bunun ana nedeni olarak nitelik ve nicelik bakımından donanımlı hukukçuların olmayışı ve modernleşme hususunda devlet yönetimindekilerin görüşlerinde birlik olmaması sayılabilir. Bu nedenlerden ötürü radikal değişikliklere gidilmesi sekteye uğrayarak rast gele kanun iktibasları ve düzenlemeler yapıldığı görülmektedir.

Tanzimat'ın ilanı ile sık sık vurgulanan kanunilik ilkesi neticesinde kanunlaşma faaliyetleri başlamıştır. Ancak yapılması arzulanan söz konusu faaliyetler hususunda dönemin

⁴³⁰ 1924 Tarihli Tasarısı, md.121.

⁴³¹ 1924 Tarihli Tasarısı, md. 140.

⁴³² Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 1995), 89.

⁴³³ Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk İslam Hukuk Tarihi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1990), 1/164.

aydınları arasında tekdüzelik yoktur. Aydınların bir kısmı yapılan düzenlemelerin önceki hukuki düzenle uyum içerisinde olması gerektiğini savunurken bir kısmı da Batı hukuk sistemine ait kanunların tamamıyla iktibas edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁴³⁴ Bu denli görüş ayrılığı ise hukuk birliğine mâni olmuştur.

Kamu ve özel hukuk alanında birçok kanunun yapılışı ve 1986 yılında Kanun-i Esasi'nin hazırlanışı Tanzimat dönemini Osmanlı hukuk tarihinde önemli kılmaktadır. Kanun-i Esasi her ne kadar II. Abdülhamit'in emri ve Mithat Paşa'nın çabalarıyla olsa da hazırlanması Batılı devletlerin büyük baskısı ile olmuştur.⁴³⁵

Kanunlaştırma faaliyetlerinin ilki ve ilk yabancı kaynaklı (Fransız) kanun olan Ticaret Kanunu (1850)'dur. Ardından 1858 yılında Arazi Kanunnamesi ve Ceza Kanunnamesi iktibas edilmiştir. Alınan Arazi Kanunnamesi'nin tümü önceki mevcut hukuki kaidelere göre hazırlanmıştır. Daha sonra 1861 yılında Usûl-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnâmesi (Fransız) ve 1863 yılında ise Ticaret-i Bahriyye Kanunnamesi (Fransız ağırlıklı) hazırlanmıştır.⁴³⁶

Tanzimat döneminin en önemli kanunlaştırma çalışması yukarıda da bahsedildiği üzere Mecelle'dir. Yerli hukuku yansıtan ve Ahmet Cevdet Paşa'nın çabalarıyla yaklaşık sekiz yıllık bir sürede hazırlanan Mecelle, şekil hususunda her ne kadar Batı kanunlarından yararlanılsa da içerik olarak adeta Osmanlı Hanefi fikhinin derlemesidir. İslam hukukunun eşya, borçlar ve yargılama hukukuyla alakalı düzenlemelerini içermektedir. Mecelle'de aile hukuku gibi önemli bir hukuk alanına yer açılmaması 1917 yılında Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin hazırlanışını gerekli kılmıştır. Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlara dair hükümlerin de yer aldığı kararnamenin hazırlanışıyla cemaat mahkemelerine son verilmiştir. Ancak muhafazakâr Müslümanların ve Müslüman olmayan azınlıkların tepkisi nedeniyle 1919 yılında uygulamadan kaldırılmıştır.⁴³⁷

Osmanlı'da Tanzimat'ın ilanından önce Şeriiye, cemaat ve konsolosluk mahkemeleri olmak üzere üç farklı mahkeme bulunmaktadır. Tanzimat döneminde cemaat ve konsolosluk mahkemelerinin görev ve yetkilerine dokunulmamışken Şeriiye mahkemelerinin işlevleri konusunda çeşitli düzenlemeler öngörülerek Ticaret Mahkemesi ve Nizamiye Mahkemeleri gibi yeni mahkemeler oluşturulmuştur. Yapılan çeşitli kanun iktibasları ve düzenlemeleri ile

⁴³⁴ Mehmet Akif Aydın, "Türk Hukukunda Modernleşme Modeli Resepstön/İktibas", *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı* 23-24 (Aralık 1998), 3851; İbrahim Özden Kaboğlu, *Türkiye'de Hukuk Devletinin Gelişimi* (İstanbul, 1998), 199.

⁴³⁵ İlhan Akın, *Kamu Hukuku* (İstanbul, 1990), 301.

⁴³⁶ Gayretli, *Tanzimat Sonrasında Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları*, 122-151; Çoşkun Üçok - Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi* (Ankara, 1976), 324.

⁴³⁷ Gayretli, *Tanzimat Sonrasında Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları*, 204-220; Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul, 1985), 210-212.

Osmanlı'da mahkeme sayısı artmış ve yargı karmaşası ortaya çıkmıştır. Bu husus devletin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Netice itibariyle Tanzimat sonrası Osmanlı'da hukuka dair hem milli hem de Batı'dan yoğun biçimde alınan çeşitli kanunlar hazırlanmıştır. Böylece şeriatın normatif ilke olduğu siyasî-sosyal düzen Avrupa hukukunun normatif ilkesiyle değiştirilerek yeni bir siyasî-toplumsal düzene geçilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılışıyla birlikte yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne ise Osmanlı'dan karma bir hukuki yapı tevarüs etmiştir.

2.2. Cumhuriyet Dönemi (1923-1932)

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Doğal olarak yeni kurulan bir devlette anayasa ilk şarttır. Yeni kurulan Türkiye Devleti'nin bir Cumhuriyet olduğunun ilan edildiği zamanlarda yürürlükte 1921 Anayasası bulunmaktadır. Bir geçiş dönemi anayasası hükmünde olan söz konusu anayasa, egemenliğin millete ait olduğunu, yasama ve yürütme görevini millet namına meclisin yapacağını ifade ederek meclis hükümeti sistemiyle hareket etmiştir. Diğer yandan saltanat ve halifeliğe ilgili anayasada dokunulmamıştır. Ancak bir yıl sonra 1922 yılında saltanat halifelikten ayrılarak kaldırılmış, 1923 yılında ise Cumhuriyet ilan edilmiştir. Cumhuriyetin ilanından bir yıl sonra 1924 yılında halifelik kaldırılmış ve aynı yıl Cumhuriyet döneminin ilk anayasası olan 1924 Anayasası kabul edilmiştir.

Devletin yönetim namına yaptığı söz konusu Anayasa çalışmasının ardından hukuk namına önemli çalışmalar baş göstermiştir. Yapılan söz konusu hukuka yönelik devrim niteliğindeki çalışmalara geçmeden önce dönemin devlet yöneticilerinin hukuk alanındaki politikasına değinmek gerekmektedir.

2.2.1. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Hukuk Politikası

1921 Anayasası, ahkâmı şeriiyenin tenfizini BMM'nin üstlendiğine dair hüküm benimsemiştir.⁴³⁸ Bu hüküm için bazıları dönemin yöneticilerinin muhafazakâr camiaya verilen geçici imtiyazın olduğunu söylerken bir kısmı da bunun halis bir kararla yapıldığını

⁴³⁸ "T.C. Resmî Gazete sayı: 863" (14 Nisan 1928). www.anayasa.tbmm.gov.tr (05.02.2025).

dile getirmektedir. Ancak dönemin politik amaçlarına dair metinler incelendiğinde tercihin tamamen Batı yönünde olduğu rahatlıkla görülmektedir.⁴³⁹

Devrin idarecilerinin Batı'ya tamamen dönme niteliğindeki bu tercihlerinin nedenleri olarak dönemin aydın kesiminin ve idarecilerinin modernleşmenin ancak Batı örneğiyle olabileceğini düşünmeleri, Avrupa devletlerinin 1914 yılında kaldırılan konsolosluk mahkemelerinin Türkiye ile ticari ilişkilerde bulunanlar için yeniden kurulması yönündeki çabaları ve Osmanlı'nın verdiği kapitülasyonların devam etmesine yönelik baskıları gibi hususları sayabiliriz.⁴⁴⁰

Dönemin devlet yöneticileri Batılı devletlerin kapitülasyonlar ve gayri Müslimler konusundaki isteklerine ihtiyaç kalmayacak şekilde bir çözüm olarak İslam hukuku menşeli tüm kanun ve kurumları kaldırarak hukuk ve adli mecraları Batılı bir yapıya büründürme kararı almışlardır. Batılılar ise bu dönüşüm sürecini incelemek adına Türk heyetine Lozan Antlaşması'nın imzalandığı tarihte (24 Temmuz 1923) Yargı Yönetimine İlişkin Bildiri sunmuşlardır. Türk heyetinin bildiriye kabul edişiyle Türkiye'deki mahkemeleri izlemek ve yargıdaki yenileşmeye katkı sağlama amacıyla yabancı hukukçular beş senelik bir zamanla Türkiye'de görevlendirilmişlerdir. Adli kapitülasyonlar problemi bu itibarla neticeye kavuşturulmuştur.⁴⁴¹

Gayri Müslimlerin Medeni hukukla alakalı hususları ise yeni yönetimin oluşturacağı heyet ve azınlık temsilcilerince düzenlenmesine dair karar alınmıştır. Ancak 1926'da İsviçre Medeni Kanunu'nun kabul edilmesinin ardından gayri Müslimler Lozan Konferansı'ndaki ayrıcalıklı medeni hüküm taleplerinden vazgeçerek İsviçre Medeni Kanunu'na uymayı seçmişlerdir. Bu itibarla medeni hukukta da birlik sağlanmıştır.

2.2.2. Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kanunlaştırma

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanıyla başlayan kanunlaştırma çalışmalarının başında İsviçre Medeni Kanunu'nun alınması gelmektedir. Çünkü 1926 yılına kadar medeni hukuka dair aile, eşya ve miras gibi çeşitli hukuk alanlarında İslâm hukuku kaideleri geçerliken yeni medeni kanunla hükmü kaldırılmıştır. Daha önceleri Fransa'dan veya diğer Batılı devletlerden medeni kanun alınması konusunda çeşitli öneriler dile getirilse de bu tercih İsviçre'den yana

⁴³⁹ "Türk ihtilalini kararı Batı medeniyetini kayıtsız şartsız kendisine mal etmek, benimsemektir." Mahmut Esat Bozkurt, *"Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı?" Medeni Kanunun XV. Yıldönümü İçin* (İstanbul, 1944), 11.

⁴⁴⁰ Aydın, "Türk Hukukunda Modernleşme Modeli Resepston/İktibas", 3853.

⁴⁴¹ Bozkurt, *"Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı?" Medeni Kanunun XV. Yıldönümü İçin*, 8.

kullanılmıştır. Bunun nedenleri arasında daha çok İsviçre’de eğitim alan hukukçuların görevde oluşu, sade ve açık hükümler içermesi, kadın-erkek eşitliğine dayanması ve hükümlerinin hem yeni hem de anlaşılır oluşu gibi hususlar zikredilebilir.⁴⁴²

Medeni hukuk sahasında yapılan kanunlaştırmaların ardından İtalya’dan 1926 yılında Ceza ve Ticaret kanunları, İsviçre’den ise 1927 yılında Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu ve 1932’de İcra ve İflas Kanunu iktibasları gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında gerçekleştirilen söz konusu kanunlaştırma çalışmalarıyla dini kaidelere dayalı hukuk anlayışı tamamen terkedilerek hukukun laikleştirilmesi sağlanmıştır. Ancak yeni iktibasların yürürlüğe konulmasına rağmen uygulamada gerçekleştirilememiş ve terkedilen hukuk toplumsal hayatta varlığını sürdürmüştür. Çünkü, toplumda okur yazar oranının çok düşük olması ve hukukçu sayısının yetersizliği fiilen uygulanmasına mâni olmuştur.⁴⁴³

2.2.3. Türk Medeni Kanunu’nun Getirdiği Önemli Bazı Yenilikler

Dini kaidelerden arınmış Laik temelli Türk Medeni Kanunu’nun getirdiği önemli bazı yenilikler şunlardır:

- Mahkeme tanıklığında,⁴⁴⁴ boşamada⁴⁴⁵ ve miras paylaşımında⁴⁴⁶ kadın-erkek eşitliği benimsenmiştir.

- Evlilikte resmi nikah zarurieti benimsenmiştir. Yetkililerce kıyılmayan nikah geçerli sayılmamaktadır.⁴⁴⁷

- Evlilikte tek eşlilik benimsenerek aile birliği kurulmaya çalışılmıştır.⁴⁴⁸

Türk Medeni Kanunu, her ne kadar önemli yenilikler getirse de bazı hükümleri bugün tamamen uygulanamamaktadır. Bu itibarla asırlardır erkeğin birden fazla evlilik yapabilmesi gibi birtakım hususlar halen toplumda devam etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucu idaresinin bahsi geçen Batı menşeli kanun iktibasları neticesinde Laik temelli kanunlarla İslâm Hukuku’nun devlet idaresindeki etkisi önemli ölçüde kırılmıştır. Ancak İslam Hukuku’nun varlığı tamamen ortadan kalmamış, özel hukuk

⁴⁴² Türk Medeni Kanunu Esbabı Mucibe Lâhiyası (Türk Medeni Kanunu Esbabı Mucibe Lâhiyası), (4 Ekim 1926).

⁴⁴³ Ernst E. Hirsch, *Anılarım Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*, çev. Fatma Suphi (Ankara, 1997), 225.

⁴⁴⁴ Md. 8.

⁴⁴⁵ Md. 161.

⁴⁴⁶ Md. 495.

⁴⁴⁷ Md. 134.

⁴⁴⁸ Md. 145.

alanında varlığını sürdürmüştür. Diğer yandan söz konusu kırılmaya rağmen dönemin önde gelen isimleri ve aydınları tarafından fıkha dair çeşitli yaklaşımlar önerilmiştir. Bu da yoğun laik devlet politikalarının uygulandığı süreçte fıkıh adına konuşabilme imkânı sağlamıştır.

2.2.4. Fıkha Çağdaş Yaklaşımlar

Fıkıhın dönem içerisindeki durumunu daha anlaşılır kılmak adına fıkha çağdaş yaklaşımlar konusuna değinmekte fayda vardır. Bu hususta Modernist, İslahçı ve Muhafazakâr olmak üzere üç temel yaklaşımın ortaya çıktığı görülmektedir.

Diğer bir ismi Çağdaşlık olarak adlandırılan Modernist yaklaşım, Avrupa merkezli yeni bir dünya görüşü ve pratikleriyle bütünleşmeyi ön görmektedir. Modernist yaklaşıma göre tıpkı Batı'daki Protestan'da olduğu gibi dinin etkisinin ya tamamen yok olacağı ya da yalnızca öznel bir olgu olarak yaşayacağı düşüncesiyle camii gibi dine has alanlar haricinde dinin herhangi bir konumda bulunmasını kabul etmemişlerdir. Bu hususu en güzel şekilde ortaya koyan kavram Sekülerleşme kavramıdır. Bu itibarla şeriatın ibadet ve haram-helal gibi diyanetle sınırlı kalmak ve yeni oluşan kamusal alan ile çakışmamak şartıyla hayatına devam etmesine izin verilmiş, kamusal ahlâk, siyaset, hukuk ve iktisat gibi alanlarda da rol almasına izin verilmemiştir. Burada geleneksel şeriatın Avrupa merkezli “çağdaş normatif” düzenle değiştirilerek tam bir reforma gidilmesi fikri belirgindir.⁴⁴⁹

İlgili yaklaşımı Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu iradesi uygulamış ve hukuk kurumlarının hepsi bu yaklaşım doğrultusunda tasarlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde şeriatın diyânî⁴⁵⁰ yönü büyük oranda ibkâ edilerek kazâî⁴⁵¹ alanın ise Avrupa normatif kanunlarıyla tanzimi bu düşüncenin neticesidir. Modernist yaklaşımın tek bir bakış açısına sahip olmadığı ve birçok yorumu barındırdığı söylenebilir. Mesela bu yorumlar arasında Avrupa normatif nizamı düşüncesini benimsemekle birlikte bunun İslâm geleneğiyle kavramsal ve teorik anlamda bir birlikteliğin kurulmasının zaruriyetine inananlar bulunmaktadır. Ziya Gökalp'in fıkıh usûlünü sosyal bilimlerle ilişkilendirerek “içtimai usûl-i

⁴⁴⁹ Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995), 182.

⁴⁵⁰ Şeriatın diyânî ve kazâî ayrımındaki (bu ayırmadan kastedilen ibâdât-muâmelât ayrımı değil bir davranışın dinî ve hukukî geçerliliği arasındaki farklılıktır) diyânî hüküm kavramı, kapsam olarak, şer'î ameli hüküm kavramına denk gelmektedir. Çünkü her bir beşerî muamelenin, hukukun düzenleme alanına girsin ya da girmesin kesinlikle dinî geçerlilik açısından bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Talip Cürçan, “İslam Hukukunda İki Farklı Geçerlilik Alanı: Kazâî ve Diyânî Hüküm Ayrımı”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006), 161.

⁴⁵¹ Şeriattaki kazâî hüküm, şer'î ameli hükümler bütünü olan fıkıhın içinde, ilke olarak hak-vecibe karşılığı temelinde beşerî ilişki teşkil eden hükümleri göstermektedir. Bu nedenle kazâî hükümler, aynı zamanda diyânî yönü de bulunan hükümlerdir. Bkz. Cürçan, “İslam Hukukunda İki Farklı Geçerlilik Alanı: Kazâî ve Diyânî Hüküm Ayrımı”, 161.

fıkıh” kavramlaştırması bu minvaldedir. Ele alınan bu araştırma için önem teşkil eden Cumhuriyet Dönemi, yapılan ilk reformların ardından söz konusu düşüncenin tesiriyle birtakım faaliyetlere şahitlik etmiştir. İlgili düşünceye göre İslam, milli kimliğin bir yapısı olarak ayrı bir öneme sahip olmakla birlikte, İslam’ın geçmiş ve geleneğiyle ilişki kurmak çok daha önemlidir.⁴⁵²

Konu ile ilgili ikinci yaklaşım İslahçı yaklaşımdır. Muhaliflerince “İslâmcı yaklaşım” şeklinde ifade edilen bu anlayışın amacı İslâm medeniyetinin ahlâk, siyaset ve hukuk düzenini İslami kaynak temelli yeniden oluşturmaktır. Bu düşünce Müslüman toplumun kurucu unsuru olarak İslam’ı görmekle birlikte yapılan düzenlemelerin bu itikatla yapılması gerektiğini savunmaktadır. Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla başlayan bu süreç, Mecelle ile bir sonraki aşamaya taşınmış ve Hukuk-ı Aile Kararnâmesi ile yeni bir aşamaya girmiştir. Ardından 1926 yılında Medenî Kanun’un kabulü ile ilahi vahyin işaret ettiği alanlarda norm kaynağı olması düşüncesi hem teorik hem de pratik anlamda zayıflamıştır. Bu tür bir sekülerleşme süreci diğer İslam devletlerinde de vuku bulmuş, Avrupa Medeni Kanunları neredeyse tüm İslam devletlerinde ilgili normlara örnek olmuştur. İlgili dönemde İslâm hukuku şekil değiştirerek aile ve miras gibi bazı hususlarda her ne kadar hukuki düzenlemelere kaynaklık etse de genel hukuk düzenine bakıldığında birçok İslam devletinde yürürlüğünü kaybetmiştir.⁴⁵³

Konu ile ilgili son yaklaşıma gelince o da Muhafazakâr veya Gelenekçi yaklaşımdır. Modernist ve İslahçı yaklaşımların aksine bu yaklaşım modernleşmeden önceki fıkıh anlayışının değişime uğramadan okutulması ve okunması anlayışını benimsemektedir. Onların tavırları adeta fikhın Müslüman ülkelerin ve toplumların siyaset, iktisat, kamusal ahlâk alanlarını yönetmekten çıkmamış gibidir. Bilhassa fikhın mezhebî kimliğini muhafaza etmeyi amaçlayan söz konusu anlayış korumacı bir tavır gütmüştür. Zira fikhın Mecelle sonrası devirde yaşadıkları tabii bir süreç olmayıp, siyasetin dayattığı şartlar fikhın norm kaynağı olma özelliğini ortadan kaldırmıştır. Fikhın okulu konumundaki medreselerin de zaman içerisinde bu konumdan mahrum bırakılması oldukça doğaldır.⁴⁵⁴

Avrupa kökenli hukuki ve ahlâki alandaki normların ve bu normların etkisi altına giren kurumların artması sonucu fikhın alanı iyice zayıflamış ve bu durum medreseyi köşeye çekilmeye zorlamıştır. Bu denli bir gelişme medreseyi ve onun etkisinin geçerliliğini savunan

⁴⁵² Bedir Murteza, “Arayışlar Döneminde Fıkıh”, *İslam Düşünce Atlası*, <https://islamdusunceatlası.org/arayislar-doneminde-fikih#>

⁴⁵³ Seyyid Hüseyin Nasr, *Modern Dünyada Geleneksel İslam*, çev. Hüsamettin Arslan-Savaş Şafak Barkçın (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), 92.

⁴⁵⁴ Mevlüt Uyanık, “‘Modern İslam Düşüncesi’nin Teşekkül Devri: Modernist ve Gelenekselci Eğilimler Merkezli Bir İnceleme”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 47 (2016), 28.

muhafazakâr kesimi savunmacı bir tavra iterek, fıkıh geleneğini ve modern öncesi birikimi muhafazaya zorlamıştır. Bu korumacı tavır, muhafazakarların moderniteyle gelen her şeye şüpheyile bakmasına ve meydana gelen değişimleri komplo teorisi olarak görmesine sebep olmuş gibidir. Bu tür bir korumacılık da fıkıhın süreç içinde önceki asırlarda sahip olduğu dinamizmi kaybetmesine sebep olmuştur.⁴⁵⁵

2.2.5. Ziya Gökalp'in (ö. 1924) Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö. 1946) Eleştirisi

Osmanlı'nın son dönemlerinde ülke yönetiminde söz sahibi kesim, devleti içine düştüğü durumdan kurtarabilmek için yalnız hukuk alanında değil eğitimin de içinde bulunduğu çeşitli alanlarda topluma çözüm önerileri sunmuştur. Fakat sundukları bu çözüm önerilerini sadece aydın hareketi olarak görülmemelidir. Bazen bu çeşit atılımlarda siyasi yapının hâkim kılmaya çalıştığı yeniliklerin yanında olma, hatta aktif bir şekilde rol alma etkili olmuştur. Bu itibarla aydınlardan bir kısmı Osmanlı'nın kurtuluşunu sosyoloji ilminde görmüşlerdir. Ülkemizde bu hareketin temsilcisi Ziya Gökalp olmuştur.⁴⁵⁶

Gökalp, düşüncelerini sosyoloji ilmiyle sınırlamamış, sosyoloji temelinde klasik usulden farklı olması şartıyla yeni bir fıkıh usulü inşa etmeyi hedeflemiştir. Söz konusu düşünceye yenilenme taraftarlarından İzmirli İsmail Hakkı, Gökalp ve destekçilerini tenkide tabi tutmuş, usul alanındaki yenilenmenin klasik esaslara bağlı kalınarak olması gerektiğini savunmuştur.⁴⁵⁷ Bu doğrultuda Ziya Gökalp'in "ictimai usul-ü fıkıh" düşüncesine önemli ölçüde eleştiride bulunmuştur.

Ziya Gökalp ve İzmirli İsmail Hakkı'nın hayatta oldukları devrin yapısı gereği, Tanzimat ile toplumun mazisi, bugünü ve atisi önemli ölçüde tartışma konusu olmaya başlamış ve geride kalmışlığın nedenleri üzerinde fikir alışverişinde bulunulmuştur.⁴⁵⁸ Başta eğitim sistemi olmak üzere toplumun tüm kurumlarıyla alakalı fikirler sunulmaya başlanmıştır. Ortaya atılan fikirler tabii olarak eski ile yeninin karışımı halinde cereyan etmiştir. Fakat yapılan tartışmalar genel anlamda halkın acil ihtiyaçlarından uzaktır. Ahmet Ağaoğlu'nun deyimiyle "yapılan tartışmalar övülmeye ve saygı duyulmaya layık fakat esaslı

⁴⁵⁵ Murteza, "Arayışlar Döneminde Fıkıh" <https://islamduşunceatlası.org/arayislar-doneminde-fikih#>

⁴⁵⁶ Ünver Günay, "Kuramsal Yaklaşım ve Türk Sosyolojisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (2006), 512.

⁴⁵⁷ Mustafa Küçükkoğlu, *İctimai Usul-i Fıkıh Teorisinin Klasik İslam Hukuk Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), 49.

⁴⁵⁸ Recep Şentürk, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 166 vd.

ve etraflı bir sonuca ulaşmayan” çabalarıdır.⁴⁵⁹ Bunlara rağmen bu devirde oldukça seviyeli tartışmaların yaşandığını söylemek gerekir. Dikkat çekici bir durum ise muhafazakâr düşünce taraftarları ve Batılı aydınların etkisinde kalarak yenilikçi fikirleri benimseyenler uygun alan olarak fıkıh ilmini seçmişlerdir. Bu itibarla Gökalp ve onun takipçilerinin ilk başvurdukları ve hukuki değişime uygun olarak gördükleri kaynak örf alanı olmuştur.⁴⁶⁰

Ziya Gökalp’in önerisi, devrin hukuki tartışmaları ve yenilenme çabalarının etkisinde kalarak şekillenmiş yeni bir anlayıştır. O, yeni sorunları çözüme kavuşturmakta eksik kalan klasik usûl yerine örfe dayalı yeni bir usûl anlayışı sunmuştur. Savunduğu yeni usûle ise “ictimai usul-ü fıkıh” ismini vermiş⁴⁶¹ ve konu ile ilgili düşüncelerini yazılı olarak yayınlamıştır.⁴⁶²

Ziya Gökalp, Tanzimat sonrası cereyan eden tartışmalarda Yeni Osmanlılar’ın öne sürmüş olduğu düşünceye benzer şekilde hüsün ve kubuh terimleri, sunduğu hukukî düşüncesinin başlangıç noktası olarak belirlemiş, fıkıhla hukuk arasında oluşturduğu ilişkiyi bu yapı üzerine inşa etmeye çalışmıştır. Gökalp, ilk olarak insan davranışlarının değerlendirilmesi hususunda akıl ve şer’in yerini ve sınırlarını ortaya koymuş, ardından hüsün ve kubuh’un ne tür yollarla bilinebileceği sorusuna verdiği yanıtta şer’î kaynağın yanında örfü de bir kaynak olarak tanımlamış ve neredeyse bütün ictimâî usûl-i fıkıh tartışmalarını bu örf kaynağı üzerinden temellendirmeye çalışmıştır.⁴⁶³

Fıkıhı “İnsanın amellerini hüsn ve kubh nokta-i nazarından tedkik ve takdir eden ilim”⁴⁶⁴ şeklinde tanımlayan Gökalp, ardından fıkıhın konusunu menâsik-i İslâmiye (dinî ibadetler) ve hukûk-ı İslâmiye (hukukî muameleler) olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Gökalp’e göre, fıkıhta müstakil bir ahlâk kısmı oluşturulmamıştır. Fıkıhın söz konusu iki alanı için “mebhas-i müstakil” tabirini kullanması onun bu ayrıma verdiği önemi ortaya koymaktadır.⁴⁶⁵ Çünkü Gökalp’in fıkıh usulüyle alakalı öneri ve sosyolojik incelemelerinin bulunduğu kısım, fıkıhın hukukî muamelelerini barındıran bir alan olmuştur. Diğer yandan bu ayırım, hüsün ve kubhun neye göre tespit edileceği noktasında önemlidir. Hüsün ve kubhun tayin yetkisinin şer’a ait olduğu anlayışını benimseyen Ehl-i Sünnet’e değinen Gökalp, fıkıhın

⁴⁵⁹ Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, ed. Tezer Taşkıran (İstanbul, 1972), 36.

⁴⁶⁰ Kâşif Hamdi Okur, “İslam Hukuku Alanında Yenileşme Manifestolarından Bir Kesit: Hakikat-i İslâm ve Usûl-i İctihad”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (ts.), 36.

⁴⁶¹ Mehmet Boynukalın, *Fıkıh Usûlünde Yenilenme İhtiyacı ve Ortaya Çıkardığı Tartışmalar* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999), 163-164.

⁴⁶² Ziya Gökalp, *İctimâî Usûl-i Fıkıh* (İslâm Mecmuası, 1914), 3.

⁴⁶³ Ziya Gökalp, “Fıkıh ve İctimâiyyat”, *İslâm Mecmuası*, (1921), 40-42.

⁴⁶⁴ Ziya Gökalp, “Fıkıh ve İctimâiyyat”, *İslâm Mecmuası*, (1921), 1/2, 41.

⁴⁶⁵ Gökalp, “Fıkıh ve İctimâiyyat”, 1/2, 40-44.

konusu hususunda ortaya attığı ikili ayırımı esas alarak, şer’ açısından hüsün ve kubhun tespitini de ikili tasnifle açıklamaktadır.⁴⁶⁶

Gökalp, şer’in hüsün ve kubhu tespitinde ana unsur olduğunu söylerken bunu kısıtlayacak bir unsur olarak örfü dile getirmektedir. Halbuki nass ve şer’ terimleri arasında bulunan hiyerarşik ortaklığı nas ve örf arasında kurmak mümkün değildir. Aksi halde şer’in kapsam alanı, hiyerarşik olarak kendisinden altta olan ve kaynak bakımından şer’e tabi olması gereken örf ile daraltılmış olmaktadır.⁴⁶⁷ O, örf ile alakalı düşüncelerini Ebu Yusuf’un “örfe dayanan nasların hükmü, örfün değişimine göre değişebilmektedir”⁴⁶⁸ ifadesine dayandırmaktadır. Ancak Ebu Yusuf’un ifade etmeye çalıştığı ile Gökalp’in hedeflediği şey aynı değildir. Yine bu kaideden hareket eden Mansurizade Sait, “şeriatta, mütehavvil esaslara dayalı kesin nasların dahi, esasları değişirse artık bir hükmü kalmaz” düşüncesini dile getirmiş, Gökalp ise daha öteye geçerek “acaba dünyevî işler ve sosyal hayat ile ilgili nasların hepsinin örften kaynaklandığı söylenemez mi?”⁴⁶⁹ çıkarımına ulaşmıştır.

Gökalp’e göre dinin Nas ve Örf olmak üzere iki asli kaynağı vardır ve bunlar eşit seviyededir.⁴⁷⁰ Ancak klasik usûlde örf asli değil fer-i bir kaynaktır. Bu da örfün tamamlayıcı bir hukuk kaynağı olduğunu, Kur’an ve sünnete muhalif bir hüküm barındıramayacağı anlamına gelmektedir. Yine o, fikhî “Hukuk-i İslamiyye” ve “Menasik-i İslamiyye” olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Bunlardan ilki toplumsal ihtiyaçlara göre değişim kabul edebilen toplumsal alanla alakalı kısımdır. İkinci kısım ise ibadetlerle (taabbudi) alakalıdır ve vahye dayanır.⁴⁷¹ Bu sınıflandırma aslında fıkıh ilminin seküler olanla dini olanı ortaya koyma çabası olarak göze çarpmaktadır. Zira fıkıh ilminin klasik yapısına bakıldığında fukahânın bu tür bir ayırma gitmedikleri rahatlıkla görülebilmektedir.

Gökalp, değişen ve değişmeyen ana unsurlar arasındaki dengeyi ifade eden sözleri bizi fikhın ikinci kaynağı konumundaki ictimâî tanımlamalara götürmektedir.⁴⁷² Nasların tayin ettiği bir alan olan dinî kısım değişime kapalıdır. Ancak İslâm şer’atının uygulanabilirliğini muhafaza edebilmesi için değişen şartlara ayak uydurması zaruridir. İşte bu kısım şer’atın ictimâî yönünü oluşturmaktadır. Ayrıca Gökalp’in kullandığı ifadeler günümüzde revaçta

⁴⁶⁶ Gökalp, “Fıkıh ve İctimâiyyat”, 1/2, 42; Samire Hasanova, *Modernleşme Sürecinde İslam Hukukunda Maslahat Tartışmaları* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 189-191.

⁴⁶⁷ Gökalp, *İctimâî Usûl-i Fıkıh*, 84-85.

⁴⁶⁸ Güzelhisari, *Menafiu’ d-Dekâik* (İstanbul, 1856), 220.

⁴⁶⁹ Okur, “İslam Hukuku Alanında Yenileşme Manifestolarından Bir Kesit: Hakikat-i İslâm ve Usûl-i İctihad”, 42.

⁴⁷⁰ Gökalp, “Fıkıh ve İctimâiyyat”, 1/2, 42-44.

⁴⁷¹ Gökalp, “Fıkıh ve İctimâiyyat”, 40.

⁴⁷² Gökalp, *İctimâî Usûl-i Fıkıh*, 85-86.

bulunan tarihselci okumayı çağrıştırmaktadır. Buna göre şer'in naslarla belirlenmiş genel prensiplerinin hayata uygulanması esnasında prensip ile hayatın icapları ya da olay arasında yapılacak uzlaştırma ise ictimâî niteliktedir ve örfün hakemliğinde gerçekleşmektedir.⁴⁷³

Gökalp'in önerisi, tamamen örf kavramı etrafında şekillenmektedir. Bu durum ise fıkıh tarihinde klasik usûle dair sunulan önerilerin yeni bir örneğini oluşturmaktadır. Gökalp'in sunmuş olduğu önerinin, klasik usûl-i fıkıh geleneği içinde yenilenme arayışı değil, yeni hukukî zemin oluşturmaya yönelik bir yaklaşımdır. Onun usûl-i fıkha getirdiği bu yeni eleştiri, toplumların zaman içindeki değişimine ve örflerine dair bilgi araştırması mahiyetinde bir fıkıh tarihi yorumunun ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bunu gerçekleştirmek amacıyla Gökalp, Hz. Peygamber devrinden başlayarak, diğer dönemlere örneklik teşkil eden ilk asırlarda hüküm elde etme süreçleri üzerinde durmuştur. Diğer yandan örfle ve örfe bağlı olarak değişime müsait olan hususları öne çıkarmış ve bunu ortaya attığı yeni usûl-i fıkıh için temel hareket noktası olarak belirlemiştir. Ancak Gökalp'in ictimâî usûl-i fıkıh diye isimlendirdiği bu yeni usûle dair pek sistemli bir beyanı bulunmamaktadır.⁴⁷⁴

Ziya Gökalp'in önerdiği ictimâî usûl-i fıkıh, modernleşme ve laikleşme sürecine faydalı bir tasarı olarak görülmüştür. Ana düşüncesi ise Auguste Comte ve Emile Durkheim isimli iki Fransız sosyoloğun toplumcu fikirlerinden alınmıştır.⁴⁷⁵ Bu proje ile fıkıh usulünün sosyolojik bir bakış açısıyla tekrar inşasını önerilmiş ve merkezi fıkıh olan bir toplum değil, merkezi toplum olan bir fıkıh öngörülmüştür.⁴⁷⁶

Ziya Gökalp'in de dahil olduğu yeni usul-i fıkıh önerenlerin ana çıkış noktaları fıkıhın donuklaştırıldığı ve içtihat kapısının kapatıldığı şeklinde birtakım sebeplere dayanır. Aslında içtihat kapısı kapatılmamış ve yeni olaylara uygun fetvalar devam etmiştir. Usul-i fıkıh için içtihat kapısının kapatılması fikri söylendiğinde ise köklü bir değişime bu alanın kapalı olduğu fukaha tarafından genellikle ifade edilmiştir. Bu alanda temel manada yapılan şey hukuk sahasında hükümlerin kaynaklarını ve hüküm elde etme metotlarını ortaya koymaktadır. Bu sahada yapılacak radikal bir değişim, basit bir değişim olmayıp tamamen zihniyet değişimi olacaktır. Yeni bir usul-i fıkıh önerenlerin ve buna da öncü olmayı arzulayanların amaçları iyi niyetli olabilir. Ancak derin köklere sahip bu ilmi birikimin, toplumda kendisini sınınamamış yeni bir yöneme bırakılması doğal olarak tenkite uğrayacaktır.

⁴⁷³ Gökalp, "Fıkıh ve İctimâiyyat", 1/2, 44.

⁴⁷⁴ Gökalp, *İctimâî Usûl-i Fıkıh*, 86-87.

⁴⁷⁵ Boynukalın, *Fıkıh Usûlünde Yenilenme İhtiyacı ve Ortaya Çıkardığı Tartışmalar*, 160.

⁴⁷⁶ Söz konusu Gökalp ile sınırlı kalmayıp Halim Sabit tarafından da çeşitli makalelerle desteklenmiştir. Bkz. Abdulkadir Şener, *İctimâî Usul-i Fıkıh Tartışmaları* (Ankara: A.Ü. İslam İlimleri Enstitüsü (V), 1982), 234.

Yeni bir yöntem önerenler, sorun olarak gördükleri bazı hususların nasıl aşılacağı mevzuu üzerinde düşünerek buna dair öneriler sunmuşlardır. Durkeim'den esinlendiği⁴⁷⁷ bir sosyoloji anlayışı doğrultusunda yaşadığı toplumda genel bir değişimi hedefleyen Gökalp'te, bir ihtimal sosyolojik çalışmaların yapısı gereği yapılan genellemelere bakarak, toplumdaki farklılıkları tam manasıyla detaylı bir biçimde ele almadan fikir beyanında bulunma ve değişim isteklerini açıklama söz konusudur. Halbuki büyük toplumlarda zuhur eden krizlerden kurtulmak için önerilen çözümler tek bir şeyle sınırlandırılmaz.⁴⁷⁸

Gökalp, fıkhıta yeni bir usulün oluşturulması ve toplumun sorunlarının bu çerçevede çözüme kavuşturulmasını amaçlarken dayandığı ana neden dinin ve şeriatın yaşatılması fikridir. Ona göre İslam şeriatının sürekli olarak hayatını idame ettirebilmesi için kendi ve toplum hayatını devam ettirmesi gerekmektedir. Bunun yöntemi ise fikhın tabi olduğu usûl ilkelerine ve toplumun bağlı olduğu içtimai usullere riayet etmektir. Bunların yaşaması bir arada olmalarına bağlıdır ve aralarında dayanışma kurmadan bunlardan yalnız başına yeni bir ilim ortaya çıkarılamaz.⁴⁷⁹ Ayrıca Gökalp, taklide dayalı ilim anlayışını eleştirmiş ve taklitten tahkike geçilmesini savunmuştur. Ona göre Batılilar gelişme göstermeden önceki evreleri muhafaza etmiş, bunları eleştirmekten ve yerine daha faydalı olanı koymaktan kaçınmamışlardır. Tahkik anlayışını gerçekleştirmeyi murat eden ilim adamları, düşüncelerini hakikat üzerine bina etmeli ve ilham veya sezgi gibi durumlara bağlı kalmamalıdır. Sürekli içtimai hakikatlerle yüzleşmek için farklı yolları denemekten geri durmamalıdır.⁴⁸⁰

Gökalp'e göre usûl, sabit, değişmez ve değişime tabi tutulamaz değildir.⁴⁸¹ Bu itibarla o, klasik usûl anlayışından tamamıyla farklı düşünmekte, toplumun ihtiyaçlarının usûlü ve fikhı oluşturması gerektiğini savunmaktadır. Onun batılı aydınlardan etkilenecek ifade etmeye çalıştığı usûl anlayışı, gerçekte uygulama açısından rüşünü ispatlamış bir sistem değildir. Hukukun koruyucu yönünü temsil eden usûl gibi muhafazakâr, tespit eden ve hüküm koyan böylesine önemli bir alan sürekli değişime uygun bulunursa, zamanla ilmi gerçekliklerden uzak hükümler türeyebilmektedir. Fukahânın benimsemiş olduğu kaideler çerçevesinde elde edilmeyen hükümleri fıkıh asla tasvip etmeyecektir. Bu itibarla Gökalp'in içtimai usul-i fıkıh düşüncesi bazıları tarafından dinden soyutlanmak ve laik bir fıkıh yapısı ortaya çıkarmak

⁴⁷⁷ Küçüköğlu, *İçtimai Usul-i Fıkıh Teorisinin Klasik İslam Hukuk Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi*, 7-8.

⁴⁷⁸ Şevket Topal, "Ziya Gökalp'in İçtimâi Usûl-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2 (2012), 14.

⁴⁷⁹ Şentürk, *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim*, 288.

⁴⁸⁰ Necati Akder, *Ziya Gökalp Âlim ve İdeal Şahsiyet* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, ts.), 3/179.

⁴⁸¹ Akder, *Ziya Gökalp Âlim ve İdeal Şahsiyet*, 3/181.

istenmiştir. Hüseyin Naci'nin imzasını taşıyan ve “Laik Fıkıh Usulü” adı altında sunulan proje, Usul-i Fıkıh ilmini dinsizleştirme hususunda uç örneklerdendir.⁴⁸²

Kendine has genel bir yapı ve usul anlayışına sahip olan İslam hukukunu kendi mecrasından uzaklaştırarak farklı biçimlerde yorumlamak onun mahiyet ve fonksiyonlarını görmezden gelmek demektir. Böyle bir durum ise yüzyıllardır fıkıh ilmini içerik ve işlevleri bakımından geliştirmeye gayret eden fukahânın çabalarını görmezden gelmek manasına gelmektedir. Bu itibarla Ziya Gökalp'in geliştirmeye çalıştığı bu tür bir anlayışın ciddi anlamda eleştirilere tabi tutulması kaçınılmazdır. İzmirli İsmail Hakkı da bu hususta Gökalp'i fıkıh ilminin yerleşik kaidelerinden hareketle ciddi manada eleştirmiştir. İzmirli'nin ilimlerin sınıflandırması ile alakalı yazdığı *Risale*⁴⁸³ incelendiğinde, onun hem ulema tarafından İslami ilimler alanında yapılan sınıflandırmaları hem de batı dünyası düşünürleri tarafından yapılan tasnifleri incelediği görülmektedir. İzmirli'nin Gökalp'in yeni usûl önerisine yönelttiği eleştiriler bir şahıs meselesi değil, aksine tamamen metodolojik kaygılar üzerine bina edilmiş bir tenkittir.⁴⁸⁴

İzmirli İsmail Hakkı'ya göre haklar, Gökalp'in yaptığı gibi ayrıma tabi tutulamaz. Çünkü fıkıhta her konu müstakil bir başlık altında incelenir ve her konunun kendine özel hükümleri bulunmaktadır. Bu nedenle fıkhi açıdan Hukuk-ı İslamiyye ve Menasik-i İslamiyye diye bir sınıflandırma doğru değildir.⁴⁸⁵ Diğer yandan İzmirli, Gökalp'in delil olarak öne sürdüğü Ebu Yusuf'un “nas örften mütevellit ise mevridi nasta içtihadı cevaz vardır” sözünün kesinlik içermediğini ve klasik usul eserlerinden deliller ortaya koyarak nassın bulunduğu yerde asla nassa muhalif hüküm içeren bir içtihadın yapılamayacağını söylemektedir.⁴⁸⁶

İzmirli, Gökalp'in “Örf ile tayin nas ile tayin gibidir” kaidesini doğru yorumlamadığını söylemektedir. Çünkü nassın birden fazla anlamı bulunmaktadır. Örfün dindeki itibarı onun nassa karşı olmaması şartına bağlıdır. Çünkü nas kuvvet itibarıyla örften üstündür. Bu sebeple kaidedeki nas kavramının manası, mutlak lafız anlamındadır. Burada “örf ile tayin edilen şey” sanki lafzen konuşulup neticeye bağlanmış manasını içermektedir.⁴⁸⁷

⁴⁸² Bkz. Sami Erdem, “Yeni Usul-i Fıkıh Arayışları Çerçevesinde Bir Metin: Hüseyin Naci ve Lâik Usul-i Fıkıh”, *Dîvân dergisi*, (1997), 213.

⁴⁸³ Eserin içeriği hakkında bkz. Mehmet Şeker, *İzmirli İsmail Hakkı'nın “Tasnif-i Ulûm” Adlı Eseri, İzmirli İsmail Hakkı Sempozyum Kitabı İçerisinde* (Ankara, 1996), 152.

⁴⁸⁴ Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 114-115.

⁴⁸⁵ İsmail Hakkı İzmirli, “Fıkıh ve Fetava”, *Sebilü'r-reşâd* 12/292 (1914), 94-95.

⁴⁸⁶ İzmirli, “Fıkıh ve Fetava”, 94-97.

⁴⁸⁷ İzmirli, “Fıkıh ve Fetava”, 94-97.

İçtimai usul-i fikhî savunmaların ilgi alanlarından bir diğeri ise hüsün-kubuh mevzusudur. Hüsün-kubuh ile alakalı Mutezile'nin yaklaşımına benzeyen görüş ile alakalı Gökalp, "Hüsn ve kubh ictimâî vicdanla takdir edilir. İçtimai vicdanın akıldan farkına gelecek olursak, akıl insanlarda ortaktır ancak her topluluğun vicdanı kendine özeldir"⁴⁸⁸ demektedir. İzmirli, Gökalp'in hüsün-kubuh görüşünün doğru olmadığını söylemiştir. Çünkü Gökalp'e göre hüsün-kubuh fıkıhla, fayda ve zarar ise akılla kavranabilir. İzmirli ise bunların anlamlarını Gökalp'in karıştırdığını ve birbirlerinin yerine kullanıldığını ifade etmektedir.⁴⁸⁹

Sonuç itibariyle şunlar söylenebilir:

Ziya Gökalp ve İzmirli İsmail Hakkı, son yüzyılda yaşamış iki önemli aydındır. Her iki isimde ilim ve Türk kültürünün gelişimine önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca Türk-İslam ilim geleneğinin uygun biçimde fikirlerini açıkça ifade etmiş ve fikirlerini ilmi tenkitlere açmışlardır. Birbirlerine karşı yapmış oldukları tenkitler hakaret biçiminde değil, saygı ve ilmi usuller çerçevesinde olmuştur.

Gökalp, hayatının bir bölümünde Jön Türkler hareketinde yer almış ve hayatın çeşitli alanlarında yeni bir yaşam tarzının ortaya çıkması gerektiğine inanmıştır. İlgili yaşam tarzının en önemli unsuru ise hukuktur. Ona göre bu amaca ulaşabilmek için mevcut hukuk atılmalı ve yenilik yapılmalıdır. Gökalp'in hem önerdiği hem de başını çektiği hukuki akım dönemin yenilenme çabaları çerçevesinde şekillenmiş yeni bir hukuk anlayışıdır. Bu itibarla sorunları çözmede yetersiz olan İslam hukuk usulü yerine örfe müstenit yeni bir usulü gerekli görmüştür. Gökalp buna "içtima-i usul-ü fikhî" ismini vermiş ve bunu da dönemin münevverlerinden olan Halim Sabit ve Mustafa Şeref desteklemişlerdir.⁴⁹⁰

Tüm bunlara karşılık dönemin yenilenme taraftarlarından olan İzmirli İsmail Hakkı, Ziya Gökalp ve taraftarlarını tenkite tabi tutmuş; hukuk usulünde yapılacak olan yenilenmenin klasik usuller etrafında yapılması gerektiğini savunmuştur. İzmirli'nin tenkitleri klasik ilmin verilerine dayalı ilkeli bir eleştiridir. Gökalp'in önerileri ise sağlam temeller üzerine inşa edilmemiş görüşler barındırdığı için her yönden eleştirilebilir yönler barındırmaktadır. Fakat fukahânın dilini ve örneklerini yenileyememesi onların böyle bir öneri sunmalarına neden olduğu görülmektedir.

⁴⁸⁸ Ziya Gökalp, "Hüsn ve Kubh", *İslam Mecmuası* 1/8 (1913), 230.

⁴⁸⁹ İzmirli, "Fıkıh ve Fetava", 94-97-211.

⁴⁹⁰ Erdem, *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*, 166-184; Küçüköğlu, *İçtimai Usul-i Fıkıh Teorisinin Klasik İslam Hukuk Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi*, 22.

2.3. Cumhuriyet Sonrası Dönem (1923-...)

Cumhuriyet'in ilanıyla başlayan yeni dönemde, Osmanlı'dan miras kalan dinî ve hukukî yapılar bütünüyle yeniden ele alınmış; devlete ait tüm alanlarda modernleşme ve millîleşme çabaları, İslam hukuku pratiği ve teorisi üzerinde derin etkiler ortaya çıkmıştır. Laiklik ilkesi ve Batı model alınarak gerçekleştirilen anayasal, eğitimsel ve sosyal dönüşümler; şer'î mahkemelerin kaldırılması, Medeni Kanun'un kabulü ve Harf devrimi gibi adımlarla İslâm Hukuku'nun etkinliği sınırlandırmış ve bu alandaki tartışmaları yeni bir zemine taşımıştır.

Bu başlık altında, cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar uzanan süreçte İslam hukuku alanında yaşanan kurumsal değişimleri; tek partili dönemin baskın politikalarının bıraktığı izleri; çok partili hayata, ekonomik ve toplumsal dönüşümlere paralel olarak fıkhn seyrini irdeleyeceğiz.

2.3.1. Tek Partili Dönemin İslâm Hukuku'na Etkileri (1923-1950)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla birlikte Batı menşeli kanun iktibasları ve Laik hukuki kaidelerin benimsenmesi neticesinde İslâm Hukuku önemli ölçüde baskıya maruz kalmıştır. 1924 Anayasası'nda yer alan devletin dininin İslâm olduğu, BMM (Büyük Millet Meclisi)'nin “ahkamı şeriiyenin tenfizi”ni yüklediğine dair hükümlerin “Laik devletin esas telakkisine münafi fıkraların Teşkilatı Esasiye'den tayyî” gayesiyle 1924 yılında lağvedilmesi,⁴⁹¹ Harf devriminin yaşanması ve Mecelle'nin yürürlükten kaldırılarak Türk Medeni Kanunu'nun kabulü İslâm Hukuku'nun başta devlet yönetiminde ve toplumsal alanda varlığının zayıflamasına ve sekülerizmin hüküm sürmesine neden olmuştur. Bu başlık altında da değinildiği üzere özellikle tek partili dönem olarak ifade edilen 1923-1950 yılları arasında söz konusu Laik devlet politikalarının İslâm Hukuku'na olan etkisi bir hayli fazladır.

2.3.1.1. Halifeliğin İlgası (1924)

Yeni kurulan Türkiye Devleti'nin Cumhuriyet olduğunun ilanı saltanatın kaldırılmasından daha çok ses getirmiş ve tepkilere neden olmuştur. Söz konusu tepkilerin

⁴⁹¹ 1922 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Birtakım Maddelerine Muaddil için bkz. “T.C. Resmî Gazete sayı: 863” (14 Nisan 1928). www.anayasa.tbmm.gov.tr (06.02.2025).

büyük çoğunluğu yeni siyasi yapıda devlet başkanı olarak Mustafa Kemal Atatürk'ü (ö.1938) değil hilafeti/halifeyi görme eğiliminden dolayı ortaya çıkmıştır.⁴⁹²

Türkiye'yi laikleştirme çabalarının en önemli adımlarından birisi hilafetin ilgasıyla gerçekleştirilmiştir. Devlet başkanı olarak seçilen Atatürk, hilafetin ve Evkaf ve Şer'îye Bakanlığı'nın ilgasını gerçekleştirmek maksadıyla dönemin önemli din adamlarının TBMM'de konuşma yapmasını istemiş ve yapılan görüşmelerin ardından Halifelik Laiklik ve milli egemenlik kaideleri gereğince 1924 yılında kaldırılmıştır.⁴⁹³ Hilafetin ilgasıyla birlikte hayatın tamamını düzenleyen dinin hukuki zemini kesilmiştir. Diğer yandan devlet tamamen dini yapıdan kopmuş, Türkiye'nin diğer İslâm devletleriyle irtibatı kesilmiş ve konumuz açısından önemli olan İslâm Hukuku'nun uygulanabilirliğine dair bir zemin bırakılmamıştır.

2.3.1.2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kuruluşu (1924)

Halifeliğin ilga edildiği gün ikinci bir yasayla Evkaf ve Şer'îyye Vekâleti de ilga edilmiştir. İlga edilen Evkaf ve Şer'îye Vekâleti'nin yerine ise 3 Mart 1924 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşuyla İslâm dininin hukuk kuralları haricindeki inanç ve ibadetlerle alakalı hükümlerin uygulaması ve ibadet alanlarının kontrolü Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmiştir. Bu vesileyle Cumhuriyet'in dinin eğitim, hukuk ve devlet idaresine dair getirdiği en mühim kurum Diyanet İşleri Başkanlığı olmuştur.⁴⁹⁴

DİB Yasası, dini kaideleri fiiller ile inançlar ve ibadetler şeklinde iki kısma ayırmıştır. İlk kısım tamamen TBMM'nin yasama ve yürütme yetkisine verilerek İslâm hukuku kaldırılmış, ikinci kısım olan inanç ve ibadetlerle alakalı hususlar ise Diyanet'e verilmiştir. Ardından 20 Nisan 1924 tarihinde yeni Anayasa'nın kabulüyle TBMM, İslâm Hukuk kurallarının tatbiki ile görevlendirilmiştir.⁴⁹⁵

2.3.1.3. Türkleştirme Politikası

Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait metinler yoğun biçimde Laik politikalarla ilgili olmuştur. Bilhassa ibadetin, tarihin ve hukukun Türkçeleştirilmesi ile ilgili yapılan projeler konumuz açısından oldukça önemlidir. Bu amaçla da 1927 yılında bir komisyon oluşturularak

⁴⁹² Çetin Özek, *Devlet ve Din* (İstanbul: Ada Yayınları, 1982), 473-474.

⁴⁹³ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), 145-146.

⁴⁹⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 535.

⁴⁹⁵ Recep Çelik, *Milli Mücadelede Din Adamları* (İstanbul: Emre Yayınları, 1999), 2/111; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 535.

dinin yenileşmesi amacıyla ibadetin biçiminde (temizlik, düzen, kıyafet vb.), ibadetin dilinde, tarih ve hukukta yenileşmenin ve ulusal dilde olmasının gerekliliğinin önemi vurgulanmıştır.⁴⁹⁶

İlk olarak Türkçe ibadet hususuna değinilecek olursa, Türkçe ibadet tartışmasının Cumhuriyet dönemindeki ilk metinlerinin 1925 yılına ait olduğu görülmekte, ancak geçmiş Meşrutiyet yıllarına dayanmaktadır.⁴⁹⁷ İbadetin Türkleştirilmesi ile ilgili teşebbüsleri ilim ehli ve kamuoyunda önemli ölçüde tepki oluşturmalarına rağmen, ilk olarak ezan ve kametin Türkleştirilmiştir. İlk Türkçe ezan ise 1932 yılının Ramazan ayında Ayasofya’da okunmuş ve 1941 de başlayan Arapça ezan yasağı 1950 yılına kadar devam etmiştir.⁴⁹⁸

Diğer yandan bu devirde Türkçe namaz mevzusunun ilmi dayanaklarını inceleyen müellifler Farsça tercüme yardımıyla namaz konusunda Ebu Hanife’den gelen rivayetlere başvurmakta, Kur’an’ın kavramsal sınırları, kıraati, doğası, sünnet, icma gibi husus ve kavramlara öncelik tanımamaktadırlar.⁴⁹⁹

1930’lu yılların ilk yarısından sonra hararetini kaybettiği görülen Türkçe namaz mevzusu, çok partili hayata geçiş sürecinin yaşandığı dönemde (1945-1946) birçok kişinin bu hususta yazı yazdığı bir gündem maddesi olmasına rağmen, gerçekleşen devrim ürünü olmaktan çıkıp polemik malzemesi haline gelmiştir. İlgili tartışmanın siyasetin dini şekillendirmeye teşebbüs etmesi neticesinde ortaya çıktığı ve şekillendirme çabalarının gündemde olmadığı dönemlerde varlığını devam ettiremediği rahatlıkla söylenebilir.

Türkleştirme teşebbüsünden bir diğeri ise hiç kuşkusuz Tarih ve Hukuk alanında olmuştur. Bu itibarla tarih alanında Türk Tarih Tezi tarafından Cumhuriyet’in ihtiyacına binaen tarih kurgusuna ait zemin oluşturulmuştur. Fıkıhtan ayrılmış bir hukuk tarihi hem hukukun hem de tarihin Türkleştirilmesi gayelerinin ortak noktasını temsil etmektedir. Tarih ve Hukuk alanında Cumhuriyet projelerini uygulayanlar hukuk tarihinin mahiyetini fark ederek çalışmalar yürütmüşlerdir.⁵⁰⁰ Yapılan söz konusu teşebbüslerin amacı sadece devletin

⁴⁹⁶ Gotthard Jashne, *Yeni Türkiye’de İslamlık*, çev. Hayrullah Örs (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972), 44.

⁴⁹⁷ Düccane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I* (İstanbul: Kitabevi, 1999), 133, 141.

⁴⁹⁸ Ali Sarıkoyuncu, “Atatürk, Din ve Din Adamları”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Bildiriler*, ed. Zeki Dilek - Mustafa Akbulut (Ankara: Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, 2008), 511-541.

⁴⁹⁹ Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*, 97, 263-267. Ahmet Hamdi Akseki, *Namaz ve Kur’an: Namazda Kur’an Okuma Meselesi*, ed. Halil Altundaş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013).

⁵⁰⁰ Bu çalışmalar arasında şunlar zikredilebilir. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, *Hukuk Tarihi: Hukuk Fakültesi Müderrislerinden Ağaoğlu Ahmet Beyefendinin Takrirleridir* (İstanbul: Hukuk Talebesi Cemiyeti Neşriyatı, 1931). Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014).

değil, toplumun da tamamen Laikleştirilmesine yöneliktir ve ilgili düzenlemelerin halk için halka rağmen yapılmaya çalışıldığı görülmektedir.

2.3.1.4. İmam-Hatip ve İlahiyatlara Dair İlk Teşebbüsler

1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun 4. maddesi gereğince aynı yıl içerisinde Dârülfünûn’a bağlı İlahiyat Fakültesi ve İmam Hatip okulları açılma kararı alınmıştır. Ancak döneme hâkim olan Laiklik anlayışı, daha önceleri çeşitli vakıfların dinî eğitim veren kurum ve okulları destekleme olanağının kalmayışı, ücretsiz yatılı kalabilme imkânlarının olmayışı ve Harf İnkılabı’nın yapılışı gibi sebepler İmam-Hatip okullarına olan ilgiyi azaltmış ve çok geçmeden kapanmıştır.⁵⁰¹

Diğer yandan ortaokul seviyesinde tutulan ve lise kısmı olmayan İmam-Hatip okulu mezunu olanlar İlahiyat’a gidememiş, Şura-yı Devlet (Danıştay) tarafından imamlar ve din görevlileri memur statüsünden yoksun bırakılarak maaşları kesilmiş ve İmam-Hatip okulu mezunlarının devlet kademesinde ve toplumda iş bulma imkânları zorlaşmıştır.⁵⁰²

Tevhidi Tedrisat Kanunu gereğince medreseler Maarif Vekâleti’ne bağlanmış ve medreselerin âli kısmı Dârülfünûn’a bağlanarak açılan İlahiyat Fakültesi bünyesine verilmiştir. 1933 yılında ise yapılan bir üniversite reformuyla Dârülfünûn ve bünyesindeki fakültelerin kapatılmasıyla İlahiyat da kapatılmıştır. Ancak diğer fakülteler daha sonra eğitime başlamasına rağmen ilahiyat fakültesi açılmamıştır.⁵⁰³

İlahiyat’ın 1933 yılında kapatılmasının ardından yerine Edebiyat Fakültesi’ne bünyesinde bağlı İslâmî İlimler Enstitüsü kurulmuştur. Ancak üç yıl kadar kısa bir sürede öğrenci yetersizliği gerekçesiyle İslâmî İlimler Enstitüsü de kapatılmıştır. Bu son gelişme ile yükseköğretim seviyesinde verilen dini eğitim sona ermiştir. İlahiyat fakültesi, fakülteye öğrenci yetiştirecek okulların olmayışı, İmam Hatip okullarından çıkanların fakülteye alınmaması, liseden çıkan öğrencilerin fakültedeki dersleri anlayacak derecede Arapça okumamaları ve derslerde başarı sağlayamayacaklarını düşünmeleri gibi nedenlerden ötürü öğrencisiz kalmış ve kapatılmıştır.⁵⁰⁴ Bu itibarla İlahiyat’ın kapanışıyla Türkiye’de örgün dini

⁵⁰¹ Halis Ayhan, *Türkiye’de din eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2014), 58.

⁵⁰² Mustafa Öcal, *İmam hatip liseleri ve ilköğretim okulları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994), 33; Ahmet Ünsür, *Kuruluşundan günümüze imam-hatip liseleri* (İstanbul: Önder Yayınları, 1995), 91.

⁵⁰³ Zeki Salih Zengin, “Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi”, *Din Araştırmaları*, *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi* 5/13 (Haziran 2002), 81-106.

⁵⁰⁴ Ahmet Turan Arslan, “Türkiye’de Din Eğitimi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1995), 155-164.

eğitim veren herhangi bir kurum kalmamış ve dini eğitim verecek öğretmen yetiştirilememiştir.

2.3.1.5. Mukayeseli Hukuk'un Bir Uzu Olarak İslâm Hukuku

Modern hukuk disiplini içinde fıkıhtan bahsetmenin yeni bir imkân doğrultusunda oluşu 1930'lu yılların sonuna denk gelmektedir. Mukayeseli hukuk alanı, fikhî İslâm hukuku adı altında akademik dünyada dile getirebilmenin zeminini oluşturmuştur. İslâm hukuku hayatını idame ettiren hukuk sistemlerinden biri olarak kabul edilirse mukayeseli hukuk araştırmalarının bir uzu olarak var olacaktır. Bu hususu kuvvetlendiren en önemli delil ise La Haye'de 1932 ve 1937'de yapılan uluslararası mukayeseli hukuk toplantılarında İslâm hukukunun bağımsız bir hukuk disiplini olduğuna dair kararın kabulüdür.⁵⁰⁵

I. ve II. dünya savaşları arasında büyük oranda ilgiye kavuşan mukayeseli hukuka dair 1924'te kurulan International Academy of Comparative Law önemli görevler yüklenmiş ve organize ettiği konferanslara Ebu Zehra (ö. 1974) ve Mahmasânî (ö. 1986) gibi kıta Avrupası'nın hukuk sistemleri ışığında yeni bir İslâm hukuku oluşturmayı amaçlayan Ortadoğulu İslâm hukukçuları iştirak etmiştir. Söz konusu isimler konferansta İslâm hukukunun bağımsız bir hukuk sistemi olarak kabul görülmesini teklif etmişlerdir. Benimsenen teklifin ardından ortaya çıkan karar maddeleri 1939 yılında Milletler Cemiyeti'ne bildirilmiştir.⁵⁰⁶ Bugün akademisyen ve yazarların İslâm Hukuku'nu bağımsız bir hukuk alanı olarak ifade eden birçok çalışmada kabul edilen söz konusu karara sık sık değindikleri müşahede edilmektedir.

2.3.1.6. Cumhuriyet Öncesi Fıkıhın Gündem ve Geleneklerinden İzler

1928 yılından öncesine ait fıkıhın gündem ve gelenekleri yeni devirde bütünüyle ortadan kalkmamıştır. Fıkıh ile alakalı yazılar yazmak büyük oranda meşruiyetini kaybetse de bilhassa ibadet ve kerâhiyyât hakkında birtakım eserlere rastlanmaktadır. Örneğin, 1928 yılında yayınlanan *Barika-i Hakikat*⁵⁰⁷ konusu bakımından Meşrutiyet yıllarına, fakat mevzuları tasavvuru, söylemi ve istidlâlleri bakımından İslâm medeniyetinin İkinci Klasik devrine ait olduğu görülmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan önce ilk nüshası neşredilen *İslam*

⁵⁰⁵ Orhan Çeker, *Fıkıh Dersleri* (Konya, 1991), 36, 37.

⁵⁰⁶ Leonard Wood, *Islamic Legal Revival: Reception of European Law and Transformation in Islamic Legal Thought in Egypt. 1875-1952* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 223.

⁵⁰⁷ Hacı Hüseyin Hüsnü, *Barika-i Hakikat: Zaruret Zamanında Dış Doldurtma ve Kaplatma Meselesi Hakkındadır* (Kayseri: Yeni Matbaa, 1928).

*Dininde Etlerin Tezkiyesi*⁵⁰⁸ adlı eserinde tezkiye terimini hijyenle bir tutan Milaslı İsmail Hakkı (ö. 1938), yenilmesi haram sayılan hayvan etlerinin tezkiye neticesinde helal vasfına ulaşacağını savunmaktadır. Söz konusu kitap, Cumhuriyetin ilerleyen zamanlarında şerî ile tıbbînin aynı olduğunu ortaya atılan çalışmaların ilki kabul edilmektedir.⁵⁰⁹

Diğer taraftan ilmiyeler ve ibâdât ile alakalı bir takım telif geleneklerinin zayıfta olsa varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedir. Örneğin 1928 yılına ait *Oruç Risalesi*⁵¹⁰ Hanefi kaynaklarının yanı sıra Osmanlı'nın önem atfettiği eserlerden derleme bir kitap olarak, önceki Ramazan risalelerinin devamı niteliğindedir. Hac konusu ise dönemin ilmiyelerinde yer almamış, Hac'a ilişkin eserler 1947 yılında hac yolculuklarına kesin izin verilmesiyle yayınlanmaya başlamıştır. Ayrıca ilgili devirde Laik devlet inşası için yapılan uygulamalar neticesinde usul-ü fıkıh adına bir çalışma ortaya koyabilecek zemin kalmamıştır.⁵¹¹

2.3.1.7. Yavaşlayan Laiklik Politikaları ve Artan İslâm Hukuku Söylemi

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde tümüyle Laikleşme eğilimindeki uygulamalar 1939 yılına kadar hızla esmiş ve bu yıldan itibaren hız kesmeye başlamıştır. 1940'lı yılların başı itibarıyla iç ve dış politik dönüşümlerin de etkisiyle Osmanlı ile Cumhuriyet arasındaki devamlılık vurguları ön plana çıkmaya başlamıştır. Hasan Ali Yücel'in Tanzimat'ın yüzüncü ve Ahmet Cevdet Paşa'nın ölümünün ellinci senesi olması hasebiyle kitap hazırlatması, İstanbul Hukuk Fakültesi'nin tarihini İstanbul'un kontrol altına alınmasından birkaç gün sonra Ayasofya ve Zeyrekte başlamış olan ilmi çalışmalara isnat çabası, Türk hukukuna kendini adanmış hukukçuları zikretmek için Türk Hukuk Kurumu'nun yaptığı toplantıyı Mahmut Esad Seydişehirli'ye (ö.1918) ayırması⁵¹² gibi gelişmeler Cumhuriyet devrinden önce de bir tarih varlığının olduğunun kuvvetle izahını ortaya koymuştur.

Cumhuriyet dönemi kanunlarından önce meydana gelen, bu itibarla ilgili kanunların uygulamaya konulmasından önce mer'î hükümlerce görülmesi gereken davalar, fıkıhın modern Türk hukuku içinde yer edindiği dikkat çekici bir meşruiyet zemini. Kanunlaştırmaların gerçekleştirilmesi ve klasik fıkıh literatürü ile bağın kesilmesiyle diğer

⁵⁰⁸ İsmail Hakkı Milaslı, *İslam Dininde Etlerin Tezkiyesi* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1933).

⁵⁰⁹ Eyyüp Said Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 18.

⁵¹⁰ Hafız Hamdi, *Oruç Risalesi* (İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1928).

⁵¹¹ Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", 19.

⁵¹² 1943 yılında yapılan toplantıya, Seydişehirli'nin talebesi olan hukuk bürokrasisinin önde gelen isimlerinden bazıları katılmış ve "Büyük Hukukçular Hayatı Serisi" adıyla bir dizi başlatılarak ilk eseri Seydişehirli'ye ayrılmıştır. Bkz. *Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-il Emin Mahmut Esat Efendi* (Ankara: Türk Hukuk Kurumu, ts.).

hukuk alanlarından oldukça geride kalmış Osmanlı vakıf, aile ve miras gibi alanlarda Cumhuriyet döneminde yazı kaleme almanın genel anlamda fıkıhtan bahsetmek manasına geldiği söylenebilir.

İlgili dönemde söz konusu alanlarda yazı kaleme alanların başında Ali Himmet Berki (ö. 1976) gelmektedir. Berki, kaleme aldığı eserleri yazmadaki gayesinin geçmiş miras davalarının bağlı bulundukları mevzuat hususunda Cumhuriyet hukukçularını bilgilendirmek olduğunu belirtmesinin yanında, ortaya koyduğu bilgiler Hanefî fıkının miras ve ferâiz bablarıdır. 1940’larda eserini *Miras ve Tatbikat*⁵¹³ adıyla yayınlamıştır.⁵¹⁴

Vakıf hukuku alanında kaleme alınan eserler aynı senelerde ve aynı zamanlarda neşredilmiştir. Medeni Kanun’un yürürlüğe girmesinden önce oluşturulmuş vakıflar ile alakalı 1935 yılıyla birlikte çeşitli mevzuat ve kanun yürürlüğe girmiş, vakıf hukukuna dair ilk eserler 1930’lu yılların sonuna doğru verilebilmiştir. Vakıflar Umum Müdürlüğü’nün aynı senelerdeki yayınladığı çalışmalarla bu alanda metin kaleme alma olanağını genişletmiştir.⁵¹⁵

Vakıfları tarihî boyutuyla ele alan çalışmalar tabii şekilde fıkha değinmektedir. Söz konusu çalışmalarda üç nokta ilgi çekmektedir. Birincisi, vakfın kökenini İslâm öncesine dayandırmak, ikincisi vakıf hizmetlerinin bayındırlık ve tıp hizmetleri gibi dönemin şartlarına daha münasip olanlarını öne çıkarırken cami ve tekke inşası gibi direk ibadet mahiyetindeki hizmetleri vurgulamamak, üçüncüsü ise vakıf ile alakalı fikir beyanında bulunan ulemayı küçümsemek ve yermek. Peş peşe neşredilen Vakıflar Umum Müdürlüğü’nün *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar*,⁵¹⁶ H. Baki Kunter’in *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*⁵¹⁷ ve Köprülü’nün 1938 yılıyla yayınlanmaya başlayan Vakıflar Dergisi’ndeki makaleleri, bilhassa *Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü* isimli eseri bu üç hususu da içermektedir.⁵¹⁸

⁵¹³ Ali Himmet Berki, *Miras ve Tatbikat: Feraiz, İntikal, Medeni Kanun’da Miras, Tatbikat* (İstanbul: Üçler Basımevi, 1947).

⁵¹⁴ Ahmet Hamdi Furat, “Ali Himmet Berki”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 509-510.

⁵¹⁵ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 30.

⁵¹⁶ Bilhassa bkz. *Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar: Tarih Kongresi Ve Sergisi Münasebetile Türk Tarih Kurumuna Takdim Olunan Rapor* (İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1937), 4-8, 24-26. Eser, fıkıhtan ne kadar uzaklaşıldığını ve modern devletin hukuk anlayışının ne denli içselleştirildiğini aktarması açısından önemli bir kaynaktır.

⁵¹⁷ Bkz. Kunter Halim Baki, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd* (İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939), 5-20.

⁵¹⁸ Semiz, *Eski Hukukta Nikah ve Talak Meseleleri: Bugünkü Tatbik Şartları*, 3-4.

2.3.1.8. Ahmet Hamdi Akseki (ö. 1951)

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar devletin kurtuluşuna dair ileri sürülen tartışmalar sonucu dört tür siyasî yol ortaya çıkmıştır. Bunlar ortaya çıkış sırasıyla Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılıktır.⁵¹⁹ Ahmet Hamdi Akseki,⁵²⁰ İslâmcılık fikrini savunanlar arasında yer aldığı için burada İslâmcılık fikrine değinmekle yetinilmiştir.

İslâmcılık fikrini savunanlar İslâm'ı her alanda hayata hâkim kılmak ve Müslümanları bir arada tutmak suretiyle devletin kurtulabileceğini savunmuşlardır. Bu düşüncenin savunucuları arasında Said Hâlim Paşa, Cevdet Paşa ve Filibeli Ahmet Hilmi yer almaktadır. Ayrıca Cemâleddîn-i Efgânî, Muhammed Abduh, Hüseyin el-Cisr (ö. 1909) ve Mûsâ Cârullah Bigiyev (ö. 1949) gibi devrin öncü şahsiyetleri de bu düşüncüyü benimsemişlerdir.⁵²¹

İslâmcılar, İslâm hukukunun ve kurumlarının devrin ihtiyaçlarını karşılayamadığı hususunda müttefik olmakla beraber zaman zaman önemli ayrılığa düşmüşlerdir. Ayrıca Müslümanların kendilerine has bir hukuk düzeni ve hayat biçimi inşa etmeleri hususunda çeşitli önerilerde bulunmuşlardır. Bu nedenle İzmirli İsmail Hakkı, Elmalılı Muhammed Hamdi, Seyyid Bey ve Ahmet Hamdi Akseki gibi İslâmcılar yeni birtakım içtihatlarla ve diğer mezheplerden istifade yoluyla İslâm Hukuku'nun zenginleştirilmesini savunmuşlardır.⁵²²

Akseki, Saltanat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini idrak etmiş aydınlardandır. Osmanlı'nın son dönemleri ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında peş peşe gelen harpler ve ihtilallerin Müslüman Türk toplumunda bıraktığı izlere ve neden olduğu kültür değişimine şahit olan Aksekili'nin düşüncesinin şekillenmesinde yetiştiği çağın büyük etkisi olmuştur. Onun yetiştiği dönemde meydana gelen değişimler neticesinde ortaya çözülen, eriyen ve tümüyle değişenler, katılığını koruyan, değişen toplumdan tümüyle uzaklaşan, tecerrüd edenler ve yeni olaylar karşısında, kendi değerlerini koruyan, bir taraftan yeni usûller arayan, zorunlu ve meşru değişimleri kabullenen şeklinde üç tip insan çıkmıştır. Akseki, üçüncü tip insanlar arasında yer almaktadır. O, toplumdan, fikrî ve içtimai değişmelerden kendisini soyutlamamış ve ortaya çıkan cereyanları görmezden gelmemiş aksine Türkiye ve İslâm

⁵¹⁹ Bkz. Kemaleddin Taş - Betül Göksüçukur, "Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din", *Dini Araştırmalar Dergisi* 22/56 (2019), 463-488.

⁵²⁰ M. Şerefeddin Yalıtaya'nın vefatından sonra 1947 yılında Diyanet İşleri Başkanı olan Akseki, vefatına kadar (1951) bu görevi yürütmüştür. Bkz. Süleyman Hayri Bolay, "Ahmet Hamdi Akseki", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989), 2/293-295.

⁵²¹ İlyas Çelebi-Ziya Yılmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Düşüncesinde Arayışlar* (İstanbul, 1999), 14.

⁵²² Mehmet Akif Aydın, "İslâmcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001), 23/69.

dünyasındaki âlimlerle iletişim içerisinde olarak yeni usûller ile ebedî değerleri muhafaza etmeye çalışmıştır.⁵²³

Doğu'nun geleneklerine bağlı kalarak Batı'nın bilim ve tekniğinden istifade edilmesi fikrini benimseyen Akseki, taassuplara, bid'at ve hurafelere karşı başta *Mezâhib'in Telfiki* adlı eseri olmak üzere *İslâm Dini*, *Dini Dersler* ve *Ahlâk* adlı eserlerinde din ve maneviyatın değer ve gerçekliği, İslâm'ın insan fitratına uygunluğu, İslâm'ın akıl ve ilimle asla çelişmediği gibi mevzuları izaha çalışmıştır.⁵²⁴

Akseki, Osmanlı'nın yıkılışı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile laik devlete geçiş serüvenine şahitlik etmiş bir aydındır. Onun en çok şahit olduğu dönem Cumhuriyet dönemi olmuştur. Diyanet'in kuruluşu ile bu kurumda önemli hizmetlerde bulunan Akseki, Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarlığında (1947-1951) diyanet reisliği görevini yürütmüştür. Diğer yandan Türkçe ezan uygulamasına (1932) ve din eğitiminin kaldırıldığı yasaklı döneme (1935-1947) şahit olan Akseki, halka dinî hizmet verilmesi çabasında olmuştur.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Türkçe Kur'an ile ibadet konusunda hararetli bir tartışma yaşanmıştır. Bu tartışma esasında ezan ve Cuma hutbelerinin Türkçeleştirilmesi ile başlamış ve devamında ise namazda tercüme Kur'an okunması şeklinde yayılım göstermiştir. Bir yandan siyasi baskı, diğer yandan Diyanet İşleri ikinci başkanı Şerafettin Yaltkaya'nın Arapça dışında diğer dillerde de ibadet edilebileceğine dair fıkhi görüş beyan etmesi Türkçe ibadet konusundaki tartışmaları alevlendirmiştir. Dönemin Diyanet İşleri başkan yardımcısı olan Akseki, siyasi baskı ve Yaltkaya'nın Türkçe ibadete dair verdiği cevaza rağmen bu fikrin uygulanmasını engellemiştir. Bunun üzerine Yaltkaya Akseki'den bu konuya dair bir rapor hazırlamasını istemiş ancak Akseki'nin yüz sayfa civarında hazırladığı raporda itiraz mecâli bulamayan Yaltkaya bu raporu gizli tutarak açıklamamıştır.⁵²⁵

Diğer yandan içtihat konusunda birtakım görüşler beyan eden Akseki, mezhep taassubunun kırılması gerektiğini ve içtihat kapısının açılması gerektiğini vurgulamıştır. Taassubun kırılması ve içtihat kapısının açılmasıyla birlikte diğer mezheplerden istifade yolunun açılacağını ve yeni içtihatların kullanılabileceğini savunmuştur. Ayrıca ister körü

⁵²³ Hayreddin Karaman, *İslam'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri* (Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1974), 11.

⁵²⁴ Karaman, *İslam'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*, 11.

⁵²⁵ Türkân Keşkek, *Ahmet Hamdi Akseki ve Fıkıh Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003), 74.

körüne geçmiş içtihatları taklit isterse Batı'yı taklit olsun fark etmeksizin taklidin her çeşidine şiddetle karşı çıkmıştır.⁵²⁶

Ahmet Hamdi Akseki, yaşadığı dönemde pratik ve uygulamaya önem vermiş, insanların ihtiyaçları ile ilgilenmeye gayret etmiş önemli bir şahsiyettir. Yazdığı eserleri kolay ve anlaşılır bir üslupla Türkçe olarak kaleme almış olması onun pek çok kesime hitap etmesine ve Anadolu'da dinini öğrenmek ve öğretmek isteyenler için uzun süre yegâne başvuru kaynağı olmasına vesile olmuştur.

2.3.1.9. Milaşı İsmail Hakkı (ö. 1948)

Osmanlı'nın son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında ortaya birçok tartışma atılmış ve “neden Müslümanlar Batı'dan geri kaldı?” sorusuna yanıt aranmıştır. Bunun nedenini bir kesim Kur'an'ın gerektiği gibi anlaşılıp yaşanmamasına bağlarken diğer bir kesim ise geriliğin nedenini dinin varlığına bağlamıştır. İsmail Hakkı, böyle mühim tartışmaların cereyan ettiği dönemde yaşamış bir şahsiyettir. Onun tıp alanı başta olmak üzere din ve dil alanlarında kaleme aldığı önemli eserleri ve başta içki konusu olmak üzere Müslümanların geri kalmışlığı ile alakalı önemli birtakım düşünceleri mevcuttur.

Milaşı, Hilal-i Ahdar Cemiyeti'nin (Yeşilay Derneği) kurucu üyeleri arasında yer almakla birlikte, üye olduğu süreç boyunca içkinin zararları konusuna ayrı bir önem atfetmiştir. Derneğin kuruluşunda “İçki bütün kötülüklerin anasıdır⁵²⁷” hadisi içkinin zararını ortaya koymaktadır. İçki insanlığın en büyük düşmanıdır” ifadelerini kullandıktan sonra içkinin artışına ülkemizdeki bir kesim doktorun ve bilhassa Yunan doktorların içkinin vücuda, iştaha, sindirime iyi geldiğini söylemeleri içkiyi teşvik etmelerinin neden olduğunu söylemiştir. Ayrıca içkinin vücuda, ahlaka, aileye, nesle, iktisada ve insanlığa olan zararlarını anlatmıştır.⁵²⁸ Milaşı, içkiyle mücadelenin birincisi safhasının talim, terbiye ve nasihat, ikincisi safhasının içki aramayı zorlaştıracak ve faydalı ürünlerin çoğaltılarak ulaşımlarının kolaylaştırılması, üçüncü safhasının içki üretiminin ve kullanımının birtakım şartlara bağlanması ve dördüncü safhasının ise resmi olarak içki kullanımının yasaklanmasıyla olacağını ifade etmiştir.⁵²⁹

⁵²⁶ Muhammed Reşid Rıza, *Mezâhibin Telfiki ve İslam'ın Bir Noktaya Cem'i*, çev. Ahmet Hamdi Akseki (Âmedî Matbaası, 1914), 2-16.

⁵²⁷ Nesâî, *Sünen-i Nesâî*, Eşribe, 44.

⁵²⁸ İsmail Hakkı Milaşı, “İçkilerin Menine Çalışmak Lüzumu”, *Sebilü'r-reşâd* 16/412-413 (08 Mayıs 1335), 205-208.

⁵²⁹ İsmail Hakkı Milaşı, “Hilal-i Ahdar Cemiyeti Doktor Milaşı İsmail Hakkı Bey'in Nutku”, *Sebilü'r-reşâd* 18/462 (01 Nisan 1336), 236-237.

Milashl, dinin hayattan soyutlanmasina ve Müslümanların gerilemesine ilişkin birtakım görüşler ileri sürmüştür. O, çağdaşlığın ahlak ve dini hayattan çıkarmak demek olmadığını, hakiki çağdaşlığın ahlakını, dinini, geleneklerini korumak, ardından İslam'ı tam yaşayarak çağın önce giden toplumlarının tekniğini almakla mümkün olacağını ifade etmiştir.⁵³⁰

Ayrıca Milashl, milletlerin kalkınarak ilerlemesini kadın ve erkeğin günlük hayatta bir arada olmasına, içkilerin yaygın biçimde kullanılmasına bağlayanlarına tepki göstermiştir. Milashl'ya göre çağdaş toplumlar dini hayattan soyutlamamış aksine tamamen hayatı dine bağlamışlardır. Başta İngiltere olmak üzere topraklarımızdaki Avrupalı, Amerikalı, Katolik ve Protestan mezhebi mensupları bu duruma örnektir.⁵³¹

Batı'da başlayan dinsizlik akımının ülkemize sıçradığını, dinin itikat ve esaslarına dair şüphelerin ortaya çıktığını dile getiren Milashl, bunlar sonucunda Müslümanlar arasında intiharın arttığını iddia etmiştir.⁵³² Ortaya çıkan bu tür olumsuzluklara mahal vermemek için yeni bir bakış açısıyla İslam'ı anlatacak eserler kaleme alma ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu itibarla Milashl, ortaya çıkan ihtiyacı gidermek maksadıyla dönemin mekteplerinin gereksinimine uygun bir biçimde dini eser ortaya koyan Aksekili'yi, "devrin yanlış yollarına toplumumuzun gitmesini engelleyecek aydınlık dolu bir ateş yakmıştır" sözleriyle tebrik etmiştir.⁵³³

Milashl, dönemin önemli tartışma konuları arasında yer alan Müslümanların geri kalması ile alakalı olarak "Kur'ân'ın ilk emri "oku" ve birçok ayetleri ilim tahsilini âmir olduğundan okuyup yazmak uğrunda büyük himmetlerde bulunan ilk Müslümanlar o vakit cehalet içinde olan Hristiyanları yenmişlerdir"⁵³⁴ sözlerini kullanmaktadır. Ayrıca diğer toplumların ileri gitmediğini, aksine Müslümanların geri kaldığını belirtmiş ve günümüzde İslam âleminin fakr-u zarurete düşerek geri kalmasının nedeninin dinimizden değil bizzat Müslümanlardan kaynaklandığını dile getirmiştir.⁵³⁵

Avrupalıların Endülüs mektebinde gördüğü eğitim ve haclı seferleri neticesinde ilim tahsili yaparak gelişme ve ilerleme kaydettiklerini savunan Milashl, Batı'nın İslam dini gibi ilime önem veren bir dinleri bulunmadığı için uzun süre Müslümanları geçemediklerini ancak

⁵³⁰ İsmail Hakkı Milashl, "Din ve Asrılık", *Sebilü'r-reşâd* 16/408-409 (17 Nisan 1335), 168-171.

⁵³¹ İsmail Hakkı Milashl, "İçkilerin Amerika'da Resmi Memnuiyeti Acaba Hangisi Asrılık", *Sebilü'r-reşâd* 16/410-411 (01 Mayıs 1335), 191-193.

⁵³² Milashl, "İçkilerin Amerika'da Resmi Memnuiyeti Acaba Hangisi Asrılık", 199-101.

⁵³³ İsmail Hakkı Milashl, "Aksekili Ahmet Hamdi Efendi'nin 'Dini Dersler' Kitabı Mühim Bir Eksiğimizin İtmamına Doğru Büyük Bir Hatve", *Sebilü'r-reşâd* 17/442 (25 Eylül 1335), 219-221.

⁵³⁴ İsmail Hakkı Milashl, *Dinimizi Bilelim ve Bildirelim* (Ankara: Yeni Cezaevi Basımevi, 1946), 3.

⁵³⁵ İsmail Hakkı Milashl, "Başka Milletler Ne İçin Terakki Ediyorlar, Biz Ne İçin Edemiyoruz", *Sebilü'r-reşâd* 17/427-428 (10 Temmuz 1335), 86-87.

bunun matbaanın icadı mümkün olduğunu ve dolayısıyla Avrupalıların ilerleyişinin Müslümanlar sayesinde gerçekleştiğini dile getirmektedir.⁵³⁶

Milash, Müslümanların geri kalmışlığının nedenlerini ahlakın bozulması, içtihat kapısının kapalı oluşu, ulemanın dini yanlış yorumlaması ve kadınların tesettürlü oluşu gibi meselelere bağlayanlara tepki göstermiştir.⁵³⁷ Ayrıca Milash'ya göre İslam dünyasının bu denli geri kalmasında yalnız Türklerin sorumlu olmadığını, başta halkın ve dolayısıyla halkın seçtiği hükümetlerin de bozulmasının önemli ölçüde etken olarak karşımıza çıktığını dile getirmektedir.⁵³⁸ Ona göre din ve medeniyetin aklın salahı, bedenın salahı ve ruhun salahı olmak üzere üç esası bulunmaktadır. Bunların uygulanması ile yeniden önemli ölçüde ilerleme kaydedilecektir. Aklın salahı, ilim ve marifetle; bedenın salahı, bedenın sıhhatle ve ruhun salahı ise ahlâk ile gerçekleşecektir.⁵³⁹

2.3.1.10. Ebu'l Ülâ Mardin ve Ali Himmet Berki'nin Hukukî İstikrar Perspektifi

Osmanlı kurumlarında görev almış Ebu'l Ülâ Mardin (ö. 1957) ve Ali Himmet Berki'nin Osmanlı ile Cumhuriyet arasındaki yaptıkları hukukî istikrar vurgusu, fıkhnın Cumhuriyet devrindeki tarihi açısından oldukça önemlidir. Laiklik ve modernleşme yolunda atılan adımların aksine, Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi öz değerlerinden ve geçmişinden tümüyle koparılması mümkün olmayan bu devamlılık ilişkisinin öne çıkartılması, fıkhn için oldukça geniş bir varoluş imkânı vadetmiştir. Farklı şekillerde birçok metinde görülen bu vurguyu ısrarla ifade edenlerin başında Ebu'l Ülâ Mardin ve Ali Himmet Berki gibi isimler gelmektedir. Bu simalardan büyük kısmı ise yargı mensubudur. Bu kişileri ortak bir fikirde özetlemek ya da İslâmcılıkla nitelemek imkânsız olmakla birlikte, yazılarında fıkhtan olumlu biçimde söz etme konusunda bir arada oldukları söylenebilir.⁵⁴⁰

2.3.1.10.1. Ebu'l Ülâ Mardin (ö. 1957)

Osmanlı'nın son dönemine ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına şahitlik eden son dönem Osmanlı fakihi Ebu'l Ülâ Mardin konumuz açısından önemlidir. Osmanlı'nın son zamanlarında Darülfunun'da verdiği dersleri Cumhuriyet'in ilk yıllarında da devam ettiren

⁵³⁶ İsmail Hakkı Milash, "Müslümanlar Neden Geri Kaldılar ve Niçin İlerleyemiyorlar", *Sebilü'r-reşâd* 17/423-424 (19 Haziran 1335), 56-59.

⁵³⁷ İsmail Hakkı Milash, "Geri Kalmaklığımızın Sebebi Dinimiz midir? Usulsüzlük müdür? Daha Başka Bir Şey midir?", *Sebilü'r-reşâd* 17/429-430 (17 Temmuz 1335), 101-104.

⁵³⁸ Milash, "Başka Milletler Ne İçin Terakki Ediyorlar, Biz Ne İçin Edemiyoruz", 87-88.

⁵³⁹ Milash, "Müslümanlar Neden Geri Kaldılar ve Niçin İlerleyemiyorlar", 56-59.

⁵⁴⁰ Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkhn Literatürü: Bir Hasıla", 38.

Mardin, Osmanlı hukukî normlarına Cumhuriyet dönemi yürürlükte olan kanunları anlama gayesiyle sıklıkla değinme eğiliminde olmuştur. Osmanlı devrinde mer'î olanı konu edinmek, Cumhuriyet yıllarında hukuk eğitimi açısından göz ardı edilemeyecek bir husus olduğu için eğitim hayatı boyunca hukuk alanında çok değerli eserler ortaya koymuştur.

Mardin'in kaleme aldığı eserlerin en mühimi *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* adlı çalışmasıdır. Çalışmasının esas konusunu Mecelle'nin hazırlanma sürecinde Ahmet Cevdet Paşa'nın katkıları ve üstlendiği rol oluşturmaktadır. Onun kaleme aldığı bir diğer önemli çalışma ise *Kat Mülkiyeti* adlı eserdir. Söz konusu eserinde hukukî kaide ve kurumlardaki işleyişe zarar vermeksizin kat mülkiyeti konusunu çözüme kavuşturacak çareleri mukayeseli hukuk açısından ele almıştır.⁵⁴¹

Ebu'l Ūlâ Mardin, kaleme aldığı eserlerinde ve devam ettiği derslerinde Laik hukukun hâkim olduğu bir zamanda Ortadoğu'daki İslâm hukukuna dair yapılan kanunlaştırmalara ve doktrin çalışmalarına vurgu yapan ilk isimdir. Ayrıca yeni kanunları açıklarken günümüz fikhî çalışmalarda modernite karşısında savunulan konularda (taaddüd-ü zevcât vb.) dahi fikhî ve ulemayı eleştirmemiştir. Çünkü ona göre İslâm hukuku tek eşliliği benimsemiş, bununla da kalmayarak zamanla çok eşitliliğe dair azaltıcı kaideler getirmiştir. Bu itibarla Mardin, medenî nikâh hususunda yeni kabul edilen Türk Medeni Kanunu hükümlerinin medeni kanunun İslâm hukukuna zıt olmadığını izaha çalışmış ve medenî nikâhın ardından dinî nikâhın yapılmasında mahzur ve yasaklama olmadığını ifade etmiştir.⁵⁴²

Mardin'in başta bahsi geçen hususlar olmak üzere İslâm Hukuku'nun çeşitli alanlarına değinmesi, Osmanlı ve Cumhuriyet arasında ısrarla devamlılık vurgusunda bulunması ve İslâm Hukuku ile Cumhuriyet dönemi kanunları arasındaki uyuma değinmesi İslâm Hukuku'na kapı aralayarak modern Türk hukuku içinde var olma imkânı tanımıştır.

2.3.1.10.2. Ali Himmet Berki (ö. 1976)

Ali Himmet Berki, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş ve Osmanlı klasik dini ilim tahsilini görmüş önemli şahsiyetlerdendir. Berki, Medresetu'l-Kudat'ta eğitim almış olmasının yanında Tokatlı Kemerlizade Mehmed Şakir'in rahleyi tedrisatından geçmiştir. İlim yolunda göstermiş olduğu çabalar neticesinde kısa zamanda Medresetu'l-Kudat'ta ders verebilecek bir ilmi birikim elde etmiştir. Elde ettiği bu ilmi birikim neticesinde yüksek

⁵⁴¹ Serdar Sezer Şimşek, *Ebû'l-ulâ Mardin'in Türk Toplum Düşüncesindeki Yeri ve Önemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 103-104.

⁵⁴² Ebû'l-ulâ Mardin, *Hukuku Medeniye Dersleri Cilt I: Umumi Zabıta, Şahsın Hukuku* (İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1928), 20.

makamlara gelmiş ve I. Dünya Savaşı'nın sürdüğü yıllarda Amasya ve Tokat'ta kadılık görevlerinde bu ilmi birikimini uygulamaya çalışmıştır.⁵⁴³ Daha sonra Berki, Cumhuriyetin kurulması ile, kısa sürede Temyiz Mahkemesi'nde görev almayı başarmış ve emekliliğine kadar bu görevi sürdürmüştür. O, Temyiz Mahkemesi'nde görevli olduğu süre boyunca İslam Hukuku hakkında yeterli düzeyde bilgisi bulunmayan hukukçulara İslam Hukuku'na dair tanıtıcı birtakım bilgiler vermeyi kendisine görev edinmiştir. Bu dönemde yayımlandığı *İslam Hukuku Birinci Kitap*, *Hukuk Mantığı ve Tefsir* ve *Miras ve Tatbikat* adlı eserlerinde bu husustaki çabası belirgindir. Ancak Berki, söz konusu eserlerinde ayrıntılı ve ilmi olması amacından ziyade herkesin anlayabileceği ve yüzeysel bilgiler içermesini tercih etmiştir.⁵⁴⁴

İslam Hukuku'nun, Medeni Kanun'un 16. ve 17. maddelerine göre birtakım şartlarla uygulanabildiği vakıf ve miras alanına öncelik veren Berki, bilhassa miras alanında birbirinin devamı niteliğinde dört eser yayınlamıştır. Vakıf alanında ise iki cilt eseri bulunan Berki, vakıf ve miras alanında hakimler tarafından yapılan hataları önleme gayretinde olmuştur.⁵⁴⁵

Berki, İslam Hukuku'na ve tarihteki birtakım uygulamalarına yöneltile eleştirilere eserlerinde cevap vermiştir. *İslam Hukuku Birinci Kitap* isimli eserinde birtakım benzerlikler bulunsa dahi İslam Hukuku ve Roma Hukuku'nun müstakil birer hukuk sistemi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴⁶ *İslam'da Kaza, Hüküm ve Tevabii* isimli eserinde İslam hukukunda hakimiyetin millette olduğunu söylemiş, hükümdarların Allah'ın vekili olduğu düşüncesini tenkit etmiştir.⁵⁴⁷ *Büyük Türk Hükümdarı Fatih Sultan Mehmed Han ve Adalet Hayatı* isimli eserinde ise devlet nizamı gereği kardeş katline cevazın verildiği "Fatih Kanunnamesi"nin Fatih Sultan Mehmet'e ait olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır.⁵⁴⁸

Berki, su hukukuna dair bazı çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bu itibarla *Eski ve Yeni Hükümlere Göre Su Hakları* adlı eserinde eski hukuktan bilhassa Mecelle'den misaller getirmiştir.⁵⁴⁹ İlim camiasında halen önemli bir yere sahip olan Mecelle neşrinin yanında bir yandan medeni hukuka bir yandan da İslam hukuku alanındaki çalışmalarında Mecelle'ye sık sık değinmesi onun modern hukuka ve Mecelle'ye ne denli hâkim olduğunu ortaya koymaktadır.

⁵⁴³ İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi, "Ulema Sicil Defteri", nr. 4, 265.

⁵⁴⁴ Furat, "Ali Himmet Berki", 506.

⁵⁴⁵ Furat, "Ali Himmet Berki", 509-512.

⁵⁴⁶ Ali Himmet Berki, *İslam Hukuku Birinci Kitap* (Ankara, 1955), 5.

⁵⁴⁷ Ali Himmet Berki, *Kaza, Hüküm ve Hakimlik ve Tevabii* (Ankara, 1962), 3.

⁵⁴⁸ Ali Himmet Berki, *Büyük Türk Hükümdarı Fatih Sultan Mehmed Han ve Adalet* (İstanbul, 1953), 128-148.

⁵⁴⁹ Furat, "Ali Himmet Berki", 512-513.

Kaleme aldığı çalışmalarda Osmanlı ile modern hukuk arasındaki uyumdan bahseden Berki, İslâm Hukuku ve Cumhuriyet dönemi kanunlarını Avrupa hukuk kurallarıyla aynı düzeyde görmüş, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi arasında sık sık devamlılık vurgusu yapmış ve yoğun Laiklik anlayışının hâkim olduğu dönemde İslâm Hukuku'na kapı aralamaya çalışmıştır.

2.3.1.11. Ömer Lütfi Barkan (ö. 1979)

Adı geçtiğinde yanına genellikle Annales ekolü yazılan ve sosyo-ekonomik tarihçiliğin birtakım unsurlarını Osmanlı'da ilk kez konu edindiği varsayılan Ömer Lütfi Barkan (ö. 1979)'ın tarım ekonomisi ve mülkiyet hukukuna dair soruları onu fıkıh hususunda konuşmaya yöneltmiştir. Çalışmalarını bu minvalde yoğunlaştırmış, miras ve vakıf gibi kavramlar ışığında Osmanlı'da gayrimenkul mülkiyetinin varlığını incelemiştir.⁵⁵⁰ Diğer yandan Barkan sistematik ve nazari fıkıhı bilmeden ve bu fıkıhın İslam camiasının farklı bölgelerinde aldığı şekilleri incelemekten Türk hukuk tarihini anlamamanın mümkün olmadığını söylemektedir.⁵⁵¹

Barkan 1940'lı yılların ortasında yazdığı makalelerde Osmanlı'da örfi hukukun yer aldığını kanıtlama çabasıdadır. Barkan'a göre fıkıh “nazari sistemlerin ortaya çıkışıyla ölü doğmuş hükümler şeklinde”⁵⁵² kalmıştır. Hukuk ise “din kaynaklardaki incelemelerle ve dini mecraların şer’i bazı hüküm ve prensiplerden hareketle zihni spekülasyonlarla ulaştıkları iskolaistik ve nazari bir hukuk değil, dini verilerden beraat etmiş olan bir hukuktur.”⁵⁵³ Barkan'ın yazılarındaki iddiaların amacı karışıktır. Söylemeye çalıştığı dine karşı olma manasındaki laiklik mi, teoriyi uygulamadan doğan ve birtakım nedenlerle değişen tarihi tecrübe mi veya fıkıhın siyasi iradeye açtığı bir alan mı olduğu belirsizdir.

Barkan, *Türk Hukuk Tarihi* adlı metninde kamu ve özel hukuk alanını kapsayan bir örfi hukukun varlığını ispat amacıyla fıkıhı, Müslüman toplumların gelenek ve görenekleriyle yabancı geleneklerden elde edilen kurumların din kisvesiyle sistemleştirilmesi şeklinde tanımlar. Başta mezhep imamları olmak üzere değerli birçok müçtehidin tarihteki tek fonksiyonlarının yabancı hukuk müesseselerini aklamak, İslâm kisvesine büründürmekten

⁵⁵⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, “Ömer Lütfi Barkan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1992, 5/74-75.

⁵⁵¹ Ömer Lütfi Barkan, *Türk Hukuk Tarihi* (İstanbul, 1952), 54.

⁵⁵² Barkan, *Türk Hukuk Tarihi*, 102.

⁵⁵³ Barkan, *Türk Hukuk Tarihi*, 105.

ibaret olduğunu söylemektedir. İslâm tarihinde şeriat olarak ifade edilenin aslında Şeriat olmadığını gösterme amacı metnin genelinde hissedilmektedir.⁵⁵⁴

2.3.1.12. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (ö. 1974)

Konumuz açısından zikretmemiz gereken isimlerden birisi de hiç şüphesiz Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu (ö. 1974)'dur. Özellikle aile hukuku sosyolojisi konusunda 1940'lı yılların ilk yarısında yayınlanan Fındıkoğlu'nun çalışmaları, fikhin değeri ve Türk toplumuyla ilişkisi açısından toplumsal mahiyette sualler yöneltmesi oldukça önemli ve ilgi çekicidir. Ayrıca Türk aile yapısının geçirdiği dönüşümleri yazısız hukuk, İslâm Hukuku dönemi, 1917 Aile Kanunu ile başlayan dönem ve Türk Medeni Kanunu ile başlayan dönem şeklinde bir ayrıma tabi tutmuştur.⁵⁵⁵ Onun aile hukuku, fıkıh eserleri ve Osmanlı kanunlaştırmaları ile alakalı yönelttiği sualler, modernleşme sürecinde fikhin dönüşümünü kavrayabilmek için zarurî suallerdir.

Fındıkoğlu, 1947 yılından itibaren yayınlanan aile dışından evlenme hususundaki çalışmalarında İsviçre'den iktibas edilen medeni kanunun Hristiyanlığa ait oluşuna, Türk toplumunun yapısıyla uyumlayışına ve HAK'ın daha uygun bir çalışma olduğuna değinmiştir. Köprülü ve bilhassa Barkan, fikhin tarihte yaşama alanı bulamayarak teoride kalmış bir bilgi alanı olduğunu kanıtlama konusunda, toplumsal kurallarla bu kuralların belirli bir zaman ve mekân ile belirli bir toplumda gerçekleştirilmesi arasındaki farka vurgu yaparken, Fındıkoğlu aynı hususu fıkıh temelli Osmanlı normları yararına yorumlayarak asıl gerçeklik ve mevzuat arasındaki sapmanın Cumhuriyet dönemindeki kanunlaştırma faaliyetlerinde olduğunu söylemektedir.⁵⁵⁶

2.3.1.13. Muhammed İhsan Oğuz (ö. 1991)

1887 yılında Kastamonu'da dünyaya gelen Muhammed İhsan Oğuz (ö. 1991), ahlâk ve dini eğitimini başta anne ve babasından almış ve 'Hattatzâde' lakabıyla tanınmıştır. Tahsiline ilk olarak Deveci Sultan ve Yârabcı Hoca mahalle mekteplerinde başlamış, ardından sırasıyla Kastamonu İdadisi, Askerî Rüştiyesi ve Ziyâiyye Medresesi'ni bitirerek Posta ve Telgraf İdaresinde memuriyet hayatına başlamış, bir süre katiplik ve Türkçe öğretmenliği

⁵⁵⁴ Ayşe Eylem Erkipçak Akseki, "Ömer Lütfi Barkan'da Devlet ve Türk Devlet Geleneği", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (ts.), 64-65.

⁵⁵⁵ Mustafa E. Erkal, "Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1996, 29.

⁵⁵⁶ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *İslam ve Türk Hukukunda Eksogami* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 1947), 13/684-696.

yapsa da ilk görevine geri dönmüştür. Otuz üç yıl boyunca bu görevini sürdürmüş ve 1991 yılında vefat etmiştir.⁵⁵⁷

Muhammed İhsan Oğuz, Osmanlının son zamanlarına ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne şahitlik etmiş bir âlimidir. Onun hayatta olduğu yıllarda dinî ve fikrî alanlarda çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Her ne kadar çoğullukla Tasavvuf ve Kelam alanlarında eserler verse de fıkhi alanlarda çalışma ve görüşlerinin bulunması Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki din âlimlerini tanıma açısından Muhammed İhsan Oğuz ve düşünceleri önemlidir. Ayrıca onun birbirinden farklı olan söz konusu alanlarda çalışmalar yürütmesi ilmî derinliği ve kişiliği hakkında dikkat çeken gelişmelerdendir. Bizler konumuz açısından onun sadece fıkhi alandaki görüşlerine yer vermekle yetineceğiz.

Oğuz, yaşadığı dönemde devlet idaresindeki çeşitli kişilerle görüşmüş, Ali Fuad Başgil (ö. 1967) ve İsmail Hakkı İzmirli gibi ilim ehli kişilerle iletişim kurmuş ve çeşitli fıkhi konularda mektuplaşarak görüş alışverişinde bulunmuştur. Devlet idaresindeki kişilerle iletişim kurarak İslam, Cumhuriyet ve dini eğitim gibi konularda bilgilendirme gayretinde olmuştur. İlim ehli kişilerle özellikle İzmirli ile yazışmalarında ise hakiki ve mecazi küfür, husun-kubuh, cehennem ebediliği, Hz. Peygamber'in anne ve babasının ahiretteki durumu, Cuma namazı, vergilerin zekât sayılıp sayılmayacağı ve radyolardan okunan Kur'an'ın hükmü gibi hususlarda görüş beyanında bulunmuştur.⁵⁵⁸

Muhammed İhsan Oğuz'un yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal açıdan çalkantılı oluşu onun devlet idaresinde adalet, devlet başkanının vasıfları, cumhuriyet, demokrasi ve özgürlük konularında görüşler beyan etmesine vesile olmuştur. Bu itibarla Oğuz, ibadetlerde ihlas nasıl gerekli ise devlet idaresinde de adaletin zaruri olduğunu ve refahın ancak bu şekilde sağlanabileceğini,⁵⁵⁹ devlet başkanının seçilerek getirilmesi ve idari yapılanmada hükümetin işleyişini izleme ve denetleme görevini yürütmesi gerektiği,⁵⁶⁰ Cumhuriyet ve demokrasinin kitap ve sünnete uygun olduğu, dolayısıyla korunup geliştirilmesinin ibadet hükmünde olacağı,⁵⁶¹ Muaviye hakkında olumsuz eleştirilerin ardından ülkemizdeki Cumhuriyet ve

⁵⁵⁷ Abdurrahman Memiş, "Muhammed İhsan Oğuz", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007), 33/321.

⁵⁵⁸ Kâşif Hamdi Okur (ed.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Geçiş Döneminde Fıkhi Açından Muhammed İhsan Oğuz* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024), 27.

⁵⁵⁹ Muhammed İhsan Oğuz Oğuz, *Saadet Anahtarı* (İstanbul: Oğuz Yayınları, 2017), 61-62.

⁵⁶⁰ Elif Maraz, *Muhammed İhsan Oğuz'un Din ve Toplum Anlayışı* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 70.

⁵⁶¹ Maraz, *Muhammed İhsan Oğuz'un Din ve Toplum Anlayışı*, 11.

anayasamızın tanıdığı geniş yetkilerle demokrasinin sunduğu özgürlüğe dair pek çok görüş beyanında bulunmuştur.⁵⁶²

İçtihat hususunda da görüş beyan eden Oğuz, içtihadın gerçekleşebilmesi için bazı kaide ve niteliklerin bulunması gerektiğini söylemiş ve bunun için beş şartı gerekli görmüştür. Sunduğu şartın birincisi Arapçayı ayet ve hadisleri doğru bir biçimde anlayacak derecede bilmektir. Şartın ikincisi tefsiri, üçüncüsü hadisi ve dördüncüsü ise fikhî iyi bilerek İslami ilimlere vakıf olmaktadır. Şartın sonuncusu ise sahabe ve tabiinin icmâsının iyi bilmektir. Bu beş şartın bulunduğu kimseye müçtehit adı verilir ve onun istibat ettiği hükümler uygulanabilir düzeydedir. Ayrıca ona göre hicri dördüncü yüzyıldan sonra mutlak manada müçtehit ortaya çıkmamıştır.⁵⁶³

Çeşitli güncel fikhî konulara dair birtakım görüş ve değerlendirmelerde bulunan Oğuz, bunların bir kısmını İzmirli İsmail Hakkı ile yazıştığı mektuplarda dile getirmiştir. Bunlardan ilki radyodan Kur'an dinlemenin hükmü ile alakalıdır. İzmirli bu konuda radyo yayınlarını dinlemenin kişinin elinde olduğu ve faydasının zararından fazla olduğu yönünde tavır takınarak bunda mahsur olmadığını dile getirmiştir.⁵⁶⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır kaleme aldığı tefsirinde bu konuya yer vererek Kur'an'ın canlı ve bilinçli bir halde okunması halinde dinlenilmesinin vacip olacağını, radyodan aktarılan Kur'an'ın bilinçli olmadığı için bu hükme uymadığını, bu itibarla dinleme yükümlülüğünün olmadığını ancak saygı gösterilmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁵⁶⁵ Oğuz ise Elmalılı'nın bu görüşüne katılmayarak radyodan nakledilen Kur'an'ı Allah'ın kelamı olarak değerlendirmemek Kur'an'a hürmete ve gerçekliğe tamamen ters bir davranıştır. Bu nedenle ona göre İzmirli'nin görüşü hükme daha uygundur.⁵⁶⁶

Oğuz'un İzmirli ile mektuplaştığı hususlardan bir diğeri zekât ve ticarete dair meseleler olmuştur. Bu sebeple Oğuz, İzmirli'ye vatan müdafaasında kullanılmak gayesiyle devlete ödenen vergilerin zekât sayılıp sayılmayacağı, ticaretle uğraşanların henüz almadıkları borçları zekât hesaplarken dahil edip etmeyecekleri ve memur maaşlarından yapılan kesintilerin vatan savunmasında kullanılması amacıyla devlet hazinesine bırakılmasına niyet edildiğinde söz konusu vergilerin zekât sayılıp sayılmayacağı konularını mektup yoluyla sormuştur. İzmirli ise sorulara vatan müdafaasında kullanmak gayesiyle hazineye bırakılan vergilerde zekat vermek maksadıyla niyet edilse dahi temlik şartının gerçekleşmemesi

⁵⁶² Okur, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Geçiş Döneminde Fikhî Açından Muhammed İhsan Oğuz*, 140-141.

⁵⁶³ Oğuz, *Saadet Anahtarı*, 384-385.

⁵⁶⁴ Okur, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Geçiş Döneminde Fikhî Açından Muhammed İhsan Oğuz*, 148-149.

⁵⁶⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Zehraveyn Yayınları, 1992), 4/196-197.

⁵⁶⁶ Okur, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Geçiş Döneminde Fikhî Açından Muhammed İhsan Oğuz*, 152-153.

nedeniyle Hanefilere göre zekat sayılmayacağını, alacaklı olan ticaret sahibinin alacağını almadan zekatını vermesinin zaruri olmadığını ve memur maaşlarından kesilen verginin savunma amacıyla kullanılmasında zekata niyet edilmesi halinde zekat olup olmayacağı konusunu ise gümrük vergisinin zekat sayılabileceği fetvasıyla net olmayan bir biçimde yanıtlamıştır.⁵⁶⁷

Oğuz'un görüş bildirdiği bir diğer husus Cuma namazının birden fazla yerde kılması ve zuhr-î ahîr namazı ile alakalıdır. Ona göre Cuma namazının büyük şehirlerde farklı yerlerde eda edilmesinin zaruridir. Hatta köylerde bile Cuma namazının eda edilebileceği ancak zuhr-i ahîr namazının ilmi yönünün kılınmaması yönünde olduğunu, buna rağmen kılma konusunda ısrarcı tavır takınmanın vehim, taassup ve cehalete dair bir tutum olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶⁸

Onun değindiği bir diğer fıkhi konu ıskât-ı salât⁵⁶⁹ ve ülkemizde yaygın olarak yapılan mevlitler hususudur. Oğuz'a göre Türkiye'de yaygın bir uygulama alanı bulan vefat edenin namaz borçlarının ıskâtı ve mevlitlerin fıkhi bir dayanağı yoktur. Bu uygulamalara harcanan meblağı öğrenci yetiştirmek ve Camii yapımında kullanmak daha doğru bir davranıştır. Ancak toplum yadırgaması durumunda ise bu uygulamaların yapılabileceğini de belirtmiştir. Bunlara ilaveten musiki hakkında da fikir beyanında bulunan Oğuz, musikinin kesin olarak haram olmadığını, ancak içkili yerlerde söylenen, içerisinde haram sözler barındıran ve şehveti uyandırarak harama iten musikilerin haram olduğunu, buna rağmen mübah olan musikiye karşı da mesafeli olunması gerektiği kanaatindedir.⁵⁷⁰

İslam'da dünya ve ahirete faydası bulunmayan şeyler için malın harcanıp israf edilmesi haramdır. Bu hususta sigaranın da insana maddi-manevi zarar verdiği aşikardır. Sigaranın zararlarına değinen Oğuz, onun dumanının ruhsal varlıkları rahatsız ettiğini, vücuda yararının bulunmadığını ve malın faydasızca harcanmasına neden olduğunu, dolayısıyla sigaranın haram hükmüne tabi tutulacağını belirtmiştir. Bunlara ilaveten sigara içenlerin nefsiyle mücadele etmeleri, içmekte değil bırakmakta ısrarcı olunmaları ve uzmanlara başvurulması gibi tavsiyeler vermektedir.⁵⁷¹ Günümüzde ise başta Din İşleri Yüksek Kurulu olmak üzere bazı İslam âlimleri bu yönde fetva vermiştir.⁵⁷²

⁵⁶⁷ Okur, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Geçiş Döneminde Fıkhî Açından Muhammed İhsan Oğuz*, 153-159.

⁵⁶⁸ Okur, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Geçiş Döneminde Fıkhî Açından Muhammed İhsan Oğuz*, 164-165.

⁵⁶⁹ İskât, yerine getirilmeyen bir ibadetin zimmeten düşürülmesidir.

⁵⁷⁰ Okur, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Geçiş Döneminde Fıkhî Açından Muhammed İhsan Oğuz*, 167-170.

⁵⁷¹ Muhammed İhsan Oğuz Oğuz, *Muhammed İhsan Oğuz'dan Mektuplar* (İstanbul: Oğuz Yayınları, 1994), 1/309.

⁵⁷² <https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/1387/sigara-icmenin-dini-hukmu-nedir> (Erişim 14.03.2025).

Muhammed İhsan Oğuz'un ribâ (faiz) ile alakalı görüşleri de bulunmaktadır. Özellikle günümüzdeki banka sektörünün gelişmesi, yeni finans türlerinin ortaya çıkması ve hassas bir konu olması nedeniyle faize dair özel bir çalışma gerektiği için bizler burada Oğuz'un ribâ hakkındaki görüşlerine yer vermedik. Ancak ribâ konusunda İsmail Hakkı İzmirli, Erol Güngör (ö. 1983) ve Muhammed İhsan Oğuz'un detaylı olarak görüşlerinin bir arada verildiği Kâşif Hamdi Okur'un ilgili çalışması incelenebilir.⁵⁷³

2.3.2. Çok Partili Hayata Geçiş/İslâm Hukuku'nda Rahatlama (1950-1980)

Cumhuriyet'in ilan edildiği dönemde devrimin yerleştirilmesi ve devamlılığının sağlanması gayesiyle laiklik ilkesi kabul edilerek din ve devlet işleri ayrılmıştır. Ancak buna bağlı kalınmayarak din devlet kontrolüne alınmış, hukuk ve siyaset laikleştirilmiştir. Atılan söz konusu adımlar, toplumun her kesimince kabul görmemesine rağmen takip edilen sıkı politika ve uygulamalarla bastırılmıştır. Ancak 1950 yılından itibaren çok partili siyasi yapıya geçilmesiyle birlikte bastırılan muhafazakâr kesimin sesi daha gür çıkmaya başlamış ve Atatürkçü laiklik anlayıştan uzaklaşmaya başlanmıştır. 1950 yılı itibariyle Türkiye'de laiklikle ifade edilemeyecek şekilde siyasi ve toplumsal düzenlemelere gidilmişken hukukta laiklik adına önemli değişiklik yaşanmamıştır.⁵⁷⁴

Çok partili hayata geçişle birlikte muhafazakâr kesimin de etkisiyle mevcut partiler laiklik karşıtı adımlar atmaya başlamıştır. Bu itibarla Cumhuriyetin sosyal hayatı laikleştirme gayesi gerçekleşmemiş ve İslamlaşma eğilimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle çok partili hayata geçilen ilk yıllarda İslâm Hukuku adına önemli gelişmelerin yaşanmıştır. 1949'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin kuruluşu, tereddütsüz Cumhuriyet'in yüksek öğretim tarihinde İslami ilimlerin öğretimini yeniden mümkün kılan en kritik olaydır. 1949 yılından itibaren meydana gelen bu tür kurumsal gelişmeler ise fikhî alanda akademik metin üretiminin yasal hale gelmesine katkıda bulunmuştur. Bu itibarla 1960'lı yılların ilk yarısına kadar İslâm hukuku akademiye dönüşüm süreci geçirmiştir. 1959 yılında Yüksek İslam Enstitüsü'nün kuruluşu İmam-Hatiplilerin İslami ilimler alanında akademik metinler ortaya koymalarına ve uzmanlaşmalarına vesile olmuş, Türkiye'de İslamcılık fikri yeni bir merhaleye geçmiştir. Hayrettin Karaman'ın içtihadı çağrı niteliğindeki yazıları içtihat ve mezhep tartışmalarına kapı aralamış ve neticesinde ise Cumhuriyet döneminin ilk tartışmalı ilmi toplantıları düzenlenmiştir.

⁵⁷³ Okur, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Geçiş Döneminde Fıkî Açısından Muhammed İhsan Oğuz*, 174-203.

⁵⁷⁴ Nevin Ünal Özkorkut, "Türkiye'de Laiklik İlkesinin Kabul Süreci ve Çok Partili Döneme Geçişle Değişen Laiklik Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Adalet Dergisi* 2/71 (2023), 187-191.

2.3.2.1. İmam-Hatiplerin ve İlahiyat Fakültelerinin Tekrar Açılması

1924 yılında kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Dârülfünûn'a bağlı İlahiyat Fakültesi ve İmam Hatip okulları açılma kararı alınmış ancak öğrenci yetersizliği ve Laik politikalar nedeniyle kapatılmıştır. 1949 yılına kadar okullarda din dersi verilememiş ve dini eğitim önemli ölçüde sekteye uğramıştır. 1948 yılında kurulan bir komisyon kararıyla İmam-Hatip ve ilahiyat fakültesinin yeniden açılması gündeme gelmiş, iç ve dış dengelerdeki değişim ve oy kaygılarıyla din eğitiminin okullarda tekrar verilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Ayrıca İmam-Hatip ve İlahiyatların açılması, din derslerinin tekrar konulması gibi hususlar komünizme karşı bir panzehir olması amacının da etkisi vardır.⁵⁷⁵

1949 yılında kurulan komisyonda hazırlanan raporda çocuklara dini bilgi verilmesi mevzusu ele alınmış, ilkokulda din dersinin olmasının laikliğe ters olmadığı ve velilerin rızasına bağlı olarak din dersi verilebileceği kararlaştırılmıştır.⁵⁷⁶ Raporda yer alan bir diğer husus ise İmam Hatip okulları ile alakalı olmuş, Müslüman kesimin İmam-Hatiplik başta olmak üzere çeşitli dini hizmetlere ihtiyaç duyduğunu ve bu ihtiyacı giderebilmek adına öğretim kurumu kurulması gerektiği ifade edilmiştir. Bu itibarla İmam Hatip okulları açılma karar alınarak 1949 yılında çeşitli yerlerde İmam-Hatipler açılmıştır.⁵⁷⁷

Hazırlanan raporun bir diğer maddesi yüksek din eğitimi ile alakalıdır. Rapora göre dini eğitimi yüksek elemanlar yetiştirmek amacıyla bir İlahiyat Fakültesi kurulmasının ihtiyaç olduğu dile getirilerek kabul edilmiştir. Bu itibarla 1949 yılında dini eğitimi yüksek din adamları, müftü, vaiz ve akademisyen yetiştirmek amacıyla Ankara İlahiyat Fakültesi açılmıştır.⁵⁷⁸

Netice itibarıyla çok partili hayata geçişle birlikte devletin ve devlet idarecilerin laiklik düşüncesinde çeşitli değişiklikler olmuş, halkın dini eğitim ihtiyacını giderebilmek adına İmam-Hatip okulları ve İlahiyat Fakülteleri açılmıştır. Zamanla bu okullardan mezun olanlar başta İslâm Hukuku olmak üzere İslâmi ilimlerin çeşitli alanlarında özellikle akademik metinler ortaya koymaya başlamış ve İslâmi kaideleri daha rahat dile getirebilmeye zemin oluşturmuşlardır.

⁵⁷⁵ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 2001), 59.

⁵⁷⁶ "MEB Tebliğler Dergisi" 11/524 (07 Şubat 1949), 524.

⁵⁷⁷ Hasan Çelik, *Din Eğitimi Tarihi* (Arı Sanat Yayınevi, 2013), 113.

⁵⁷⁸ Mehmet Ali Gökçatı, *Türkiye'de din eğitimi ve imam hatipliler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 259-261.

2.3.2.2. İslam Hukuku Alanında İlk Doktora Çalışmaları

Ankara İlahiyat'ın 1953 yılında verdiği ilk mezunları arasında yer alan Mehmet Esad Kılıçer'in (ö. 2024) doktora başvurusu kabul edilmiş ve 1957 yılında İslâm hukuku alanında ilk doktora Muhammed Tayyib Okiç'in (ö. 1977) danışmanlığında Kılıçer tarafından hazırlanarak *İslam Fıkında Re'y Taraftarları*⁵⁷⁹ adıyla yayınlanmıştır. Tezinin konusunu ehl-i re'y kavramının ortaya çıkışı oluşturmakla birlikte fıkıhla ilgili yakın dönemdeki tartışmalar göz önünde bulundurulduğunda bu konunun tercih edilme nedeni rahatlıkla anlaşılabilir. Araştırmalara dair pek bir katkı ortaya koyamayan eser, çoğu başlıkta yalnızca tabâkât bilgilerini vermiştir. Bu durum ise dönemin Türkiye'sinde fıkıh alanında ilmî bir araştırmada bulunabilmek için gerekli imkân bakımından ne denli yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁸⁰

İslâm hukuku alanındaki ikinci doktora tezi Kılıçer'den bir yıl sonra 1958 yılında İran asıllı Ebu'l-Kasım İctihadi'nin *Hulefâ-i Râşidîn Devrinde İslâm İktisadiyatı Tarihi*⁵⁸¹ adlı tezdır. Ardından dört yıl sonra Salih Tuğ tarafından 1962 yılında *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*⁵⁸² adlı tez kaleme alınmıştır. Her ne kadar Tuğ'un danışmanlığını Zeki Velidi Togan yapsa da onun hem doktorasını hem de fıkha yaklaşımını etkileyen kişi Muhammed Hamidullah (ö. 2002) olmuştur. Tuğ, söz konusu tezinde sık sık Hamidullah'ın eserlerine atıfta bulunmuş, Hamidullah'ın eserlerinde kullandığı dil, yaklaşım üslup ve metot kaleme aldığı tezine yansımıştır.⁵⁸³

Tuğ'dan sonra İslâm Tetkikleri çevresinde fıkha dair hazırlanan ikinci tez *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara' al-Nahr İslâm Hukukçuları*⁵⁸⁴ adıyla Yusuf Ziya Kavakçı'ya aittir. Bu ikinci tezin de danışmalığını Zeki Velidi Togan üstlenmiştir. 1967 yılında tamamlanan tezin Karahanlıların topraklarında yetişmiş Hanefî fakihlerini bir araya getirdiği görülmektedir.

⁵⁷⁹ Muhammed Esad Kılıçer, *İslam Fıkında Rey Taraftarları* (Ankara: Selçuk Yayınları, 1961).

⁵⁸⁰ Ayhan Ak, "Türkiye'de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Haziran 2021), 102.

⁵⁸¹ Ebu'l-Kasım İctihadi, *Hulefâ-i Râşidîn Devrinde İslâm İktisadiyatı Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1958).

⁵⁸² Salih Tuğ, *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963).

⁵⁸³ Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", 59.

⁵⁸⁴ Yusuf Ziya Kavakçı, *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara' al-Nahr İslam Hukukçuları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1976).

Ankara İlahiyat'ta kaleme alınan bir diğer doktora tezi ise Ali Şafak'a aittir. 1970 yılında *İslam Hukukunun Tedvini*⁵⁸⁵ adıyla kaleme alınan bu tez Ankara İlahiyat'ın Kılıçer'den sonraki ilk fıkıh tezidir. Ali Şafak'ın bu tezi ile yayınlanan ilk dört fıkıh tezi tarihsel boyutla kaleme alınmıştır.⁵⁸⁶ Bunda fıkıhın otantikliği, Türklükle ve tarihî olaylarla ilişkisi gibi bu dönemde devam eden tartışma konularının etkisi bulunmaktadır. Ayrıca başta bu tezler olmak üzere daha sonraları kaleme alınan tezlerde İslâm hukukunun modern Türk akademiasında meşruiyet zeminine dair açıklamalar yer almıştır.⁵⁸⁷

Ayrıca İslâm Hukuku alanında 1971 yılında Abdülkadir Şener'in klasik fıkıh usulündeki bazı kavramları konu edindiği *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan ve İstislah*⁵⁸⁸ adlı tezi, 1975 yılında Fahrettin Atar'ın yargılama hukuku alanında adliye teşkilatını konu edindiği *İslâm Adliye Teşkilatının Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*⁵⁸⁹ adlı tezi, 1975 yılında Mustafa Cevat Akşit'in ceza hukukunu ceza-ahlak ilişkisi bağlamında ele aldığı *İslâm Ceza Hukukunda İnsani Esaslar Üzerine Bir Deneme*⁵⁹⁰ adlı tezi 1976 yılında Ruhi Özcan'ın nikahın sonuçlarından birisi olan hısımlık nafakası ile alakalı *İslâm Hukukunda Karı-Koca Nafaka Mükellefiyeti*⁵⁹¹ adlı tezi, 1976 yılında Hamza Aktan'ın akit çeşitlerinden bey akdi kapsamında murabaha (kârlı satış) konusunu ele aldığı *İslâm Borçlar Hukukunda Selem ve İstisna Akidleri*⁵⁹² adlı tezi yılında Fahri Demir'in mülkiyet hakkını konu edindiği *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*⁵⁹³ adlı tezi, 1979 yılında Hasan Güleç'in hukukun önemli konularından olan içtihat faaliyetlerinin işleyiş şekillerini ifade eden yorum yöntemleri ile alakalı *Arap Dili Hususiyetlerinin Fıkıh İhtilâflarındaki Rolü*⁵⁹⁴ adlı tezi ve mali hukuk alanında ise Osman Eskicioğlu'nun *İslâm Ekonomisinde Gelir Dağılımı*⁵⁹⁵ adlı

⁵⁸⁵ Ali Şafak, *İslam Hukukunun Tedvini* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1977).

⁵⁸⁶ Ak, "Türkiye'de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi", 87-88.

⁵⁸⁷ Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", 60-61.

⁵⁸⁸ Abdülkadir Şener, *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas İstihsan ve İstislah* (Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1974).

⁵⁸⁹ Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilatının Ortaya Çıkışı ve İşleyişi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1975).

⁵⁹⁰ Mustafa Cevat Akşit, *İslâm Ceza Hukukunda İnsani Esaslar Üzerine Bir Deneme* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1975).

⁵⁹¹ Ruhi Özcan, *İslâm Hukukunda Karı-Koca Nafaka Mükellefiyeti* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1976).

⁵⁹² Hamza Aktan, *İslâm Borçlar Hukukunda Selem ve İstisna Akidleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1976).

⁵⁹³ Fahri Demir, *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1979).

⁵⁹⁴ Hasan Güleç, *Arap Dili Hususiyetlerinin Fıkıh İhtilâflarındaki Rolü* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1979).

⁵⁹⁵ Osman Eskicioğlu, *İslâm Ekonomisinde Gelir Dağılımı* (Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1979).

çalışması Türkiye’de doktora seviyesinde İslam hukuku çalışmalarının ilk kuşağını oluşturmaktadır.⁵⁹⁶

2.3.2.3. Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1971)

Ömer Nasuhi Bilmen gerek ilmî kişiliği, ahlâkî otoritesi ve samimi dindarlığıyla dinî konularda Türkiye’de Müslüman kesim nazarında önemli bir yere sahiptir. Gerek inanç, ibadet ahlâk konusunda Ehl-i sünnet mezhebini benimsemesi ve politikada aktif olarak yer alışı halk nazarında saygı ve sevgi kazanmasına neden olmuş bir âlimdir. Ayrıca Bilmen, İslâmi ilimlerin çeşitli alanlarında önemli eserler kaleme almıştır. Ayrıca Beyanülhak, Sırat-ı Müstakîm ve Sebîlu’r-Reşâd dergilerinde birçok makale yayımlamıştır.⁵⁹⁷

Bilmen’in İslâmi ilimlerin çeşitli alanlarında kaleme aldığı eserlerden en önemlileri şüphesiz *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhîyye Kamusu* ve *Büyük İslam İlmihali*’dir. Özellikle *Hukûk-ı İslâmiyye*, konumuz açısından önemli oluşu ve Cumhuriyetin yoğun kurak ikliminde, fıkıh alanında kapsamı dar, hazırlık safhası kolay ve öğretim amaçlı eserler yazılmamışken bu denli önemli bir eserin ortaya çıkması değinilmesi gereken hususlardandır. Söz konusu eser, ibadetleri haricinde klasik fıkıhın bütün kısımlarını kapsamış ve bu husus eserin yazılma amaçları arasında yer almıştır. Çünkü *Hukûk-ı İslâmiyye*, Türkçe’de fıkıhın konularının tamamını kapsayacak şekilde bir kitabın olmayışı nedeniyle yazılmıştır. Söz konusu eserin bir diğer kaleme alınma gerekçesi Hukuk İlmini Yayma Kurumu’nun (1941 yılında Türk Hukuk Kurumu ismini almıştır) 1937 yılında başlattığı Türk hukuk kâmûsu hazırlama çabasıdır. Bilmen, kendisine verilen ceza hukuku bölümünü bitirmesine rağmen diğer bölümlerin tamamlanamamasından dolayı projenin yarım kaldığını ifade etmiştir.⁵⁹⁸ Eseri ilk kez İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi 1949-1952 yılları arasında altı cilt şeklinde yayımlanmıştır.

Hukûk-ı İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhîyye Kamusu klasik fıkıh kitaplarına benzer bölümlere ayrılarak hazırlanmıştır. Her bölümün başında, bölümün içindekiler kısmına yer verilerek ilgili ıstılahlar açıklanmıştır. Söz konusu eserde konuların tasnifi ve başlıkların belirlenmesinde büyük oranda el-Kasânî (ö. 587/1191)’nin *Bedaiu’s-Sanai’fl Tertibi’ş-Şerai* adlı eserinden faydalanılmakla birlikte, başlığındaki *Hukûk-ı İslâmiyye* tabirinin ibadetlere

⁵⁹⁶ Ak, “Türkiye’de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi”, 87.

⁵⁹⁷ Canan Candan, *Ömer Nasuhi Bilmen’in ilmi Kişiliği ve “Hukuki İslamiyye Kamusu” Adlı Eserinin Tahlili* (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001), 25-27.

⁵⁹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhîyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985), 1-8/3-4.

ilişkin hükümler dışında kalan “muamelata (ukûbât, münâkehât, müfarakat) müteallik ahkâmı şer’iyyenin hey’eti mecmuasını” ihtiva etmesi amaçlanmıştır.⁵⁹⁹ ifade etmektedir. *Istılâhâtı Fıkhiyye* tabiri ise her bölümün başında, onunla ilgili terimlerin açıklandığına işaret etmektedir. Ayrıca eserin alfabetik ve ansiklopedik olmamasına rağmen kâmûs⁶⁰⁰ ismini almasının ardında dönemin sözlük çalışmalarının ve ansiklopedi projelerinin oluşturduğu gündem yer almaktadır.

Söz konusu eserde fikhî kaideler 28 bölüm/kitap şeklinde ve Hanefî mezhep merkezli görüşler esas alınarak incelenmiştir. Ayrıca eser, hacim artışı gerekçesiyle hükümlerin delillerini zikredilmeyerek araştırmacıyı geniş ilm-î hilaf kitaplarına yönlendirmektedir. Şu da var ki eserde tahlil, tenkit ve sentezlere yer verilmemesine rağmen bazı hükümlerin gerekçeleri (illet) yer yer açıklanmıştır.⁶⁰¹

Eseri önemli kılan bir diğer husus içerisinde Mecelle’nin düzenlediği hususların tamamen konu edilmiş olmasıdır. Bu itibarla dolaylı da olsa Mecelle’nin şerhi işlevindedir.⁶⁰² Ayrıca şer’i kaidelerin hikmet, felsefe ve hükümlerde gözetilen faydaya dair açıklamalar içeren söz konusu eser Türkçe ilk kapsamlı fıkıh eseri niteliğindedir.⁶⁰³

Eser, genel anlamda klasik fıkıhın literatür açısından son örneği olarak kabul edilmekle birlikte dil, sınıflandırma ve kaynaklara değinme gibi özellikleri bu hususu pekiştirmektedir. Ayrıca Mecelle tecrübesinden sonra medenî hukuka dair bir doktrin hazırlama çabasındaki Meşihat’ın Osmanlı’nın modernleşme sürecinde ulaştığı noktayı temsil etmektedir. Yine içerisinde ibâdât bablarının bulunmayışı, yer yer son dönem Osmanlı mevzuatına yer verilmesi ve dönemin hâkim rüzgarlarıyla yazılmış olması gibi birtakım özellikler göz önüne alındığında eserin klasik dönemi yansıttığını ifade etmek pek de mümkün değildir.

Hukûk-ı İslâmiyye, İslâm hukuku alanında yürütülen çalışmalar için önemli bir kaynak niteliği taşımış, hoca-talebe ilişkisi içerisinde klasik metinleri öğrenmenin akademik hayatta kayb olduğu, akademi haricinde ciddi manada güç kaybederek yalnız birkaç muhtasar metin okumasına dönüldüğü zamanlarda bu metinlerin ifadelerini anlayabilmenin ve muhtevalarına inebilmenin anahtarı olmuştur.

⁵⁹⁹ Bilmen, *Hukuki İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhiyye Kamusu*, 1-8/7-8.

⁶⁰⁰ Eserin isminde bulunan “kamus” kelimesi hem *Istılâhat*’ın hem de *Hukûk-ı İslâmiyye*’nin tamlananıdır.

⁶⁰¹ Bilmen, *Hukuki İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhiyye Kamusu*, 1-8/7.

⁶⁰² Talip Türkan, “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) -Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 431.

⁶⁰³ Rahmi Yaran, “Ömer Nasuhi Bilmen”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1992), 6/163.

2.3.2.4. Hüseyin Kâzım Kadri (ö. 1934) ve Osman Nuri Ergin (ö. 1961)

Hukûk-ı İslâmiyye'nin yayınlanmasıyla birlikte aynı yıl Hüseyin Kazım Kadri'nin *Teşrî-i İnsânî ve İslâmî* adlı eseri Osman Nuri Ergin tarafından *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslam Hukukuna Göre İzahı*⁶⁰⁴ adıyla yayımlanmıştır. Vefatından bir yıl önce kaleme aldığı eseri I. Dünya Savaşı yıllarındaki şartlar şekillendirmekle birlikte Fransız İhtilali'nin gerçekleştiği ortamı konu edindikten sonra, İslâm tarihindeki siyasî ve sosyal durumlara değinmekte, bidat ve ictihad kapısı gibi konuları işleyerek İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde yer alan ilkelerin esasen İslâm'da var olduğu konusuna değinmiştir. Ayrıca Kâzım'ın Asr-ı saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemi haricinde başta Osmanlı olmak üzere İslâm tarihine bakışı oldukça tepkiseldir. Kaleme aldığı dinî içerikli kitap ve makalelerinde tarihî süreç içerisinde Müslümanların İslâmî ilkelerden uzaklaştığını, taklit ve hurafelerin yaygınlaştığını, bunu hızlandıran etkenin ise tasavvuf ve tarikatlar olduğunu ifade etmektedir.⁶⁰⁵

Kadri'de olduğu gibi Ergin'de de dini ve dinin ana kaynaklarının haklılığını ortaya koymak için tarihe, medeniyete ve ulemaya karşı tepkisel İslâmcı düşüncesi vardır. Ergin, yukarıda ifade edilen bildirinin İslam medeni kanunu ile yani fıkıhla mukayesesini hakkındaki metinlerinden faydalanarak Kadri'nin metni üzerine kaleme aldığı söz konusu çalışmada, Batı tarihinde yer alan zulümlerin siyasete ve kamu hukukuna dair mühim metinler yazılmasına neden olduğunu, ancak ulemanın İslâm tarihinde “mütegallibeye mümâşât” nedeniyle benzer metinler ortaya koyamadıklarından yakınmaktadır.⁶⁰⁶

Ergin, 1949 yılında yayımlanan *İslâm'da Temellük ve Tasarruf Hakkının Dokunulmazlığı*⁶⁰⁷ adlı çalışmasında İslâm'da mülk ve istimlâk konusunda Kur'an ve hadislerden deliller eşliğinde ve tarih boyunca yapılan istimlâk uygulamalarına değinerek istimlâk terimini ve nasıl anlaşılması gerektiğini izaha çalışmaktadır. Bunu ise insan haklarına dair metinler gündeme getirerek ortaya koymaya çalışmaktadır.⁶⁰⁸

⁶⁰⁴ Hüseyin Kazım Kadri, *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslam Hukukuna Göre İzahı* (İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1949).

⁶⁰⁵ Nurettin Albayrak, “Hüseyin Kâzım Kadri” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998), 554.

⁶⁰⁶ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 53.

⁶⁰⁷ Osman Nuri Ergin, *İslâm'da Temellük ve Tasarruf Hakkının Dokunulmazlığı* (Ankara: Türk Hukuk Kurumu Konferansları Serisi, 1949).

⁶⁰⁸ Müslüm Yılmaz, “Osman Nuri Ergin: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri”, *Türkiyat Mecmuası* 23 (2013), 162.

2.3.2.5. Zeki Velidi Togan (ö. 1970)

Zeki Velidi Togan'ın büyük oranda kendi çabalarıyla İstanbul Üniversitesi'nde uygulanan birkaç tasarısı, akademyada fıkıhın varlığı için yeni bir fırsat sağlamıştır. Togan'ın ilmi kişiliği Rus oryantalizmince şekillenmiştir.⁶⁰⁹ Togan'ın 1947 yılında Turancılık nedeniyle çaptırıldığı hapis cezasından sonra başlayan ikbal döneminde, Almanca ve Rusça konuşan üniversitelerde oryantalist çalışmalar hakkında edinmiş olduğu tecrübe ve deneyimlerle birtakım teklifler geliştirmiştir. Togan, Kıta Avrupası'nda zirve günlerinde olan oryantalizmin modern üniversite içinde edinmiş olduğu yer hakkında Cumhuriyetin yerli akademisyenlerinden çok daha geniş bilgi ve tecrübeye sahiptir. Bu birikim ışığında, Batılıların İslam tetkiklerini çok önce başardığını ancak Cumhuriyetin bu hususta oldukça geç kaldığı modern akademik alanlardan biri olduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁰

Togan, Türkiye'ye göç ettikten sonra Cumhuriyetin elitleri arasına girmiş, tasarladığı biçimde olmasa da geç kalınan eksikliğin telafisi için 1951 yılında 22. Müsteşrikler Kongresi'nin İstanbul'da yapılmasını sağlamış ve düşündüğü tasarıların sadece bir kısmını hayata geçirebilmiştir.⁶¹¹ Kongrede sunulan birkaç tebliğ metni Cumhuriyet döneminin akademik süreci içerisinde İslâm hukuku alanında yazılmış ilk metinlerden kabul edilmektedir.⁶¹²

İlgili kongrede metin kaleme alanlardan birisi de Muhammed Hamidullah'tır. Hamidullah, söz konusu kongreden çok geçmeden Türkiye'de ders vermeye başlamıştır. 1948 yılında sunduğu İslam Tetkikleri Enstitüsü teklifinin kabulü üzerine 1953'te bu kurumun müdürü olan Togan'ın aldığı medrese eğitimi ve İslâm araştırmalarına dair Batılı tecrübeye hâkim oluşu bir tarafa, fıkha ve İslâm ilimlerine dair akademik gündemi bulunmamaktadır. Ancak ilgili enstitü Hamidullah'ın Türkiye'deki çalışmalarının ana mekânı olmuştur.⁶¹³

2.3.2.6. Muhammed Hamidullah (ö. 2002)

İlk eğitimini köklü bir ilmi geleneğe sahip olan ailesinden alan Hamidullah, klasik medrese eğitimini doktora seviyesinde tamamlamış bir şahsiyettir. Osmaniye Üniversitesi

⁶⁰⁹ Nuri Yüce, *Ahmed Zeki Velidî Togan'ın Yeteneği ve Bilgi Birikiminden Bazı Ayrıntılar* (İstanbul: Tarih Dergisi Yayınları, 2012), 1/253-254.

⁶¹⁰ Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri* (İstanbul, 1969), 65.

⁶¹¹ Yüce, *Ahmed Zeki Velidî Togan'ın Yeteneği ve Bilgi Birikiminden Bazı Ayrıntılar*, 1/262-263.

⁶¹² Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", 54.

⁶¹³ Togan'ın İslâmî ilimler alanında kaleme aldıkları eserlerin çoğunluğu dünyadaki ve bilhassa Batı'daki İslâm araştırmalarını tanıtıcı özelliktedir. Bkz. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 210-217.

Hukuk Fakültesi'nde lisans öğrenimini tamamlayan Hamidullah, lisanstan doktora kadar modern hukuk eğitimini tamamlamış, başta İslam hukuku olmak üzere İslami ilimler alanında birçok çalışma yapmıştır. Osmaniye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde Devletler Umumi Hukuku dersine devam ettiği esnada, ilgili derste anlatılan hususların fıkıh ve İslam tarihi kaynaklarındaki siyer konuları ile aynı olduğunu fark etmiş ve bu konuda doktora çalışması hazırlamıştır.⁶¹⁴ Ardından Fransa'da İlk Dönem İslam Diplomasisi hususunda ikinci doktora tezini kaleme almıştır.⁶¹⁵

Hamidullah, Türkiye'de bulunduğu süreçte başta İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde yer alan İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde, ardından Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Erzurum Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde İslam tarihi, dinler tarihi ve İslam hukuku gibi dersler vermiştir. Ayrıca çeşitli enstitü, dernek ve vakıfların davetleri üzerine birçok konferanslar vermiştir. Onun verdiği ders ve konferanslara öğrencilerin ve halkın ilgisi bir hayli fazla olmuştur.⁶¹⁶

Hamidullah'ın söylem farklılığı, başta İslâm ve Batı medeniyeti arasında benzerlik kurmasının yanında benzerlikler üzerinden fıkıh ve diğer İslâm ilimlerini açıklaması noktasında belirginleşmektedir. Ona göre Medine bir şehir devleti, Hz. Peygamber'in Medine'de kabileler ve Yahudilerle yaptığı anlaşma yazılı ilk anayasadır.⁶¹⁷

Hamidullah'a göre İslâm ve Batı arasındaki benzerlik bir devamlılık ilişkisi olup, İslâm medeniyeti Batılı çoğu kurum ve kavramın temelidir. Hamidullah tarafından çağdaş Batı'nın temelinde İslâm medeniyetinin olduğu söylemi delillerle desteklenmiştir. Hamidullah, hukukun ilk kez fıkıh usulü ismiyle Müslümanlarca bir ilim haline getirildiğini, dünyada bilinen ilk yazılı anayasanın Medine vesikası olduğunu, dünya tarihinde gerçek manada bir devletler hukuku disiplinin ilk kez siyer ismiyle Müslümanlarca kurulduğunu, vergi tarh⁶¹⁸ ve sarfının ilk kez Müslümanlar tarafından siyasetten arınmış hukuk kuralları haline getirildiğini ve bütçe ilkelerini saptadıklarını ifade etmektedir.⁶¹⁹

⁶¹⁴ Muhammed Hamidullah, "İslam'da Devlet İdaresi" (Ankara: Nur Yayınları, 1979), 16.

⁶¹⁵ Sahip Beroje, "Muhammed Hamidullah ve İslâm Hukuk İlmine Katkıları, Din ve Bilim", *Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2022), 295.

⁶¹⁶ Kâmil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamidullah'ın Hayatı ve Eserleri" *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu* (Bursa, 2005), 44.

⁶¹⁷ Beroje, "Muhammed Hamidullah ve İslâm Hukuk İlmine Katkıları, Din ve Bilim", 301-302.

⁶¹⁸ Vergi tarhı, mükelleflerin vergi borcunun hesaplanması ve belirlenmesini içerir. Vergi idareleri tarafından yapılan bir işlem olan vergi tarhı ile mükellefin geliri, varlıkları veya diğer ilgili unsurlar değerlendirilir. Ardından hangi vergi türlerine tabi olduğu, ne kadar vergi ödemesi gerektiği ve ne zaman ödemesi gerektiği belirlenir.

⁶¹⁹ Beroje, "Muhammed Hamidullah ve İslâm Hukuk İlmine Katkıları, Din ve Bilim", 302-304.

Diğer yandan Hamidullah, muhataplarınca Batı'ya ait kabul edilen kelime dağarcığıyla konuşan bir akademisyendir. Onun dersleri ve metinlerinde fıkıh konusunda pek rastlanılmayan doktrin, etüd ve argüman gibi kelimelerin yanında Batılı metin ve yazara atıflar oldukça fazladır. Muhataplarının büyük kısmının ilk kez Hamidullah vesilesiyle tanıştığı zikredilen söylem ile yayını Hamidullah'ın ders vermeye başladığı yıl bitirilen *Hukûk-ı İslâmiyye* arasındaki fark konferanslarına katılan talebelerin hissettiği kadar etkileyicidir.⁶²⁰

Hamidullah'ın 900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukcusu Şemsu'l-Eimme es-Serahsi Armağanı*⁶²¹ adlı eseri Türkiye'de İslâmi ilimlere ve özellikle fıkha katkısını görmek için incelenmesi gereken kaynaklardanır.

2.3.2.7. Yüksek İslâm Enstitüsü'nün Kuruluşu

Yüksek İslâm Enstitüsü, 1951 yılında açılan İmam-Hatip okullarını bitirenlerin yüksek öğrenim düzeyinde eğitim alabilmelerini sağlamak amacıyla ortaya çıkan bir kurumdur. İmam-Hatip mezunları, 1949 yılında Ankara'da açılan olan İlahiyat Fakültesi başta olmak üzere meslek okullu oldukları için hiçbir yüksek öğretim kurumuna kabul edilmemi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın dini eğitimi yüksek kadro ihtiyacı ve başta İmam-Hatip okulları olmak üzere din dersi olan kurumların öğretmen ihtiyacını Ankara'da açılan İlâhiyat Fakültesi tarafından tek başına karşılanamamıştır. Bu tür sebeplerden ötürü bir Yüksek İslâm Enstitüsü ihtiyacı hasıl olmuştur.⁶²²

Alınan kararlar doğrultusunda ilk Yüksek İslâm Enstitüsü 1959 yılında İstanbul'da İmam-Hatip Okulu binasında eğitim faaliyetlerine başlamıştır. İstanbul'un ardından halk, dernekler vasıtasıyla Konya (1962), Kayseri (1965), İzmir (1966), Erzurum (1969), Bursa (1975), Samsun (1976) ve Yozgat'ta da (1980) Yüksek İslâm enstitüleri açılmasını sağlamıştır.⁶²³

1959 yılında Yüksek İslâm Enstitüsü'nün kuruluşu İmam-Hatiplilerin İslâm ilimleri alanında akademik metinler ortaya koymasına ve bu alanda uzmanlaşmalarına vesile

⁶²⁰ Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", 57.

⁶²¹ 900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukcusu Şemsu'l-Eimme es-Serahsi Armağanı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, 1965).

⁶²² Meral Kayabaşı, *Yüksek İslâm Enstitüleri 1959-1983* (Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 70-75.

⁶²³ M. Şevki Aydın, "Yüksek Din Öğretimi Kurumları: Gelgitler Alanı", *Tezkire Dergisi* 31-32 (Haziran 2003), 112.

olmuştur.⁶²⁴ İmam Hatip liselerinin ilk mezunları din öğretimi alanında varlıklarını iyice hissettirmeleri neticesinde Türkiye’de İslâmcılık fikri yeni bir merhaleye geçmiştir. Bu itibarla klasik kaynaklara dönme eğilimi, Milliyetçiliğe mesafeli ve İslami hareketlere ilgili oluş, İhvân ve Cemaat-i İslâmî grupları tarafından yapılan tercüme faaliyetleri ve İmam Hatiplilerin yayın camiasından Diyanet’e İslami camianın hemen hemen her yerinde aktif olarak rol almaları gibi hususlar Yüksek İslam Enstitülerinin kuruluşuyla ortaya çıkmıştır. 1960’lı yıllarda ise Hayreddin Karaman’ın ilk fıkıh eserini kaleme alması ve 1964 yılında eserini yayınlanmasıyla birlikte İslâmcılığın fıkıh literatürüne yansımaları gerçekleşmiştir.

2.3.2.8. Hayrettin Karaman

Cumhuriyet’in ilanı ile önemli ölçüde kısıtlamalara maruz kalan din eğitimi, başta İmam-Hatip ve İlahiyatların ardından Yüksek İslam Enstitülerinin açılmasıyla bu kısıtlamalardan kurtulmuş ve günümüze kadar varlığını artarak devam ettirmiştir. Söz konusu kurumların gelişim göstermesinde önemli ölçüde çaba gösterenler arasında Hayrettin Karaman önemli bir yere sahiptir. Türkiye’de yaygın bir kanaate göre İslâm hukuku alanında ilklerin temsilcisi Karaman’dır. Ancak İslâm hukuku alanında ilk akademisyen, ilk doktora yapan ve ilk ilmî eser yazan gibi unvanların hiçbirini Karaman için söylemek mümkün olmasa da adı hem İmam-Hatipliler ile anılmış hem de Yüksek İslam Enstitülerinin sembol ismi olmuştur.⁶²⁵

Hayrettin Karaman, kendine uzmanlaşma alanı olarak fıkıhı seçerek cumhuriyet politikalarınca cami içerisine sıkıştırılan din anlayışının hatalı olduğunu ve İslâm dininin toplumsal hayata dair önemli çözümler ve öneriler getirdiğini her defasında vurgulamıştır. Ancak konuşmaları ve yaptığı çalışmalar bir taraftan laik kesimin ve diğer taraftan tarikat ve cemaatleri yoğun eleştirisine maruz kalmıştır.⁶²⁶

1963 yılında İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü’nden mezun olan Karaman, bir süre İstanbul İmam-Hatip Okulunda öğretmenlik yapmış, daha sonra mezun olduğu enstitüye fıkıh asistanı olmuştur. Asistanlık yaptığı sürede *Başlangıçtan Dördüncü Asra Kadar İslam Hukukunda İctihat* adlı tezi ile öğretim üyesi olmuştur. Alınan bir karar ile İlahiyat

⁶²⁴ Mustafa Öcal, “Yüksek İslam Enstitüsü”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013), 44/48-49.

⁶²⁵ Ahmet Yaman, “Hayreddin Karaman Sadece Hayreddin Karaman Değildir!” <https://www.star.com.tr/acik-gorus/hayreddin-karaman-sadece-hayreddin-karaman-degildir-haber-896113/> (Erişim 13 Şubat 2025).

⁶²⁶ Mustafa Özgür, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-IV (Modern Dönem)*, *Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 325.

fakültelerine dönen enstitülerin ardından Marmara İlahiyat'ta 1983 yılında doktor, 1986 yılında doçent ve 1991 yılında ise profesör unvanını almıştır.⁶²⁷

Karaman'ın *Başlangıçtan Dördüncü Asra Kadar İslam Hukukunda İctihat* adlı tezinde önerdiği ve ortaya koymaya çalıştığı fıkıh, icthad ve mezhep yapısının hicretin ilk asırlarından farklı olmadığı düşüncesidir. İctihadın 4/9. yüzyıla kadarki tarihi seyrini konu edindiği tezinde icthad hareketindeki gerilemeyi de ayrı bir bölüm halinde işlemiştir.⁶²⁸

Hayrettin Karaman, içerisinde telif ve tercümelerin de bulunduğu birçok çalışma ve kitap hazırlamıştır. Eyyüp Said Kaya hocaya göre Karaman'ın çalışmalarını sınıflandırırken üç dönemde ele alınmalıdır. Onun ilk dönem yaptığı çalışmalar “icthada çağrı dönemi” olarak adlandırılabilir. İlk dönem içerisine giren çalışmaları arasında ders kitabı amacıyla hazırladığı *Fıkıh Usûlü: İslam Hukukunun Kaynakları, Metodu ve Felsefesi* ve fıkıh asistanlığı yaptığı süreçte kaleme aldığı *İslam Hukukunda İctihat* ve *İslam Hukuk Tarihi* adlı eserleri zikredilebilir. Ayrıca tercüme olarak yayınladığı *İslam Hukukunda Mezhepler* ve Akseki'nin 1914'te yayınladığı Reşid Rıza'nın *Muhaveratu'l-Muslih ve'l-Mukallid* adlı eserin tercümesini *İslam'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri* adıyla yeniden tercüme etmesi Karaman'ın söz konusu icthada çağrı fikrini kuvvetlendirir niteliktedir. Karaman'ın 1975 yılında yayınladığı *İslam Hukuk Tarihi* isimli eseri ile çağrısını temellendirdiği yazılar tamamlanmış olmaktadır.⁶²⁹

Karaman'ın ikinci dönemi *Mukayeseli İslam Hukuku* adlı eserini yayınlamasıyla başlamaktadır. Karaman'ın çalışmaları açısından eserin ilk cildinin yayınlanması yeni bir dönemin miladı olmuştur. Karaman'ın icthad çağrısına yönelik çalışmaları monografik yazılardan kısa polemik türü şeklinde eğilim göstererek azalmış, bunun yerine modern çağın getirdiği problemlerine çözüm üretme çabası daha da belirgin hale gelmiştir. Cumhuriyet dönemi fıkıh literatürünün tarihinde dönüm noktası sayılacak söz konusu eser, uzun süre ders kitabı ve kaynak sıfatıyla ilgi görmüştür. Ayrıca Karaman eserde Türkiye'nin hukuk yapısını esas alarak, fıkıhın konusunu yeni bir sınıflandırma ve kavram haritasıyla ortaya koymuştur.⁶³⁰

Mukayeseli İslam Hukuku adlı eserin ardından kaleme aldığı *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, *İslâm'da İşçi-İşveren Münasebetleri*, *Günlük Hayatta Helaller ve Haramlar*,

⁶²⁷ Ahmet Saim Kılavuz, “Prof. Dr. Hayreddin Karaman”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 [Prof. Dr. Hayreddin Karaman'a Armağan], (2004), 9-10.

⁶²⁸ Kahraman, *İslam Hukukunda İctihad*, 167.

⁶²⁹ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 62-65.

⁶³⁰ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1974), 5.

İslam Hukukuna Göre Alışverişte Vade Farkı ve *Anahatlarıyla İslam Hukuku* isimli çalışmaları da söz konusu ikinci döneme aittir.⁶³¹

Karaman'ın üçüncü dönemi olarak ifade edilen dönem ise 1980'li yılların sonunda başlamış ve Karaman, İslamcılık fikrinin simgelerinden olmuştur. Söz konusu dönemde *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri* ve *Günlük Hayatımız da Helaller ve Haramlar* isimli eserlerinin oldukça hacmi ve baskısı artmıştır. Diğer yandan Karaman, çeşitli gazetelerde birçok fikhî konu hakkında yazılar kaleme almıştır.⁶³²

Hayrettin Karaman, *Fıkıh Usulü* adlı eserini kaleme aldıktan sonra önemli ölçüde eleştiri ve tenkide uğramıştır. Özellikle yukarıda zikredilen Reşid Rıza'nın *Muhavere* adlı eserinin çevirisi yapması ve Diyanet'in *İslam Hukukunda İctihat* isimli çalışmasını yayınlamasıyla tenkit ve eleştiriler daha da artarak İslamcı fikir ve İmam-Hatip camiasına tepki oluşmuştur. Süreç içerisinde de tepki odağı yalnızca Karaman olmuştur.⁶³³

2.3.2.9. Hayrettin Karaman'a Yöneltilen Eleştiriler

Karaman'ın *Fıkıh Usulü* adlı çalışmasının ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hem *Muhavere* hem de *İslam Hukukunda İctihad* adlı eserlerini peş peşe yayınlamasının ardından İslamcı düşüncenin ve İmam-Hatiplere önemli eleştirilerin yapıldığını ancak zamanla tepki odağının Karaman'a doğru döndüğünü yukarı da ifade etmiştik.

İlgili dönemde Karaman'ı eleştirenler Süleymancılar, Işıkçılar (Türkiye Gazetesi Çevresi), medrese birikimini ve müfredatını yaşatmaya çalışanlar ve Zâhid el-Kevserî (ö. 1952)'nin selefilige ve modern İslâm düşüncesine dair eleştirilerinin Türkiye temsilcileri konumundaki Ezher mezunlarıdır. Yapılan tartışmaların en hararetlisi İmam-Hatiplerin kuruluşuyla faaliyet alanlarının zayıflayacağını düşünen Süleymancılar tarafından yapılmıştır.⁶³⁴ Işıkçılar, eleştirilerini “dinde reformculuk” kavramı etrafında şekillendirirken medrese müfredatını gizlice devam ettirmeye çalışanların eleştirileri pek yazıya geçirilememiştir. Yapılan eleştirilerin en etkilisini Kevserî'nin tavrını Türkiye'ye getiren Ezher mezunları ortaya koymuştur. Söz konusu grup içerisinde *Dini Tamir Davasında Din*

⁶³¹ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 77.

⁶³² Özgür, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-IV (Modern Dönem), Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, 329.

⁶³³ Cabir Onay, *Çağdaş Bir Fakih Olarak Hayreddin Karaman* (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 19.

⁶³⁴ Örneğin Sabah Gazetesi Kültür yayınlarının yayımladığı *Laikliğin Yeşerttiği Fitne: Naylon Müçtehitler* bunlardan birisidir. Hayreddin Karaman, *Bir Varmış Bir Yokmuş: Hayatım ve Hatıralar* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2008), 2/25.

Tahripçileri adlı eseriyle Karaman ile en çok polemik yaşayan kişi hocası Ahmet Davutoğlu (ö. 1983) olmuştur.⁶³⁵

Karaman'ı eleştirenlerin onun metinlerine dair endişeleri, Cumhuriyet'in zihinlerde hâlâ yerini koruyan dinde reform vakası dikkate alındığı takdirde anlaşılabilir. Muhaliflere göre meşruiyeti ve akibeti hakkındaki soru işaretleri henüz bitmemiş olan İmam-Hatip'lerin öncü siması, yazdığı ilk eserden itibaren İbn Teymiyye, Şevkanî, ictihad ve tefik gibi terimlerle örülü yazılar kaleme almıştır. Etkili bir yapı inşa eden Karaman ve çevresi, Türkiye'nin din öğretimi ve eğitimiyle ilgili bürokratik makamlarında gün geçtikçe güçlenmiştir.⁶³⁶

Karaman'a yapılan eleştiriler 1980 senesinden itibaren İslâm hukuku alanında kendisini aratacak kişi ve söylemlerin ortaya çıkmasıyla söz konusu eleştiriler zayıflamıştır. İlerleyen süreçte 2000'li yıllar itibariyle İmam-Hatip camiasından devlet kadrolarında mühim yerlere gelen isimleri destekleme eğilimine giren Karaman, yeniden hükümet muhaliflerince eleştirilere maruz kalmıştır. 2000 öncesi “reformcu” ve “mezhepsiz” gibi ithamlara maruz kalan Karaman, 2000 sonrası enflasyon oranında faizi helal gören ve faizli krediyle ev almayı onaylayan türde eleştirilere maruz kalmıştır.⁶³⁷

2.3.2.10. 1957-1980 Yılları Arasında Hazırlanan Doktora Tezleri

Türkiye'de İslâm hukuku alanında ilk doktora tezi 1957 yılında Mehmet Esat Kılıçer tarafından hazırlanmış ve günümüze kadar artarak devam etmiştir. İlk doktora tezinin hazırlanmasından günümüze kadarki süreçte 1950'li yıllarda iki ve 1970'li yıllarda on doktora tezi hazırlanmıştır. 1970-1980 yılları arasında Ali Şafak (1970), Hayrettin Karaman (1971), Abdülkadir Şener (1971), Fahrettin Atar (1975), Cevat Akşit (1975), Ruhi Özcan (1976), Hamza Aktan (1976), Fahri Demir (1979), Hasan Güleç (1979), Osman Eskicioğlu (1979), Mustafa Sabri Erdoğan (1980) ve Celal Erbay (1980) İslâm hukuku alanında doktora tezi hazırlayan isimlerdir.⁶³⁸

İslâm ilimlerinin kurumlaşma süreci içerisinde Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nin açılması oldukça önemli bir gelişmedir. 1971 yılında kurulan söz konusu fakültede açılan doktora programı 1975'ten itibaren İslâm hukuku alanında ürün vermeye

⁶³⁵ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 67.

⁶³⁶ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 69.

⁶³⁷ Özgür, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-IV (Modern Dönem)*, Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, 330.

⁶³⁸ Ak, “Türkiye'de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi”, 87-88.

başlamıştır. Ardından bu tarihten itibaren ilgi odağı olan ve ilgili dönemde İslâm hukuku doktoralarının büyük bir kısmı burada kaleme alınmıştır.⁶³⁹

İlgili dönemin tez konularının belirlenmesinde en önemli tesiri İslâmcılık oluşturmuştur. Kaleme alınan tezlerde dönemin İslâmcı gündeminin en önemli meseleleri arasında yer alan İslâm'ın sosyalizm ve kapitalizm arasında nerede yer aldığı tartışmaları bir başka önemli gelişmedir. Dönemin İslâmcılığı, Arap sosyalizminin hüküm sürdüğü ortamda kaleme alınmış ideolojik metinlerin tercümelerini ve ekonomik model ortaya koyma çabalarını 1960'lı yılların ortalarından itibaren konu edinebilmiştir. Dönemin doktora öğrencileri yüksek öğrenim yıllarında bu gelişmelere şahit olmuşlardır. Bu sebeptendir ki tercih ettikleri tez konuları genellikle ya ekonomik ve politığe dair kavramlar (mülkiyet hakkı, gelir, vergi, adliye teşkilatı vb.) ya da İslâmî bir ekonomik model için geliştirilmek istenen fıkıh babları (şirket ve selem vb.) hususunda olmuştur.⁶⁴⁰

2.3.2.11. 1964-1980 Yılları Arasındaki Tercüme Faaliyetleri

1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren gelişen İslâmcı söylem İslâm hukuku doktoralarının gündemini belirlemiştir. Kısa süredeki en başarılı İslâmcı yanıt niteliğindeki İslâm ekonomisine dair tercümeler peş peşe yayınlanmış ve bu tercümelerden esinlenilerek daha yüzeysel eserler de yazılmıştır. 1966 yılında Mevdudi'nin (ö. 1979) iktisat teorisiyle alakalı *İslam'da İktisat Nizamı ve Faiz*'i,⁶⁴¹ 1967'de Kattan'ın (ö. 1999) *Mülkiyet Nizamı*,⁶⁴² 1969'da Mannan'ın *Faizsiz Banka'sı*⁶⁴³ ve 1970'te Sıddıkî'nin *İslam Ekonomisinin Temelleri*⁶⁴⁴ adlı eserleri tercüme edilmiştir. Bunların yanında 1966 yılında Çekmegil'in (ö. 2004) *İktisat Anlayışımız*,⁶⁴⁵ 1967'de Karakoç'un *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü*,⁶⁴⁶ 1969'da ise Karagülle'nin *İslamiyet ve Ekonomik Doktrinler*⁶⁴⁷ ve Zaim'in (ö. 2007) *Modern İktisat ve İslam*⁶⁴⁸ adlı eserleri yayınlanmıştır.⁶⁴⁹

⁶³⁹ Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", 71.

⁶⁴⁰ Ak, "Türkiye'de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi", 118, 123, 128, 130, 133.

⁶⁴¹ Seyyid Ebü'l-A'la Mevdudi, *İslam'da İktisat Nizamı: İnsanlığın İktisadi Meselesi ve İslam'da Çözüm Şekli*, çev. Tüzün Demirel (Ankara: Hilal Yayınları, 1966).

⁶⁴² Menna' Halil Kattan, *İslamda Mülkiyet Nizamı*, çev. Mustafa Varlı (Ankara: Hilal Yayınları, 1967).

⁶⁴³ Muhammed Abdul Mannan, *Faizsiz Banka* (Ankara: Ufuk Yayınları, 1969).

⁶⁴⁴ Muhammed Necatullah Sıddıkî, *İslam Ekonomisinin Temelleri*, çev. Bahar Gürsan (İzmir: Akyay Kaynak Yayınları, 1970).

⁶⁴⁵ M. Said Çekmegil, *İktisat Anlayışımız: İslamda İktisat* (Malatya: Sanih Kütüphanesi Yayınları, 1966).

⁶⁴⁶ Sezai Karakoç, *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1967).

⁶⁴⁷ Süleyman Karagülle, *İslamiyet ve Ekonomik Doktrinler* (İzmir: Kaynak Yayınları, 1969).

⁶⁴⁸ Sabahaddin Zaim, *Modern İktisat ve İslam* (İstanbul: Milli Türk Talebe Birliği, 1969).

⁶⁴⁹ Eser, *Türkiye'de İslâm Hukuku Çalışmaları Literatürü*, 434, 459, 460, 466.

Karaman'ın ilk dönemine denk gelen evrede fıkıh mezheplerini bir arada konu edinen eserlerden ilk tercümeler yayınlanmıştır. Bu itibarla 1971 yılında Cezîrî'nin *el-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erbâa'sı*⁶⁵⁰ ve 1973'te İbn Rüşd'ün *Bidâyetü'l-Müctehid*⁶⁵¹ adlı tercümesi yayınlanmıştır.⁶⁵²

Günümüzde gayrı resmî mecralarda okutulan birkaç metin haricinde Osmanlı döneminde meşhur fıkıh çalışmalarının çeviri ve neşrine dair herhangi bir çaba yer almamaktadır. Bu dönemde tercüme edilenler arasında *Muhtasarul Kuduri*,⁶⁵³ *Mülteka*,⁶⁵⁴ *Muhtâr*⁶⁵⁵ ve *Gurer*⁶⁵⁶ yer almaktadır.⁶⁵⁷ Bu eserlerin göze çarpan sıkıntısı, klasik kaynakların İslâm tarihindeki bir dönem, çevre ve telif geleneğini yansıttığına dikkat edilmemesi ve hâlâ ilmihal ya da fetva kaynağı olarak görülmeleridir.

İlgili dönemin en önemli gelişmeleri arasında Ortadoğu'da gelişen modern İslâm hukuku kurma amacıyla yapılan çalışmalara ait metinlerin tercümesi sayılabilir. Türkiye'nin dönemin önemli isimleri arasında sayılan Abdülkadir Üdeh (ö. 1954), Abdülvehhab Hallâf (ö. 1956), Muhammed Yusuf Musa (ö. 1963), Ebu Zehra (ö. 1974), Abdülkerim Zeydân (ö. 2014) ve Yusuf el-Karadâvi'nin (ö. 2022) çalışmalarıyla tanışması bu dönemde gerçekleşmiştir. Fakat mütercimlerin şahsi ilgileriyle belirlenen bu tercümeler birbiriyle irtibatsız bir yapıdadır. Mütercimlerin başta Mısır ve Ortadoğu'daki diğer Arap ülkeleri için İslâmî bir hukuk inşa etme gayretinin Türkiye'de tartışılmasını sağlamak gibi bir amaçları yoktur. Ebu Zehra'nın dahi kaynak niteliğindeki kitapları yerine biyografi dizisi tercüme edilmiştir.

İlgili devrin çeviri faaliyetlerinin Ankara İlahiyat Fakültesi ve Erzurum İslâmî İlimler Fakültesi'nin ders kitabı ihtiyacını karşıladığı, Talat Koçyiğit (ö. 2011), Hüseyin Atay, Abdülkadir Şener ve Ruhi Özcan'ın fıkıh ilmine giriş, fıkıh tarihi ve fıkıh usulü alanlarına yönelik tercümeler yayınladığı görülmektedir.

⁶⁵⁰ Abdurrahman el-Cezîrî - Abdurrahman Biblâvî, *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Bahar Yayınevi, ts.).

⁶⁵¹ Ebu Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, çev. Ahmed Meylani (İstanbul: Arslan Yayınları, 1973).

⁶⁵² Eser, *Türkiye'de İslâm Hukuku Çalışmaları Literatürü*, 487; Soner Duman, "Türkiye'de Klasik Fıkıh Eserlerinin Tercümeleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 213.

⁶⁵³ Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Ebi Bekr Kudûrî, *Kuduri Metin ve Tercümesi: İbadat, Münakehat, Muamelat, Ukubat*, çev. Süleyman Fahir (İstanbul: Eser Kitabevi, 1967).

⁶⁵⁴ İbrahîmi Halebî, *İzahlı Mülteka El Ebhur Tercümesi*, çev. Mustafa Uysal (Konya: Kanaat Matbaası, 1971).

⁶⁵⁵ Mavsîlî, *İmam-ı A'zamın İçtihad ve Görüşleri: El-İhtiyar Metni el-Muhtâr lil-Fetva*, çev. Celal Yeniçeri (İstanbul: Şamil Yayınları, 1973).

⁶⁵⁶ Molla Hüsrev, *Gurer ve Dürer Tercümesi: İslam Fıkıhı ve Hukuku*, çev. Arif Erkan (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979).

⁶⁵⁷ Duman, "Türkiye'de Klasik Fıkıh Eserlerinin Tercümeleri", 210.

Koçyiğit, Hallâf'tan yaptığı tercümeyi *İslam Teşrii Tarihi*,⁶⁵⁸ Atay, Hallâf'ın fıkıh usulü çalışmasını *İslam Hukuk Felsefesi*,⁶⁵⁹ Şener ise Ebu Zehra'dan yaptığı tercümeyi *İslam Hukuk Metodolojisi*⁶⁶⁰ adıyla yayınlanmıştır. 1979 yılında ise Irak'ın en bilindik İslam hukukçusu Abdülkerim Zeydan'ın *Fıkıh Usulü*⁶⁶¹ adlı eserini Ruhi Özcan (ö. 1986) tercüme etmiştir.⁶⁶²

İlgili dönemin Oryantalist çalışmalar arasında dikkat çeken tercümesi Joseph Schacht'ın *İslam Hukukuna Giriş*⁶⁶³ adlı eseridir. Eseri tercümesini yapan Mehmet Dağ ve Abdülkadir Şener eseri Türkçeye tercüme nedenlerine değinirken “düzenli bir bilgi ve çok zengin bir bibliyografya” kaynağı olduğunu fakat yazarın tezleri hususunda ihtiyatlı davranılması gerektiğini vurgulamışlardır.⁶⁶⁴ Tercüme çeşitli nedenlerden ötürü yayınlandığı yıl pek bir yankı uyandırmamış ve Schacht eserlerinin tercümesi devam edememiştir.

2.3.2.12. Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi'nin Ortaya Çıkışı

1978 yılında makalelerden oluşan ve başta “Yıllık” adıyla ve daha sonra *İslâm Hukukuna Göre Alış-Verişte Vade Farkı ve Kâr Haddi* adlı eser tartışmalı ilmi toplantıların ilk ürünüdür. İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV)'nın tertip ettiği tartışmalı ilmi toplantıları düzenlemek için yeterli altyapının olmayışı, katılımcı ve dinleyicilerden aktif değerlendirme beklenerek bir tür fetva meclisi statüsü yükleme çabası eserin “tartışmalı ilmi toplantı” üst başlığıyla yayınlanmasına neden olmuştur.⁶⁶⁵

Hayrettin Karaman'ın malların peşin satış fiyatı ve vadeli satış fiyatı arasındaki farkın vade değil faiz gibi anlaşılması hususunda bir çalışma yürütmüştür. Yapılan araştırma ilmi toplantı organizasyonunda tartışılmış ve neticesinde vadeli satış ve faizin aynı olmadığı, şartlarına uygun şekilde yapılan vadeli satışta ortaya çıkan farkın faiz olmadığı ortaya konulmuştur.⁶⁶⁶

⁶⁵⁸ Abdülvehhab Hallaf, *İslam Teşrii Tarihi*, çev. Talat Koçyiğit (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1970).

⁶⁵⁹ Abdülvehhab Hallaf, *İslâm Hukuk Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1973).

⁶⁶⁰ Muhammed Ebu Zehra, *İslami Hukuku Metodolojisi: Fıkıh Usulü*, çev. Abdülkadir Şener (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1973).

⁶⁶¹ Abdülkerim Zeydan, *Fıkıh Usulü: İslam Hukuku*, çev. Ruhi Özcan (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1979).

⁶⁶² Eser, *Türkiye'de İslâm Hukuku Çalışmaları Literatürü*, 43, 178, 180.

⁶⁶³ Joseph Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1977).

⁶⁶⁴ Schacht, *İslam Hukukuna Giriş*, "Ön Söz", 3.

⁶⁶⁵ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 79.

⁶⁶⁶ Hayreddin Karaman - Ali Şafak, *İslâm Hukukuna Göre Alış-Verişte Vade Farkı ve Kâr Haddi* (İstanbul: İlmî Neşriyat, 1978), 15-16.

Kâr haddi konusunda ilgili dönemde yaşanan alım-satımda İslâm'ın koyduğu bir kâr haddinin olup olmadığı, mal alım fiyatının en çok ne kadarlık bir fiyat artışıyla satılabileceği ve enflasyon verilerine göre malın değerinin arttırılıp arttırılamayacağı gibi hususlar ticaretle uğraşanları düşündürmüş ve sıkıntıya sokmaya başlamıştır. Bu itibarla konu hakkında Ali Şafak bir araştırma yürütmüş ve yapılan araştırmanın neticeleri söz konusu ilmi toplantı organizasyonunda tartışılarak malın satış fiyatının belirleyenin malın alış fiyatının değil piyasa şartlarının olduğu sonucuna ulaşılmıştır.⁶⁶⁷ Söz konusu tartışmalar bir ihtiyacı giderdiği için Vakıf tarafından yayınlanmıştır.

2.3.3. İslâmcı Düşüncenin Güçlenişi (1980-2000)

1980'li yıllar İslâm ilimlerinin akademik kurumlaşmasına dair gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde İslâmcılığın geçirdiği dönüşüm, fıkhi açısından önemli atılımların gerçekleştiği bir devrin başlangıcı olmuştur. Yaşanan 12 Eylül Darbesi'nden sonra toplumsal şartlar yeniden şekillenmiş, eğitimden yaşam tarzına ve ticaretten medyaya kadar modern çağda İslâmî olanı arama çabaları hız kazanmıştır. Politik baskı ve kısıtlamalardan sıyrılan İslâmcılık, önceki döneme göre tezlerini daha rahat dile getirme amacı gütmüştür. 1947 Pakistan, 1956 Sudan ve 1957 Malezya'nın İslamlaştırma politikaları ve 1979 İran Devrimi modern devlet ve toplumda İslam'ı yaşatma düşüncesinde olan kesim için cesaret kaynağı ve örneklik teşkil etmiştir.⁶⁶⁸

1980'li yıllarda İslâm ilimlerinin yükseköğretim sistemi içindeki konumu ve imkanlarına dair önemli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. 1982 yılında Atatürk İslami İlimler Fakültesi ve Yüksek İslam Enstitüleri, İlahiyat Fakültelerine dönüştürülmüştür.⁶⁶⁹ Ardından 1983 yılında yeni bir İslâm ansiklopedisi çıkarmak için ilk çalışmalar yapılmış ve 1984'te İlahiyatlarda uygulanan yeni lisansüstü programları ilk ürünlerini vermiştir.

1952-1980 yılları arasında fıkıh tezleri önemli ölçüde sınırlı kalmıştır. Söz konusu yıllar arasında fıkıh alanında kaleme alınan tez sayısı 30'dur. Hazırlanan tezler ise İstanbul, Ankara ve Erzurum Üniversitelerinde verilmiştir.⁶⁷⁰ İslâmi İlimler Fakültesi ve Yüksek İslâm Enstitüleri'nin İlahiyat fakültelerine dönüşmesiyle başta doktora çalışmaları olmak üzere fıkıh alanında önemli ölçüde eser üretimi gerçekleşmeye başlamıştır. 1952-1980 yılları arasında on

⁶⁶⁷ Karaman-Şafak, *İslâm Hukukuna Göre Alış-Verişte Vade Farkı ve Kâr Haddi*, 38.

⁶⁶⁸ Hasanova, *Modernleşme Sürecinde İslam Hukukunda Maslahat Tartışmaları*, 23-48.

⁶⁶⁹ Halis Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000.), 22/71.

⁶⁷⁰ Sevinç Bildik, "Türkiye'de Yapılan Fıkıh Tezleri Üzerine Panoramik Bir İnceleme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 286.

üç doktora tezi hazırlanmış, 1980 sonrası dönemde ise bu rakam üç katını geçmiştir.⁶⁷¹ Meydana gelen bu artış sadece doktora tezleriyle sınırlı kalmamış ve makale sayısında da önemli bir artış meydana gelmiştir.⁶⁷² İlgili dönemde ilk kez uygulanan yüksek lisans programları 1984 yılından itibaren ürün vermeye başlamış ve akademik çalışmalar arasında en yüksek rakamlara ulaşmıştır. Söz konusu uygulamalar daha önce denenmemiş bir program türüdür. Ancak buna rağmen yaklaşık on beş yıllık bir süreçte üç yüze yakın yüksek lisans tezi tamamlanmıştır. Bu durum ise kitlesel üretime geçişin emarelerinden sayılmıştır.⁶⁷³ 1980-2000 yılları arasında yayınlanan yüksek lisans ve doktora alanındaki tez sayısı beş yüz yetmiş beştir.⁶⁷⁴

2.3.3.1. İslâm Hukuku Çalışmalarında Başlık ve Sistematiği

1980 sonrası dönemde İslâm Hukuku alanında yapılan çalışmalar genel manasıyla modern Türk hukuk sistematiği ve klasik bab tasnifine göre oluşturulmuş kavram listesini incelemeyi konu edinmiştir. Kavram listesini belirleyen başlıca kaynaklar ise Karaman'ın ve Ortadoğulu fıkıhçıların çalışmalarıdır. Bu dönemde ilk defa modern Türk hukuku ve fıkıh literatüründeki temel alan ve başlıklar çalışma konusu olmuştur. Bunun sonucunda “İslâm hukukunda ...” ya da “İslâm ... hukukunda ...” başlığıyla kaleme alınan tezler, dönemin en yaygın metinleri olmuştur.⁶⁷⁵ “İslâm Hukukunda Akitler”, “İslâm Eşya Hukukunda Mülkiyet” ve “İslâm Muhakeme Usulünde Yemin” bunlardan sadece bir kaçıdır.

Söz konusu başlık türü fıkıh tarihinin her boyutunu, fıkhi mezheplerin ve günümüze ulaşan metinlerinin ve fıkıhın var olduğu coğrafyanın tamamını kapsama amacı gütmektedir. Ancak Hanefî mezhebi ağırlıklı ancak dört mezhebi temsil edebilecek sınırlı birtakım eserlerden faydalanmak yeterli görülmüş ve ilgili amaç gerçekleştirilememiştir. Söz konusu araştırmaların kalıbı, aynı ya da benzer konularda Ortadoğu'da yazılmış eserlerdir. Bu eserlerde yer alan modern Arap kanunlarına dair malumatlar kısaltılmış ve Türk hukukuna ait bilgiler eklenmiştir. Konu tasnifleri, Türk doktrinlerinde ve Ortadoğulu eserlerde yer alan tasnifin kaynaştırılmasıyla oluşturulmuştur. Söz konusu sınıflandırmadan elde edilen alt

⁶⁷¹ İslam hukuku alanında 1970'lerde on, 1980'lerde otuz ve 1990'lar da ise altmış tez hazırlanmıştır. Ak, “Türkiye’de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi” 88.

⁶⁷² 1949-1982 arası 90 civarında olan ilmi standartlara sahip makale sayısı 1983-1998 arasında 300'e yaklaşmıştır. Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 80.

⁶⁷³ 1984-1998 arası yüksek lisans tez sayısı 298'dir. Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 80.

⁶⁷⁴ Bildik, “Türkiye’de Yapılan Fıkıh Tezleri Üzerine Panoramik Bir İnceleme”, 286.

⁶⁷⁵ Bildik, “Türkiye’de Yapılan Fıkıh Tezleri Üzerine Panoramik Bir İnceleme”, 320-321.

başlıkların izi klasik fıkıh çalışmalarından alınmış örneklerde aranmaktadır. İlk örneklerine 1980 öncesi rastlanan bu tür araştırmalar günümüze kadar ulaşmıştır.⁶⁷⁶

2.3.3.2. Çalışmalarda Fıkıh ve Türk Hukuk Sistematiği

1980 sonrası yapılan çalışmalara bakıldığında yarıdan fazlası modern Türk hukuk sistematiğine ait başlıklardan oluştuğu görülmektedir. Bu eserlerin büyük çoğunluğu konularının furû fıkıh tasnifinde bir terime ya da başlığa karşılık gelmesini amaçlamıştır.⁶⁷⁷

Söz konusu dönemde en fazla eser muamelat alanında verilmiş ve çalışmaların büyük kısmı modern hukuk tasnifine göre borçlar hukukunu konu edinmiştir.⁶⁷⁸ Senhuri'den Zerka'ya kadar modern İslam Hukuku'nu tasarlayan simaların birçoğunun amacı İslâmî borç ve akit teorisi oluşturmak olmuştur. İlgili dönemde 1980'li yıllarda yükselme eğilimi gösteren İslâm ekonomisine katkı sağlamaya en uygun alan İslâm hukuku alanı olmuştur.

Dönemin yayınlanan eser sayılarına bakıldığında muamelat alanını sırasıyla münakehat ve ukubat alanı izlemiştir. Ancak 1980 öncesi ve sonrası arasında meydana gelen artış oranlarına bakacak olursak, fıkıh tasnifine göre ukubat ve ahkam-ı sultaniyye çalışmaları öne çıkarken, münakehat alanı dönemsel olarak artış ortalamasının gerisinde kalmıştır.⁶⁷⁹ Bu dönemde modern değerlerle uyuşmayan had cezaları ilk kez İslâmcılara karşı sık sık dile getirilmiş, bu durum ukubat çalışmalardaki artışın başlıca nedeni olmuştur. Ayrıca bu dönemde ukubat bâblarının, fıkıhın yaptırım alanını kapsamaması, İslâm hukuku alanında modern ceza hukukuna nispetle yapılacak çok şeyin olduğu düşüncesini ortaya çıkarmış, başta İran ve Pakistan başta olmak üzere, bazı İslam ülkelerinin ceza hukuklarını İslamileştirme çabaları varlığını sürdürmüştür.⁶⁸⁰

Fıkıhın ve modern hukukun ortak alanlarına dair çalışmaların yapılması ilgili alan dışı konulara bakıldığında daha rahat anlaşılmaktadır. Bu itibarla modern hukukta yeri olmadığı için ibadât ve kerahiyat alanına dair herhangi bir doktora yapılmadığı, ibadât ve kerahiyat alanındaki yüksek lisans çalışmaları birkaç taneyi geçmezken kaynak ve metotlarıyla inceleme sayısı da oldukça az olduğu görülmektedir.⁶⁸¹

⁶⁷⁶ Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", 81.

⁶⁷⁷ Bildik, "Türkiye'de Yapılan Fıkıh Tezleri Üzerine Panoramik Bir İnceleme", 320-321.

⁶⁷⁸ Ak, "Türkiye'de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi", 137.

⁶⁷⁹ Detaylı bilgi için bkz. Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", 82.

⁶⁸⁰ Osman Güman-Ahmet Numan, *Modern Çağda Fıkıhın Anlam ve İşlevi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 197.

⁶⁸¹ Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", 83.

İslâm ekonomisi, yapılan tercümeler, düzenlenen ilmi toplantı yayınları ve kaleme alınan lisansüstü tezleriyle dönemin en gözde konularından biri olmuştur.⁶⁸² Fakat başlıklarında her ne kadar ekonomi, para ve finans gibi ekonomik terimler kullanılsa da söz konusu çalışmaların büyük çoğunluğunun ekonomi ile ilişkisi yüzeysel olduğu söylenebilir.

Modern hukuk alanları açısından bakıldığında, dönemin muhakeme usul hukuku eşya hukukuna nazaran daha fazla rağbet görmüştür. İlgili alanın gördüğü bu denli ilginin ardında kadının şahitliği konusunu ve modern çağda uygulama imkânı bulunmayan yemin gibi ispat araçlarını konu edinme amacı vardır. Eşya hukuku alanı ise hakkında daha fazla çalışma yapılmasının beklenildiği ve furû fıkıh bilgisinin yetersiz kaldığı alanlardandır.⁶⁸³

Söz konusu dönemde kaleme alınan eserlerin isimlerine bakıldığında, hazırlanan metinlerin genellikle kavram araştırması olduğu izlenimi vardır. Ancak bu tür araştırmalar furû fıkıh tasnifi ya da modern hukuk sistematigi içinde yer alan başlıklandırmaları içermektedir. Buradaki amaç incelemeye tabi tutulan başlığa ismini veren kavramın sistematik tahlilini ya da anlam tarihini kaleme almak değil, bu başlıklar altında değinilen hususların yukarıda zikredilen biçimde yazılmasıdır.

2.3.3.3. 1980-2000 Yılları Arası Fıkıh Sempozyumları

Düzenlenen Fıkıh sempozyumları 1980 öncesinde nadiren gerçekleşmiştir. İslâmî ilimlerin diğer alanlarında düzenlenen sempozyumlar zamanla fıkıh alanında da baş göstermiştir. Başlangıçta İSAV'ın öncülüğünü üstlendiği sempozyumlar ilerleyen süreçlerde diğer vakıflar ve İlahiyat fakülteleri de üstlenmiştir. Düzenlenen konferanslar İslâm ilimlerinin akademiye dönüştüğü senelerde Hamidullah'la rağbet görmüş ancak 1980 sonrasında diyalog ihtiyacını karşılayamamıştır. Çalıştay kavramı ise İlahiyat camiasında 2000'li yıllarda yaygınlaşmaya başlamıştır. 1980'li yıllarda en verimli dönemini yaşayan paneller kısıtlı bir terim ya da sorunun tartışılması için oldukça uygun faaliyetlerdir. Ayrıca sempozyumlarda kadın, tesettür ve aile hakkında ortaya çıkan görüşler de İslam hukuku açısından ele alınmıştır.⁶⁸⁴

İlgili dönemin ilmî toplantı neşriyatlarında en çok konuşulan husus iktisat ve aile ile ilgili sorunlar olmuştur.⁶⁸⁵ İlmî toplantılar genellikle İstanbul'da düzenlenmiş ancak devrin

⁶⁸² Ayhan, “İlahiyat Fakültesi”, 22/138.

⁶⁸³ Bildik, “Türkiye’de Yapılan Fıkıh Tezleri Üzerine Panoramik Bir İnceleme”, 303, 305; Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 84.

⁶⁸⁴ Mehmet Boynukalın, “Fıkıh Sempozyumları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 245-246.; Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar* (Ankara: DİB Yayınları, 2024).

⁶⁸⁵ Boynukalın, “Fıkıh Sempozyumları”, 247.

sonuna doğru Konya’da düzenlenen *I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi*⁶⁸⁶ alan birikimi özetlemiştir.

Tarihselcilik tartışmaları 1990’lı yılların sonuna doğru zirveye ulaşmış, Fazlurrahman üzerinden geliştiği için fıkıhın söz sahibi olabileceği alan kısıtlı olmuştur. Tarihselcilik, vahyin tarihselliğinden başladığı için fıkıh disiplini bu tartışmalarda muzdarip konumda kalmıştır. Tarihselcilik merkezli ilmi toplantı neşirlerinde fikhî türde yazılmış çalışmalar yer almakla birlikte, söz konusu çalışmalar fıkıhın meselelerini, ıstılahlarını ve klasiklerini tarih içinde konumlandıran bir çabayı yansıtmamaktadır.⁶⁸⁷

2.3.3.4. Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA) Projesi

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’nin ilk cildi 1988’de yayınlanmıştır. Ancak ansiklopedinin hazırlık çalışmaları 1983 yılında başlamıştır. DİA, 1980’lere ait bir proje olmakla birlikte birinci sürümü 2013 yılında 44. cildi çıkarılarak tamamlamış, 2016 yılında iki cilt ilave edilerek 46 cilt şeklinde yirmi beş yıllık bir süreçte neşredilmiştir.⁶⁸⁸ Çeşitli siyasî, bürokratik, mali ve teknik amaçlar nedeniyle önemli değişiklikler geçiren proje, üslubu, madde listeleri, madde içerik ve yapısı açısından ilk cildi oluşturan kısımlarını büyük oranda korumuştur.

DİA, Türkiye’de fıkıh alanında daha önce bahsedilmemiş ve yayınlandıktan sonra dahi muhatapların birçoğunun neden üzerinde çaba sarf edildiğini anlayamadığı yüzlerce kavram, eser, kurum ve şahsa ilk kez değinmiştir. DİA’da 500 ana kaynaktan taranan madde başlıkları 16.900 civarındadır.⁶⁸⁹ DİA maddeleri oluşturulurken İslâmî ilimleri tamamen kapsayıcı amaç güdülmüş ancak diğer ilim dallarındaki gibi fıkıh alanında da birçok madde için yazar bulunamamış ve ortaya konulacak maddelerin kaleme almak için önemli ölçüde zaman ve emek maaliyetine neden olacağı şeklinde gerekçelerle dönemin İslâm ilimleri câmiasının ilgi alanında yer almayan birçok madde hazırlanmıştır.⁶⁹⁰ Bu itibarla DİA’da yer alan fıkıh maddelerine rengini verenler akademik hayatlarına üniversitede devam eden yazarlar olmuştur. Yüksek İslam’ın ikinci nesli içerisinde yer alan Ali Bardakoğlu, İbrahim Kâfi

⁶⁸⁶ Mehmet Bayyigıt (ed.), “I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi” (Konya: Kombad Yayınları, 1977).

⁶⁸⁷ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 87.

⁶⁸⁸ <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakkinda/kisa-tarihce> Erişim, (19.02.2025)

⁶⁸⁹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakkinda/kisa-tarihce> Erişim, (19.02.2025)

⁶⁹⁰ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 88.

Dönmez ve Mehmet Akif Aydın DİA'da yer alan fıkıh maddeleri üzerinde en çok etkiye sahip isimlerdir.⁶⁹¹

DİA maddeleri başta Türkiye olmak üzere İslâm camiasındaki fıkhi metinlerin eğitimlerini, ilgi ve eksiklerini büyük oranda simgelemektedir. Ansiklopedi içerisinde kavram maddeleri oranında şahıs maddeleri yer almakla birlikte coğrafya kaynaklı oluşumlar, telif geleneklerine bağlı çevreler, birçok mühim klasik eser ve modern İslam camiasındaki uygulamalar yer almamaktadır.⁶⁹²

2.3.3.5. 1980-2000 Yılları Arası Klasik Kaynak Tercümeleri

İmam-Hatiplerin ve ilahiyatların açılmasıyla birlikte eğitim ve öğretimde klasik dönemde İslâmî ilimler alanında yazılmış kaynakların çevrilmesi ihtiyacı hasıl olmuştur. Bu itibarla fıkıh alanında söz konusu ihtiyacı gidermek maksadıyla büyük oranda Hanefi mezhebi kaynakları tercüme edilmiştir. Bunlar arasında *Reddû'l-muhtâr*, *el-Hidâye*, *Fetâvây-ı Hindiyye*, *el-İhtiyâr* ve *Kudûrî* muhtasarı zikredilebilir. Diğer yandan Şafiî ve Malikî mezhebine dair tercümeler de yürütülmüştür.⁶⁹³

1980'li yılların başında ayrıntılı Hanefî kaynaklarını tercüme etme çabalarının ilki 1982 yılında neşredilen İbn Abidin'in *Reddû'l-muhtâr*⁶⁹⁴ haşiyesinin tercümesidir. Tercüme çalışmasını Ahmed Davudoğlu (ö. 1983) yürütmüş ancak vefatı üzerine tercüme faaliyeti Mehmet Savaş ve Mazhar Taşkesenlioğlu (ö. 1989) tarafından devam ettirilmiştir. Eserinde müteahhirin dönemi metinlerini değerlendiren İbn Abidin, üstünlüğünü buradan elde etmiştir. İbn Âbidîn, eserin haşiye türü olmasından ve asıl metni takip zorunluluğunun bulunmamasından dolayı sadece katkıda bulunmak istediği yerlerde düşüncelerine yer vermiştir. Ayrıca eser, kaynaklarında geçen ıstılahlar ve bu kaynakları değerlendirmek maksadıyla geliştirdiği ıstılahlarla dolu olduğu için derin fıkıh bilgisine sahip olsa dahi müteahhirin Hanefî literatürüne aşina olmayanların anlamayacağı bir çalışmadır.⁶⁹⁵

1982 yılı sonlarına doğru iki farklı tercümeyle sahip *el-Hidâye: Hidâye Tercemesi*⁶⁹⁶ neşredilmiştir. 1985 yılında *Fetâvây Hindiyye: Ansiklopedik İslâm Fıkhi*⁶⁹⁷ adlı eser İbn

⁶⁹¹ Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", 89; Ak, "Türkiye'de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi", 87.

⁶⁹² <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakkinda/ilim-dali--fikh> (Erişim 19.02.2025).

⁶⁹³ Duman, "Türkiye'de Klasik Fıkıh Eserlerinin Tercümeleri", 210.

⁶⁹⁴ İbn Abidin, *Reddû'l-Muhtar ale'd- Dürri'l-Muhtar*, çev. Ahmet Davudoğlu vd. (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1982).

⁶⁹⁵ Duman, "Türkiye'de Klasik Fıkıh Eserlerinin Tercümeleri", 227-228.

⁶⁹⁶ Mesela bkz. Ebu'l Hasan Burhaneddin Ali b. Ebi Bekr Merginani, *İslam Fıkından Tahkikli ve Tahriçli El-Hidaye Tercemesi*, çev. Ahmed Meylani (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2001)

Abidin Haşiyesi'ne nazaran daha zahmetsiz bir çeviri yapılmış ve eserde alıntılanan parçaları birbirine bağlayan değerlendirmelere çok az yer verilmiştir. Ancak yine de tercümede eserin kolayca aktarılması mümkün olan alıntı ve tercih üslubu kaybedilmiştir.⁶⁹⁸ Hanefî mezhebi klasikleri içerisinde yer alan *el-Miftah Şerhu Nuri'l-İzah*⁶⁹⁹ adlı eser ise 1987 yılında Abdullah Aydın tarafından tercüme edilmiştir.

Diğer yandan ilgili dönemde Şafî Mezhebi klasikleri arasında yer alan *Metnü Ebî Şuca: Delilleriyle Şâfiî İlmihali*⁷⁰⁰ 1996 yılında Nizamettin Ersöz tarafından tercüme edilmiştir. Söz konusu tercümeler haricinde fıkıh alanında 1980 yılında *Mizânü'l-kübrâ: Dört Hak Mezhebin Büyük Fıkıh Kitabı*⁷⁰¹ A. Faruk Meyan, 1981 yılında *Kitab'ül-emvâl*⁷⁰² Cemaleddin Saylık, 1982 yılında *Kitabu'l-harac*⁷⁰³ İsmail Karakaya ve 1984 yılında ise *Ahkâmu's-sığar: İslam Hukukunda Çocuklarla İlgili Hükümler*⁷⁰⁴ adlı klasik kaynak İbrahim Canan tarafından tercüme edilmiştir.

Modern dönemde yayınlanan bu tercümeler, kaynaklara dönüş fikrinin İslâmcı çevrelerde yeniden hatırlanmasını sağlamıştır. Meşrutiyet günlerinden beri İslâmcı söylemin unsuru kaynaklara dönüş fikri olmuştur. 1960'lı yıllardan itibaren söz konusu fikir yeniden tartışılmaya başlanmış ve kısa süre içerisinde modern dönem öncesi kaynaklar gündeme gelmiştir. Bu tartışmaların sonucunda 1980'lerin sonuna doğru İbn Teymiyye'nin peş peşe tercümeleri yayınlanmıştır. Ancak söz konusu dönemde Selefilik Türkiye gündeminde düşünce ve hareket olarak bağımsız bir yapı ve etkinliğe kavuşamamıştır.

2.3.3.6. Türkiye'de Selefî İzleri

Hicri 3. asırda kelam ilmine karşı mesafeli olan ve şer'î deliller arasında isnadlı rivayete büyük önem veren Ahmed b. Hanbel ve ona tabii olanlar “selefe ittibâ” tabirini kullanmaları nedeniyle sonraki süreçte selefiye adını alan şahıs ve grupların öncüsü kabul

⁶⁹⁷ Burhanpûrî, *Fetâvâyi Hindîyye: Ansiklopedik İslâm Fıkhı*, çev. Mustafa Efe, nşr. İsmail Karakaya, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1985).

⁶⁹⁸ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 92.

⁶⁹⁹ Hasan b. Ammâr b. Alî eş-Şürûnbülâlî - Abdullah Aydın, *el-Miftah Şerhu Nuri'l-İzah* (İstanbul: Müjde Yayınları, 1987).

⁷⁰⁰ Kadı Ebu Şuca, *Metnü Ebî Şuca: Delilleriyle Şâfiî İlmihali*, çev. Nizamettin Ersöz (İstanbul: Ravza Yayınları, 1996).

⁷⁰¹ Ebü'l Mevahib Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali Şa'ranî, *Mizânü'l-kübrâ: Dört Hak Mezhebin Büyük Fıkıh Kitabı*, çev. A. Faruk Meyan (İstanbul: Berekat Yayınevi, 1980).

⁷⁰² Ebu Ubeyd - Cemaleddin Saylık, *Kitab'ül-emvâl* (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981).

⁷⁰³ Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî Ebu Yusuf, *Kitabu'l-harac*, çev. İsmail Karakaya (İstanbul: Hisar Yayınları, 1982).

⁷⁰⁴ Muhammed İbn Mahmud el-Üsruşenî, *Ahkâmu's-sığar: İslam Hukukunda Çocuklarla İlgili Hükümler*, çev. İbrahim Canan (İstanbul: Cihan Yayınları, 1984).

edilmişlerdir. Hicri 8. asra gelindiğinde ise İbn Teymiyye ve İbn Kayyim selefe ittibâ tabirini sistemleştirerek modern camiada kendilerine selefilik atfedenler iddialarını söz konusu isimlere dayandırmışlardır.⁷⁰⁵

Selefi söylemler, İslâm tarihi boyunca kendisine yer bulabilme imkânı elde etmiştir. Bilhassa 18. yüzyılla birlikte İslâmî camianın çeşitli bölgelerinde meydana gelen siyasi, kültürel ve mağlubiyetler nedeniyle Müslümanlar sorgulama içine girmiş ve İslâm'ın ilerleme ve gelişmeye engel değil yardımcı olduğu, asıl gerileme nedeninin çeşitli kültürlerin İslâm kültürüne karışması ve geleneğe sıkı sıkıya bağlılığın olduğu fikri ileri sürülmüştür.⁷⁰⁶ Bu itibarla ana kaynağa dönüş fikri benimsenmiş ve selefi iddialar gündemi uzun süre meşgul etmiştir. Söz konusu söylemlerle birlikte Vehhâbilik ve Afgânî-Abduh çizgisi hareket vasfı kazanarak selefe dönüş (ittibâ) tabirini sistemli bir biçimde ortaya koyan İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'ı fikirlerinde referans noktası olarak göstermişlerdir.⁷⁰⁷

Osmanlı'nın son dönemlerinde Sebîlu'r-Reşâd dergisinde yazı kaleme alan isimlerde kendini gösteren söz konusu söylem Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla 1950'li yıllara kadar söylemini kaybetmiştir. Derginin en önemli yazarları arasında yer alan Mehmet Akif Ersoy ve Ahmed Hamdi Aksekili, Afgânî-Abduh çizgisinin temsil ettiği selefi düşüncüyü savunucu yazılar kaleme almışlardır. 1950 yılından itibaren çok partili hayata geçişle birlikte Cumhuriyetin kuruluşuyla kopukluk yaşayan selefi söylem hareketlenme eğilimi göstermiş, 1960'ların başı itibariyle yayın camiasında yer edinmeye başlamıştır. Bu itibarla selefilige ait tercüme Hilal dergisi aracılığıyla Türkçe'ye kazandırılmıştır. Ayrıca Malatya çevresinde İsmail Hatip Erzen (ö. 1968) öncülüğünde selefi hareket ortaya çıkmış, dinin bidat ve hurafelerden arındırılarak ana kaynağa dönüşün gerçekleşmesi gerektiğini fikrini savunmuşlardır.⁷⁰⁸

1960'lı yıllarda çok ses getirecek bir biçimde ifade edilmeyen selefi iddialar, 1980'lerde özellikle İktibas dergisi ile daha sert biçimde dile getirilmeye başlanmış ve söz konusu dergi kaynaklara dönüş söylemini Kur'an ile sınırlamıştır. 1980'lerin ortalarından itibaren bilhassa İbn Teymiyye'nin eserlerinin Türkçeye kazandırılması ise bu söylemi

⁷⁰⁵ Bkz. M. Said Özervarlı, “‘Selefiyye’”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009), 36/400.

⁷⁰⁶ Recep Önal, *Eh-i Sünnet ve'l- Cemaat II – Selefilik*, ed. Maksut Çetin - Muhammed Raşit Batur (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023), 251.

⁷⁰⁷ Şaban Banaz (ed.), *İslami İlimlerde Araştırmalar I* (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2023), 38.

⁷⁰⁸ Muhammed Usame Onuş, “Cumhuriyet Dönemi İslâmî İlimler Literatüründe Selefilik ve İbn Teymiyye Çizgisi: Başlangıç Mülâhazaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 296-297.

desteklemiştir. Ancak 1990'lara gelindiğinde geleneğin öne çıkarılması anlayışının benimsenmesiyle ilgili söylemler birkaç yayınevi haricinde terk edilmiştir.⁷⁰⁹

Selefi söylem ve İbn Teymiyye üzerinden yürütülen bu faaliyetler akademik camiada yapılan çalışmalara sirayet etmiştir. Bu itibarla Türkiye’de akademik camiada İbn Teymiyye ve İbn Kayyim’a dair birçok yüksek lisans, doktora ve makale çalışması yer almaktadır. Ancak söz konusu akademik çalışmalar Türkiye’de İbn Teymiyye gündeminin yeterinde değerlendirilmesini sağlayamamış ve söz konusu iddiaları resmetmekten öteye geçememiştir.⁷¹⁰

İbn Teymiyye’nin Fıkıh alanında *Ref’ul-Melâm*⁷¹¹ ve *es-Siyâsetu’s-Şer’iyye*⁷¹² adlı eserleri 1985 yılında ve “İbn Teymiyye Külliyyatı” ismiyle *Mecmûu’l-Fetâvâ*⁷¹³ adlı eseri 1986 yılında yayınlanmaya başlamış, ancak fıkıh ciltlerine ulaşılamaadan proje iptal edilmiştir. Dönemin İbn Teymiyye’den yapılan diğer bir tercümesi ise *İyiliği Emretmek Kötülükten Alıkoymak* (1987) ve geniş bir tercüme olan *Hisbe* (1989) isimli eserlerdir.⁷¹⁴

2.3.3.7. Fikhî Çalışmalarda Bir Kırılma Noktası: 28 Şubat

28 Şubat Süreci, 28 Şubat 1997 tarihinde Millî Güvenlik Kurulu toplantısında alınan kararlar neticesinde irticaya karşı başlatılan bürokratik bir süreçtir. Söz konusu süreçle birlikte Türkiye’de siyasi, hukuki ve toplumsal manada değişiklikler gerçekleşmiş ve “post-modern darbe” adıyla nitelendirilmiştir.⁷¹⁵ Söz konusu darbe İmam-Hatiplerden İlahiyat fakültelerine, derneklerden vakıflara kadar dini alanda önemli kısıtlamalara neden olmuştur.

Post-modern darbenin etkilediği alanlardan ilki İmam-Hatip okulları olmuştur. Yeniden açıldıkları 1951 yılından itibaren 1990'lara kadar nitelik ve nicelik açısından önemli dönüşüm ve gelişim geçiren söz konusu okullar 28 Şubat Süreci ile kesintiye uğramıştır. Bu süreçte alınan bir kararla İmam-Hatip’lerin orta kısımlarının kapatılmış, üniversiteye giriş için katsayı uygulaması getirilmiş ve İmam-Hatip okullarından 2003 yılına kadar önemli ölçüde

⁷⁰⁹ Damla Taşdemir, *Türkiye’de Selefi Hareket ve Dini Radikalizm* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 152-155.

⁷¹⁰ Onuş, “Cumhuriyet Dönemi İslamî İlimler Literatüründe Selefilik ve İbn Teymiyye Çizgisi: Başlangıç Mülâhazaları”, 297-301.

⁷¹¹ Ebu’l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalim İmam İbn Teymiyye, *İctihad Nedir Müçtehid Kimdir?*, çev. M. Nuri Yılmaz (İstanbul: İhya Yayınları, 1985).

⁷¹² Ebu’l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalim İmam İbn Teymiyye, *Siyaset: es-Siyasetü’s-Şer’iyye*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Dergah Yayınları, 1985).

⁷¹³ Ebu’l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalim İmam İbn Teymiyye, *İbn Teymiyye Külliyyatı*, ed. Edip Gönenç (İstanbul: Tevhid Yayınları, 1986).

⁷¹⁴ Ebu’l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalim İmam İbn Teymiyye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe: İyiliği Emretmek Kötülükten Alıkoymak*, çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989).

⁷¹⁵ Abdulkadir Menek, “28 Şubat: Postmodern Darbe”, *Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi* 2 (2016), 136-137.

gerileme görülmüştür. Bu tarihten itibaren İmam Hatipler yeniden nicelik yönünden artışa geçmiştir.⁷¹⁶

28 Şubat'ın bir diğer bir etkisi dernek ve vakıflar üzerinde olmuştur. Bu itibarla dernek ve vakıfların sayısında önemli düşüş gerçekleşmiş ancak sürecin kırılmaya başlamasıyla yeniden dernek ve vakıflarda önemli artışlar görülmüştür.⁷¹⁷

28 Şubat Süreci'nin akademik anlamda en önemli etkisi yüksek lisans ve doktora tezleri üzerinde olmuştur. Bu süreçte alınan kararların ve idarî kısıtlamaların yansımaları 2000 yılından hemen önce görülmeye başlanmıştır. Bu itibarla darbenin yaşanmasından 2000 yılına kadar yüksek lisans tezlerindeki artış sekteye uğramış ve önceki yıllardaki artış oranının gerisine düşmüştür. Bu düşüşün diğer bir örneği makalelerde görülmüştür. Daha titiz bir çalışma gerektiren doktora tezlerindeki düşüş ise 2002 yılında en alt seviyeyi görmüştür. Diğer yandan fıkıh neşriyatı alanındaki rakamlar darbenin yaşanmasıyla azalım göstermiş ve 2000 yılında on yıl öncesi rakamların gerisine düşmüştür. 28 Şubat Süreci öncesi ulaşılan rakamların aşılması makalelerde ve yüksek lisans tezlerinde 2002, doktora tezlerinde ise 2007 yılında gerçekleşmiştir.⁷¹⁸ Bu tarihten itibaren 28 Şubat süreci sona ermiş ve siyasi irade İlahiyat fakültelerine dair farklı bir yol benimseme eğilimine girmiştir.

Söz konusu dönemin Adalet ve Kalkınma Partisi yöntemindeki siyasi irade İlahiyat fakültelerini yaygınlaştırmaya yönelik politika benimsemiştir. 2012 yılında ise bu politika hız kazanarak her İl'e İlahiyat Fakültesi açma amacına dönüşmüş ve 1987 yılında dokuz olan İlahiyat fakültesi sayısı günümüzde 112'ye ulaşmış durumdadır.⁷¹⁹

2000 yılından günümüze fıkıh alanındaki yüksek lisans tezlerinin toplam eser sayısındaki oranında önemli bir değişim olmamıştır. Ancak doktora programlarının kontenjanının artması ve yeni doktora programlarının açılması doktora tezlerinin oranında artışa neden olmuştur. Dönemin dikkat çeken bir diğer unsuru ise önceki dönemlere nazaran makalelerin artması durumudur. Bunun nedeni ise yüksek öğretim sisteminin makale türünde eser kaleme almayı atama ve yükseltme kriterleri arasında değerlendirmesidir. Ayrıca bu dönemde İslami ilimler alanında kaleme alınan eserler oldukça sınırlı sayıda ve kamuoyu

⁷¹⁶ Mehmet Görmez, *Din Eğitiminde Yeniden Yapılanma* (Ankara: İslâm Düşünce Enstitüsü, 2021), 59.

⁷¹⁷ Berrin Bayburt, "28 Şubat Post-Modern Darbesi'nin İslami Dernek ve Vakıflara Etkileri", *The Journal of Academic Social Science Studies* 64 (2017), 422-424.

⁷¹⁸ Kaya, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla", 101-102.

⁷¹⁹ Haluk Songur, "Hukuk Tarihi Bakımından Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yükseköğretim Meselesi- YÖK'ün İlahiyat Fakülteleri Lisans Program Değişikliği Bağlamında-", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (2013), 191-211.

nazarında pek kitlesi bulunmayan akademik kurum, vakıf ve derneklere ait yayınevleri tarafından neşredilmiştir.⁷²⁰

1980 yılından itibaren başlayan dönemin belirgin özellikleri 2000’li yıllara gelindiğinde kaybolma derecesinde azalım göstermiştir. Çalışmanın ilerleyen safhalarında birtakım hususlar sürdürülse de 2000’li yıllara ulaşmadan hemen önce söz konusu dönem son bulmuştur. Fıkıh literatürü açısından yeni bir dönemin başladığına dair ilk önemli gelişme 28 Şubat Süreci ile siyasî ve bürokratik manada gerçekleşen uygulamalar olmuştur. İslamcılığın kitlesel biçimde kazandığı yaygınlığı Cumhuriyet dönemi devlet yöneticilerinin birtakım uygulamalarla kaldırma çabası İslâm ilimleri alanında çeşitli metinler üreten kurum ve çevrelere de sıçramıştır. Bu itibarla temel İslam bilimlerine ayrılan öğretim üyesi kontenjanları ve İslâmcı vakıfların denetlenmesi gibi birçok alanda kısıtlayıcı kararlar alınmıştır. Ancak bunun tezahürü döneme ismini veren tarihten bir yıl sonra gerçekleşmeye başlamıştır.

2.3.4. 2000 Yılından Günümüze Fikhî Gelişmeler

1990’lı yılların sonu, modern devleti örnek edinen İslâmcılığın söylem düzeyinde gücünü yitirdiği bir zaman dilimidir. Bu yıllarda modernite eleştirileri ve modern devleti merkeze alan anlayışın İran ve Pakistan gibi örneklerinde gerçekleşen tıkanma nedeniyle İslâmcı ilgi ve söylem dönüşüm geçirmiştir.⁷²¹ 2000’li yıllara gelmeden önce ‘devleti’ bir yana bırakıp ‘medeniyeti’ benimseyen İslâmcılık, “Anayasamız Kur’ân” düşüncesinden “kadim medeniyetimizin değerlerine geçiş” düşüncesine evrilmiştir. Dönüşümün gerçekleştiği tüm bu süreçte fıkıh alanında kaleme aldıkları tezleri atideki İslami devlet nizamı için hukuk kitabı oluşturma şeklinde görenlerin sayısında azalma gerçekleşmiştir. Diğer yandan Fıkıh alanında bir önceki döneme nazaran usûl ve tarih çalışmaları artarken borçlar ve ceza hukuku çalışmalarında ise azalım gerçekleşmiştir.⁷²²

2.3.4.1. Yeni İhtiyaçlar Bağlamında Fıkıhta Yönelim

2000 yılı itibariyle fikhın belirli alanlarında yürütülen çalışmalarda ilgi artışı olurken bazı alanlarında düşüş gözlemlenmiştir. Bu itibarla dönemin en çok ilgi gören alanı fıkıh usulü olmuştur. Bu dönemde usul çalışması niteliğindeki eserler münâkehât, muâmelât, ibâdât

⁷²⁰ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 102.

⁷²¹ Güman - Numan, *Modern Çağda Fıkıhın Anlam ve İşlevi*, 197.

⁷²² Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 101.

ve ukûbât alanlarından fazladır. Fıkıh usulünden sonra revaçta bulunan alan münâkehât çalışmaları olmuştur. Kadın-erkek ilişkileri alanında fıkıhın ortaya koyduğu kavram ve kuralların büyük bir kısmı bu dönemde konuşulması gereken başlıklar olarak kabul edilmiş ve dönemin en çok ilgi gören alanlarından biri haline gelmiştir.⁷²³

Önceki döneme nazaran artış oranı itibariyle en düşük alanlarından birisi muâmelât alanı olmuştur. Ancak münâkehât alanından sonra en çok sayıda eser bulunan alan ise yine muâmelât alanıdır. Batı hukukuna benzer bir İslâm borçlar hukuku inşa etme eğiliminde görülen gerileme Eyyüp Said Kaya hocaya göre muâmelât alanına da yansımış ve artış oranındaki azalmanın nedeni olmuştur.⁷²⁴

Diğer yandan muâmelât alanını çalışmaya konu olma bakımında ibâdât alanı takip etmiş ve ilk kez ibâdât alanında doktora çalışması yapılmıştır. İbâdât alanındaki artışın sebepleri arasında anadilde ibadet Cuma namazı ve hilalin görülmesi gibi konular zikredilebilir. İbâdât alanına yakın olan ve onu takip eden bir diğer alan ukûbât alanı olmuştur. Ukûbât alanında kaleme alınan çalışmalar arasında evli kişinin zinası, irtidat suçlarına verilen cezalar ve kürtaj gibi önemli konular yer almaktadır. Tıpkı ibâdât alanı gibi daha önce çok ilgi görmeyen bir diğer alan kerâhiyyât alanıdır. Söz konusu dönemde kerâhiyyât alanına dair ilk doktoralar kaleme alınmış ve akademik metinlerin sayısı artış meydana gelmiştir. Bu dönemin en az artış hızına sahip alanı ise ahkâm-ı sultâniyye olmuştur.⁷²⁵

2.3.4.2. Yeni Fıkıh Uzmanlık Alanları

İlgili dönemde fıkıh alanı içerisinde yer alan bazı ilgi alanları zamanla yarı bağımsız uzmanlık alanlarına dönüşmüştür. Bahsi geçen dönüşümün ilk tecrübesi konularının büyük çoğunluğu finans ve bankacılık hizmetlerinden oluşan İslâm ekonomisi alanında olmuştur. İslâm ekonomisi alanında çeşitli ilmi toplantıların düzenlenmesi, lisansüstü programların ve merkezlerin açılması bahsi geçen dönüşümü kuvvetlendirmektedir.⁷²⁶

Finans ve bankacılık alanlarında olduğu gibi gıda ve tıp teknolojisinin doğurduğu problemler de yarı bağımsız alanlar arasında yerini almaya başlamıştır. Dini kaidelere uygun hayvan kesimi tartışması giderek yenilebilen-yenilemeyen hayvanlara, katkı maddelerine ve

⁷²³ Bildik, “Türkiye’de Yapılan Fıkıh Tezleri Üzerine Panoramik Bir İnceleme”, 291.

⁷²⁴ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 103.

⁷²⁵ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 104.

⁷²⁶ Abdullah Durmuş vd., “Türkiye’de İslâm İktisadı ve Finansı Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 84-86.

helal gıda tartışmasına dönüşmüştür. Modern camiada tüketimin yaygınlık kazanmasıyla birlikte helal gıda anlam kaymasına uğramış ve bu husustaki literatür önemli bir sektör haline dönüşerek gelişmiştir. Yine modern tıp uygulamalarının tartışıldığı ilk fıkıh metinleri bu dönemde yayınlanmıştır.⁷²⁷

Diğer yandan sosyal yaşamın değişimi, teknoloji ve bilimin gelişmesiyle ibadet, aile, gıda, tıp, spor, sanat, ticari hayatla alakalı hususlar (akit, faiz, kredi, finans işlemleri, menkul kıymetler vb.) ve yapay zekâ ile ilgili yeni durumlar Müslümanların zihnini meşgul etmekte ve ilgili sorunlar çözüm önerileri getirilmeye çalışılmaktadır.⁷²⁸

2.3.4.3. Türkiye’de İslâm İktisadı

İslam iktisadı, Türkiye’de 1960’lı yıllardan bugüne kadar sayı ve konu çeşitliliği bakımından önemli gelişim katetmiştir. Türkiye’de İslam iktisadı alanında ekol oluşumundan ziyade bazı araştırmalar öne çıkarak çeşitli çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu itibarla 1940’lı yıllarda Sabri Fehmi Ülgener zihniyet, ahlak ve iktisadî çözülmeye dair yazılar kaleme alarak klasik iktisat anlayışına tenkitler yönelmiştir. 1960’lı yıllarda söz konusu alanda eser kaleme alan Sabahattin Zaim (ö. 2007) İslâm iktisadını temelleri, klasik ve modern İslâm iktisadı karşılaştırması gibi bugünkü manada İslam iktisat felsefesine dair yazı kaleme alan ilk akademisyendir. 1970’lerde ise Ahmet Tabakoğlu İslâm iktisat metodolojisi, kalkınma, İslâm İktisadına girişi iktisat uygulamaları, Müslüman toplumu ile kapitalist toplum kıyaslaması gibi hususları inceleyerek ilgili alana önemli katkılar sunmuştur.⁷²⁹

1980’li yıllarda para, finans ve sigorta alanlarında önemli çalışmalar kaleme alınmaya başlanmıştır. 1980 öncesinde ilgili alanlarda kaleme alınan çalışma sayısı oldukça azdır ancak 1980’li yılların sonuna doğru çalışmalarda artış yaşanmaya başlamıştır. Bu tarihlerde başlamasına ise ekonomi ve akademi camiasında gerçekleşen çeşitli gelişmeler neden olmuştur. Yüksek İslâm enstitülerinin ilahiyat fakültelerine çevrilmesiyle lisansüstü eğitiminin başlaması, Türkiye’de faizsiz bankacılığın “Özel Finans Kuruluşu” ismiyle faizsiz bankacılığın ortaya çıkması ve yüksek enflasyonun ortaya çıkardığı problemlerle birlikte teşvik kredilerinin verilmesi gibi hususlar bu kabildendir. Ayrıca İSAV’ın söz konusu alanda

⁷²⁷ Bu alandaki ilk kitap Salih Uçan’ın Ürdün Tabipler Sendikası’nın hazırladığı çalışmadan çevirdiği *İslam ve Tıp Açısından İnsan Kopyalamak Caiz mi?* adlı eseridir. *İslam ve Tıp Açısından İnsan Kopyalamak Caiz mi?*, çev. Salih Uçan (İstanbul: Bilge Yayınları, 2003); Ak, “Türkiye’de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi”, 119, 134.

⁷²⁸ Taha Yılmaz, “Usûl-İ Fıkhın İşlevi ve Güncel Fıkhî Problemlere Dair Yaklaşımı”, *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 1/11 (Ocak 2025), 292.

⁷²⁹ İsmail Cebeci, “İslam İktisat Felsefesi ve Teorisi Literatürü: Eleştirel Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 148.

içerisinde iş adamlarının ve akademisyenlerin yer aldığı sempozyumlar düzenlenmesi 1990'lı yıllarda para, faiz, kredi ve finans gibi hususlarda çalışmalar yürütülmesi sürecini hızlandırmıştır.⁷³⁰

Para, finans, borsa ve sigorta alanlarının dinî yönünü inceleyen çalışmaları çoğunlukla İslâm hukuku ve iktisat tarihi alanlarında söz sahibi İlahiyatçılar kaleme alırken, iktisadî ve hukukî yönünü daha çok iktisadî idari bilimler ve hukuk fakültelerindeki akademisyenler kaleme almıştır. Bu alanda yapılan çalışmalar genel manada mevcut faaliyetleri anlama ve hüküm ortaya koyma gayesinde olmuş ve güncel meseleler hemen ele alınarak çözüm getirilmeye çalışılmıştır. İlgili hususları iktisadî ve hukukî açıdan inceleyen çalışmalar ise bu alandaki uygulamaların dünyada ve ülkemizdeki uygulamalarla olan kıyaslamasını ve hukukî olarak mevzuattaki yerini belirleme gayretindedir.⁷³¹

1990'lı yıllarda Mustafa Özel ve Sabri Orman İslâm iktisadı alanında önemli çalışmalar yürütmüşlerdir. Kısa yazılardan oluşan çalışmalarında iktisada dair birçok konuya değinmiş, Batılı iktisat çalışmalarına atıfta bulunmuş ve Müslümanların modern ekonomi ve toplumla olan ilişkisini konu edinmiştir. Diğer yandan hem İktisat eğitimi hem de Yüksek İslam Enstitüsü eğitimi alan Sabri Orman ise İslâm İktisat metodolojisi, ahlak ve tarih gibi hususları konu edinen eserler kaleme almıştır. Zikredilen isimler gibi İslam iktisadına dair İslâmî hassasiyetlere sahip araştırmacılar çeşitli çalışmalar yürütmüş, İslâm iktisadına ve literatürünü önemli katkı sunmuşlardır. Ayrıca son dönemde Hamdi Döndüren'in *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*⁷³² ve Hayrettin Karaman'ın *İş ve Ticaret İlmihali*⁷³³ gibi İslâm iktisadının fikhî kaidelerine değinen, muamelata dair belirli bir konuyu irdeleyen ve iktisadî konulara dair fetvaların yer aldığı çalışmaların artması İslâm iktisat anlayışına önemli katkılar sağlamaktadır.⁷³⁴

2000'li yıllara gelindiğinde söz konusu alanlarda yürütülen çalışmalar devam etmesine mukabil yeni konular işlenmeye başlanmıştır. Bu itibarla din ve ekonomi ilişkisi, laikleşen iktisadî düşünce, iktisadın kelamî yönü, modernleşme sürecinde İslâmî bir iktisat gibi yeni hususlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca İslam iktisat felsefesi ve teorisi ile alakalı çalışmaların yapılmaya başlanması ilgili alanda çalışmaların artmasına vesile olmuştur.⁷³⁵

⁷³⁰ Durmuş vd., "Türkiye'de İslâm İktisadı ve Finansı Literatürü", 86-87; Zeynep Hafsa Orhan vd., *Türkiye'de İslam İktisadı Tecrübesi: Teorik ve Pratik Birikimler* (Maruf Vakfı, 2017), 319.

⁷³¹ Durmuş vd., "Türkiye'de İslâm İktisadı ve Finansı Literatürü", 87-117.

⁷³² Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1993).

⁷³³ Hayreddin Karaman, *İş ve Ticaret İlmihali* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012).

⁷³⁴ Cebeci, "İslam İktisat Felsefesi ve Teorisi Literatürü: Eleştirel Bir Değerlendirme", 149.

⁷³⁵ Cebeci, "İslam İktisat Felsefesi ve Teorisi Literatürü: Eleştirel Bir Değerlendirme", 147.

2000 yılı itibariyle İslâm iktisadına dair yapılan çalışmalar artmış, akademik tezler üretilmiş, toplantı ve sempozyumlar organize edilerek ilgili alan çalışmalarında çeşitlilik yaşanmıştır. Bunun nedenleri olarak yabancı kaynaklara ulaşma ve 2005 yılında kabul edilen Katılım Bankacılığı Kanunu’nun etkisi olmuştur. Diğer yandan günümüzde İslâm iktisat yapısını anlamak için yeni yetişen araştırmacılar vesilesiyle önemli çalışmalar yürütülmekte ve yapılan atölye ve toplantılarda konuya dair hususlar çeşitli yönleriyle ele alınmaktadır. Bu itibarla 2013 yılında ilk olarak “Temel Kavramlar ve Fikirler” adıyla ve en son 2024 yılında “İslâm İktisadı ve Finansı Zirvesi” adıyla organize edilen “İslam İktisadı Atölyesi” bu minvalde zikredilebilir.⁷³⁶

2019 yılına bakıldığında İslam iktisadı ve finansı açısından önemli gelişmelerin yaşanmasına şahitlik etmekteyiz. Bu minvalde İslam iktisadı alanında üniversitelere bağlı merkez, enstitü ve programlar dahilinde mühim gelişmeler yaşanmış, çeşitli eğitim programı uygulanmış, yayın ve araştırmalarda önemli artışlar yaşanmıştır. 2019 yılında açılan yeni katılım bankalarıyla katılım bankası sayısı altıya yükselmiş, Marmara Üniversitesi’ne bağlı İslam Ekonomisi ve Finansı Enstitüsü açılmış, Karz-ı Hasen gibi alanlarda çalışmalar artarak İslam İktisadı alanında uygulamaya dair adımlar atılmış ve yeni lisansüstü programları açılmıştır.⁷³⁷

2023 yılı itibariyle Katılım Finans Kefaleti Şirketi kurulmuş, tarım finansmanı gibi yeni finansmanlar verilmiş, ilk dijital katılım bankası olan Hayat Finans Katılım Bankası faaliyetlerine başlamış, yeni uluslararası İslâm İktisadı ve Finansı söyleşileri düzenlenmiş ve İstanbul’da yeni finans merkezi açılmıştır. Yaşanan söz konusu gelişmelerle birlikte bugün verilere bakıldığında dokuz katılım bankası, iki dijital banka, yedi tasarruf finansman şirketi, yedi katılım sigorta kuruluşu, dokuz lisansüstü ve on bir enstitü ve araştırma merkezi kurulmuş durumdadır.⁷³⁸

Söz konusu gelişmeler ışığında Türkiye’de İslâm Finansı alanında mühim gelişmeler yaşandığını ve halihazırda artarak devam ettiğini söyleyebiliriz. Ancak bugün istenilen düzeye gelebilmek için eğitim ve araştırma faaliyetleri kuvvetlendirilmeli, katılım bankacılığının istenilen düzeyde büyümesini sağlamak için müşteri farkındalığı oluşturulmalı, sigorta alanının büyümesini sağlamak adına sigorta bilinci arttırılmalı, katılım bankacılığında

⁷³⁶ Orhan vd., *Türkiye’de İslam İktisadı Tecrübesi: Teorik ve Pratik Birikimler*, 314, 323.

⁷³⁷ Ahsan Shafiq (ed.), *Türkiye’de İslam İktisadı -2019-* (İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı, 2020), 10-13.

⁷³⁸ Melih Turan (ed.), *İslam İktisadı ve Finansı Ekosistemi Raporu 2023* (İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı, 2024), 12-25.

dijitalleşme teşvik edilerek yenilikçi finansal öneriler getirilmeli ve kamu finansmanında İslam iktisadî kaideleri daha yoğun uygulanmalıdır.

2.3.4.4. Din İşleri Yüksek Kurulu

Din İşleri Yüksek Kurulu (DİYK), “İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere” kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı’nın bu görevini uygulamadaki en mühim birimidir.⁷³⁹ İlgili kurul, İslâm camiasında “Dâru’l-iftâ” sıfatıyla görev yapan kurumlar gibi, Müslümanların dinî alanlarda karşılaştıkları sorunlara yanıt vermek gibi mühim bir görev üstlenmektedir. Üye, uzman ve uzman yardımcılıyla yasanın tanıdığı çerçevede ilmî araştırma yürüten, araştırmalarını fetva ve dinî bilgi olarak paylaşan Din İşleri Yüksek Kurulu’nun yürüttüğü görevler 1965 tarihli 633 sayılı kanunun 2010 yılında düzenlenen 5. maddesinde belirtilmiştir.⁷⁴⁰

DİYK, kuruluşundan itibaren toplumu dinî hususlarda bilgilendirme, görüş beyan etme ve dinî soruları çözüme kavuşturma amacını gütmektedir. Söz konucu amacı gerçekleştirirken toplumun birliğini ve dirliğini koruyucu üslup benimsemiş, siyasi meselelerden uzak bir fetva stratejisi izlemiştir. Genel manada fetvalarında bu yoğunluk görülürken nadiren de olsa Kurul bazı zamanlarda kendini inanç, ibadet ve ahlak konularıyla sınırlandırmış ve muamelat alanındaki mevzuları mahkemelere bırakmıştır.⁷⁴¹

İlgili Kurul’un fetvada uyguladığı yöntem Osmanlı’daki Meşihat kurumundan gelen bir fetva verme anlayışdır. Bilhassa ibadetle alakalı hususlarda Hanefî mezhebi ağırlıklı fetvalar vermesi bu fetva verme anlayışının en bariz göstergesidir. Ayrıca Ehl-i sünnet çizgisinde duruşu, geleneğe bağlı kalışı, birleştirici üslup benimsemesi ve fikhî mirasa önem vermesi DİYK’in fetva stratejisini ve ilkelerini yansıtmaktadır.⁷⁴²

Din İşleri Yüksek Kurulu’na sorulan soruların büyük bir çoğunluğunu yeni sorunlar değil, önceki fukaha tarafından yanıtlanan hususlar oluşturmaktadır. DİYK ise söz konusu hususlarda fetva vereceği zaman büyük oranda konuya dair görüşleri aktarmakta ve yeni bir içtihatla bulunmamaktadır. Ayrıca Hanefî mezhebi merkezli fetvalar vermesinin yanında fetva isteyenlerin isteklerine göre başta Şafîî mezhebi olmak üzere diğer mezheplerin görüşleriyle

⁷³⁹ 1965 tarihli 633 sayılı kanun maddesi 1. Bkz.

<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=633&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> (01.02.2025).

⁷⁴⁰ Bkz. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=633&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> (01.02.2025)

⁷⁴¹ Mustafa Bülent Dadaş, “Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu’nun Fetva Siyaseti”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015), 44-47.

⁷⁴² Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar I* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 34-35.

de fetva vermektedir. Buna ek olarak bazı fetvalarda ise mezhep görüşlerini verdikten sonra bunlar arasında tercih yapıldığı da görülmektedir.⁷⁴³

Kurul, güncel hususlara dair başvurduğu sıkça şura içtihadı veya kolektif içtihadı⁷⁴⁴ olarak bilinen içtihat türüne başvurmaktadır. Yapılan şura içtihadında, heyetteki kişilerde asgari içtihat melekesini bulunması kâfi görülmektedir. Bu itibarla ilim adamı zekât konusundaki derinliği diğer fıkıh konularında olmasa da zekât konusunda içtihat ortaya koyabilmektedir. Yapılan kolektif içtihat türü, bireysel olarak yapılan içtihadın şûraya sunulması ve heyet tarafından tartışılması hasebiyle bireysel içtihattan daha sağlam ve isabetli olmaktadır.⁷⁴⁵ Tüm bunlarla birlikte başta Diyanet İşleri Yüksek Kurulu olmak üzere fıkıh meclislerinin ortaya koyduğu içtihada şûra içtihadı diyebilmek için şûrada bulunan ilim adamlarının başta içtihat ehliyetlerinin bulunması ve içtihat yapılacak konuda usulî manada içtihatla bulunmuş olmaları gerekmektedir.

Din İşleri Yüksek Kurulu, geçmiş dönemlerde fukaha tarafından ele alınmayan ve hakkında herhangi bir nakil olmayan mevzular başta olmak üzere güncel pek çok konuyu ele alarak yanıtlar vermiş ve halihazırda da vermeye devam etmektedir. Bu minvalde Kurul, organ naklinin dini hükmü, sigorta, enlemin ötesinde namaz vakitleri, orucu bozan ve bozmayan muayene yöntemleri, taşıyıcı anne ve doğan çocuğun hükmü, dondurulmuş spermin eşin ölümünden sonra kullanılması, estetik yaptırmak, sosyal medya yoluyla elde edilen kazanç, ticarete kâr haddi ve dijital oyunlar oynamanın hükmü gibi birçok konuyu ele almıştır. Kurul, bunları ele alırken daha net kavranabilmesi adına doktor, iktisatçı, sosyal medya uzmanı ve astronom gibi çeşitli alan uzmanlarının görüşlerini aldıktan sonra fikhî bir hükme varmaktadır.⁷⁴⁶

Din İşleri Yüksek Kurulu'na gelen sorular, yetkili kişilerce titizlikle neticeye kavuşturulmakta ve ülke içerisinde müftülüklere bağlı Dinî Soruları Cevaplandırma Hattı (190) ile Kurul'un fetvaları esas alınarak yanıtlanmaktadır. Kurulun başta ibadetler olmak üzere aile hukukundan ticarete kadar birçok konunun bulunduğu *Fetvalar*⁷⁴⁷ kitabı oldukça istifade edilen kaynaklarından. Bunların yanında bazı hususi konularda kaleme alınan küçük kitapçıklar yayınlanmış ve yayınlanmaya da devam edilmektedir.

⁷⁴³ Dadaş, “Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu’nun Fetva Siyaseti”, 50, 56.

⁷⁴⁴ Kolektif İctihad, İctihad ehliyetine sahip birden fazla ilim adamının istişareleri neticesinde şer’î bir hüküm konusunda zanna ulaşma amacıyla bütün çabalarını göstermeleridir. Hacı Yunus Apaydın, “İctihad”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000), 21/444.

⁷⁴⁵ Osman Kuran, *Fıkıh Usûlünde Kolektif (Cemâ’i) İctihad: Tarihi ve Meşruiyeti* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 39-40.

⁷⁴⁶ Dadaş, “Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu’nun Fetva Siyaseti”, 59.

⁷⁴⁷ Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar*.

2.3.4.5. Mezhep Esaslı Çalışmalarda Artış

İlgili dönemde araştırmasını belirli bir dönem, coğrafya ve literatür ile sınırlayan fıkıh eserlerinde artış gözlenmiştir. Bunun bir yansıması da mezhep esaslı çalışmalarda gerçekleşmiş ve bu alanda artış meydana gelmiştir. Mezhep, İslâm medeniyetine dair bir açıklama alanı olmakla birlikte, bir konunun sınırlarının belirlenmesinde en manidar kriterlerden birini sağlamaktadır. Söz konusu çalışmaların görülmesine paralel olarak, mezhep terimi ve fıkıh tarihine dair erken İslâmcı söylemdeki olumsuz fikirler de giderek kaybolmaya başlamıştır.⁷⁴⁸ Yine bu dönemde bir mezhebe mensubiyetin İslâm tarihindeki yeri ve anlamını ortaya koyma gayretinde olan⁷⁴⁹ ve mezhep merkezli düşüncenin modern fıkha katkı sağlayacağını dile getiren metinler kaleme alınmıştır.⁷⁵⁰

Hanefî mezhebi, fıkıh araştırmalarının konularını kapsayan mezheplerin başında gelmektedir. Önceki dönemde ortaya çıkan mezhebin tarihi ve literatürü ile sınırlı olan çalışmaları, 1998 sonrasında önemli bir artış yaşamıştır.⁷⁵¹ Ayrıca bu dönemde Türkiye’de müntesibi olmayan Malikî, Hanbelî ve Zeydî mezhepleriyle ilgili yayınlar ilk kez araştırmaya konu olmuştur. Ancak söz konusu mezhepler ile ilgili yapılan çalışmaların sayısı, akademik metin üretim artışı dikkate alındığında yetersiz kalmıştır.⁷⁵²

Hanefî mezhebinden sonra en çok çalışma Şafî mezhebi hakkında yapılmıştır. Bunun nedenlerinden birisi Türkiye demografik yapısıdır. Yer yer gerçekleşen demokratikleşme çabaları ve benimsenen politikalar, Doğu’da yerel kültürün kaynaklarının ön plana çıkarılmasına vesile olmuştur. Yerel kültüre açılma gayretinde olan üniversitelerin çabaları ve Türkçe literatürde Şafî mezhebine dair uzun yıllar ilmihal neşriyatı haricinde çalışmanın olmayışı 2000’li yıllarda Şafî merkezli çalışmalarda önemli bir artışın gerçekleşmesine vesile olmuştur. Bu artışın en bariz göstergesi Diyarbakır’da Şafî ve Âmidî üzerine organize edilen sempozyumlar ve peş peşe neşredilen Şafî klasiklerinden yapılan çevirilerdir.⁷⁵³

Türkiye’de müntesibi bulunan bir diğer mezhep Caferîliktir. Ancak Caferîliğe yönelik ilgide herhangi bir artış söz konusu olmamıştır. Caferî mezhebinin günlük dinî hayata dair tercümeleri bir yana bırakıldığında, mut’a nikahı ile alakalı birkaç metin ve Caferî bazı

⁷⁴⁸ Yunus Vehbi Yavuz (ed.), “İslam Fıkıhını Nasıl Anlamalıyız?” (Bursa: Kuran Araştırmaları Vakfı, 2006), 53.

⁷⁴⁹ Bildik, “Türkiye’de Yapılan Fıkıh Tezleri Üzerine Panoramik Bir İnceleme”, 314.

⁷⁵⁰ Güman - Numan, *Modern Çağda Fıkıhın Anlam ve İşlevi*, 201-202.

⁷⁵¹ Bildik, “Türkiye’de Yapılan Fıkıh Tezleri Üzerine Panoramik Bir İnceleme”, 311-314.

⁷⁵² Ak, “Türkiye’de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi”, 105-107.

⁷⁵³ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 109.

uluslararası öğrencilerin kaleme aldığı tezler haricinde mezhebin ilmî eserleri oldukça sınırlıdır.⁷⁵⁴

2.3.4.6. 2000 Yılı Sonrası Klasik Kaynak Tercümeleri

2000 yılı sonrası gerek fıkıh usulü gerek Hanefî ve Şafîi gerekse diğer fıkıh klasikleri neşredilerek Türkçe'ye kazandırılmıştır. Yapılan tercümeler genel manada fıkıh usulü ve özellikle Hanefî ve Şafîi mezhepleri için hayati öneme sahip kaynaklarıdır. Bu başlık altında tespit edebildiği kadarıyla fıkıh usulü, Hanefî ve Şafîi mezheplerinin 2000 sonrası çevrilen klasik kaynaklarını zikredeceğiz.

2000 yılı sonrası fıkıh usulü alanında tercüme edilen ilk klasik kaynak Şah Veliyyullah (ö. 1762)'ın *el-İnsaf fî Beyani Sebebi'l-İhtilaf* adlı eseridir. Söz konusu eser Rahmi Yaran tarafından 2002 yılında *İçtihat Risalesi: İslam Hukukunda Farklı Görüşlerin Sebepleri*⁷⁵⁵ adıyla tercüme edilerek yayınlanmıştır. Fıkî kaidelerin deliller ve örnekler eşliğinde ortaya konulması hususunda kaleme alınmadan önce kimsenin yapmadığı/yapamadığı bir şekilde önemli bilgiler içeren ve bu bilgileri bütüncül, sistematik ve felsefi bir perspektifle ortaya koyan *Kavâidü'l-ahkâm* 2006 yılında *İslamî Hükümlerin Esas ve Hikmetleri*⁷⁵⁶ adıyla Süleyman Kaya ve Soner Duman tarafından tercüme edilmiştir. Usul alanında yapılan bir diğer tercüme ise İmam Şatıbî (ö. 1388)'ye ait olan *el-İ'tisâm* adlı eser 2009 yılında Ahmet İyibildiren ve Mustafa Özcan tarafından *el-İ'tisâm: Bid'atler Karşısında Kitap ve Sünnete Bağlılıkta Yöntem*⁷⁵⁷ ismiyle tercüme edilmiştir.

Hanefî klasik kaynaklarının tercümesi açısından 2000 yılı sonrası oldukça verimli bir dönem olmuştur. Bu yıl itibariyle yoğun biçimde Hanefî mezhebi klasiklerinin tercüme edildiği görülmektedir. Bu itibarla Hanefî klasiklerinden *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr*⁷⁵⁸ ve *el-Hidâye*⁷⁵⁹ 2001 yılında, *Te'sîsü'n-nazar*⁷⁶⁰ 2002 yılında, *el-İhtiyar li-ta'lîlî'l-muhtâr*⁷⁶¹ 2005

⁷⁵⁴ Ak, "Türkiye'de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi", 107,109, 114, 129.

⁷⁵⁵ Şah Veliyyullah, *İçtihat Risalesi: İslam Hukukunda Farklı Görüşlerin Sebepleri (el-İnsaf fî Beyani Sebebi'l-İhtilaf)*, çev. Rahmi Yaran (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002).

⁷⁵⁶ İzzettin bin Absüsselam, *İslamî Hükümlerin Esas ve Hikmetleri (Kavâidü'l-ahkâm Tercümesi)*, çev. Süleyman Kaya - Soner Duman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).

⁷⁵⁷ İmam eş-Şatıbî, *el-İ'tisâm: Bid'atler Karşısında Kitap ve Sünnete Bağlılıkta Yöntem*, çev. Ahmet İyibildiren - Mustafa Özcan (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2009).

⁷⁵⁸ İmam Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr: Siyer-i Kebir İslam Devletler Hukuku*, çev. M. Said Şimşek - İbrahim Sarımsı (İstanbul: Eğitaş Yayınları, 2001).

⁷⁵⁹ Burhanüddin Ali b. Ebi Bekr Merginânî, *el-Hidâye: İslam Fıkından Tahkiki ve Tahriçli el-Hidaye Tercemesi*, çev. Ahmed Meylani (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2001).

⁷⁶⁰ Ebu Zeyd ed-Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar: Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, çev. Ferhat Koca (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002).

⁷⁶¹ Mevsilî, *el-İhtiyar li-ta'lîlî'l-muhtâr*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Hikmet Yayınları, 2005).

yılında *el-Mebsût*⁷⁶² 2008 yılında, *Muhtasaru'l-Kudurî*⁷⁶³ 2011 yılında, *et-Teshîl şerhu letâifu'l-işârât*⁷⁶⁴ ve *Mülteka'l-ebhur*⁷⁶⁵ 2012 yılında, *Muhtasaru't-Tahavî*⁷⁶⁶ 2013 yılında ve *el-Hidâye*⁷⁶⁷ ise 2014 yılında tercüme edilmiştir.

2000 yılı sonrası Şafii mezhebi klasiklerinden önemli çeviriler yapılmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşun 2000 yılına kadar çeviri faaliyetlerinde Hanefi mezhebi ağırlığı görülürken 2000 sonrası Şafii mezhebi çevirilerinde artış kaydedilmiştir. Bu itibarla Soner Duman tarafından *Muğni'l-Muhtac*⁷⁶⁸ 2009 yılında, İshak Emin Aktepe tarafından *İhtilâfu Mâlik ve's-Şâfiî*⁷⁶⁹ 2010 yılında, Musa Özdemir tarafından *el-Ümm*⁷⁷⁰ ve Osman Güman tarafından *Hallu işkali'l-efkâr fî hulli emvâli'l-küffar*⁷⁷¹ adlı Şafii mezhebi klasığı ise 2013 yılında tercüme edilmiştir.

İlgili dönemin klasik kaynak tercümeleri arasında zikredebileceğimiz İzz b. Abdisselam'ın (ö. 660/1262) *İhkâm*⁷⁷² adlı eserinin tercümesi 2006 yılında ve Şâtîbî'nin *İ'tisâm*⁷⁷³ adlı eserlerinin tercümesi ise 2009 yılında yayınlanmıştır.

2000 sonrası klasik kaynak tercümelerinin yanında gerek modern İslâm hukuku gerekse Batı'dan yapılan çeviriler değinilmesi gereken hususlardandır. Bu itibarla Ali el-Hafîf'in fikhın muâmelât bablarını konu edindiği *İslam Hukukuna Göre Hukuki İşlemler ve Hükümleri: Borçlar Hukuku ve Eşya Hukuku*⁷⁷⁴ ve dünya çapında en etkili fetva

⁷⁶² Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsi, *Mebsut*, çev. Mustafa Cevat Akşit (İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008).

⁷⁶³ Kudurî, *Muhtasaru'l-Kudurî: Kudurî Metin ve İzahlı Tercüme*, çev. Abdülkadir Yılmaz - Orhan Ençakar (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2011).

⁷⁶⁴ Şeyh Bedreddin, *et-Teshil Şerhu Letaifu'l-işarat: Letaifu'l-işarat Şerhi*, çev. Hacı Yunus Apaydın (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2012).

⁷⁶⁵ İbrahim Halebi, *Mülteka'l-ebhur: İslam Fıkhı Kelime Manalı Mülteka*, çev. Hüsamettin Vanlıoğlu (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012).

⁷⁶⁶ Tahavî, *Muhtasaru't-Tahavî: Tahavî Muhtasarı Mukâyeseli Hanefî Fıkhı*, çev. Soner Duman (İstanbul: Beka Yayınları, 2013).

⁷⁶⁷ Burhanüddin Ali b. Ebi Bekr Merginani, *el-Hidâye: el-Hidâye Tercümesi*, çev. Hüsamettin Vanlıoğlu vd. (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2014).

⁷⁶⁸ Hatib eş-Şirbini, *Delilleriyle Büyük Şafii Fıkhı Muğni'l-Muhtac: Minhacü't-Talibin Şerhi*, çev. Soner Duman (İstanbul: Miraç Yayınları, 2009).

⁷⁶⁹ İmam Şafii, *İhtilâfu Mâlik ve's-Şâfiî (Sünnet, Hadis ve Amel Üzerine Tartışmalar)*, çev. İshak Emin Aktepe (İstanbul: İz Yayıncılık, 2010).

⁷⁷⁰ İmam Şafii, *El-Umm: Şafii Fıkhı Külliyyatı*, çev. Musa Özdemir (İstanbul: Buruc Yayınları, 2011).

⁷⁷¹ Şehzade Korkud, *Hallu işkali'l-efkar fî hulli emvâli'l-küffar: İslam'da Ganimet ve Cariyelik: Osmanlı Sistemine İçeriden Bir Eleştiri*.

⁷⁷² İzzeddin İbn Abdüsselam, *Kavâidü'l-Ahkâm Fî Mesâlihi'l-Enâm: İslami Hükümlerin Esas ve Hükümleri*, çev. Süleyman Kaya - Soner Duman (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).

⁷⁷³ İmam eş-Şâtîbî, *el-İ'tisam: Bid'atler Karşısında Kitap ve Sünnete Bağlılıkta Yöntem*.

⁷⁷⁴ Ali el-Hafîf, *İslam Hukukuna Göre Hukuki İşlemler ve Hükümleri: Borçlar Hukuku ve Eşya Hukuku*, çev. Rahmi Yaran (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2009).

otoritelerinden biri haline gelen Karadâvi'nin *Çağdaş Meselelere Fetvalar*⁷⁷⁵ adlı eseri modern İslam hukuku tercümeleri arasında zikredilebilir.

Batı'dan yapılan tercümelerin büyük kısmı henüz akademik hayatın başında olan kişilerce Türkçeye kazandırılmış makalelerden oluşmaktadır. Söz konusu çalışmalar genellikle akademisyenlerin şahsi araştırma konularıyla bağlantılı olarak ilgilendikleri makaleler için gösterdikleri gayretleri yayına dönüştürme isteğinden ortaya çıkmıştır.⁷⁷⁶ 2003 yılında Servet Armağan'ın Aghnides (ö. 1975)'ten yaptığı *İslâm'ın Mâlî Hükümleri*,⁷⁷⁷ 2004 yılında Murteza Bedir'in Colin Imber'den yaptığı *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*.⁷⁷⁸ 2012 yılında Nurettin Elhüseyni'nin Timur Kuran'dan yaptığı *Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*⁷⁷⁹ ve 2014 yılında Necmettin Kızılkaya'nın Wael B. Hallaq'tan yaptığı *İslâm Hukukuna Giriş*⁷⁸⁰ adlı eserler Batı'dan yapılan tercümeler arasında zikredilebilir.

2.3.4.7. 2000 Yılı Sonrası İlmihal Çeşitliliği

İlgili dönemde ilmihallerin konu sahası oldukça genişlemiş ve ilmihal çeşitliliği artmıştır. Dönemin öne çıkan ilmihalleri için ilmihal kavramı içerisinde yer alan “kapsadığı hüküm ve o hükmü ortaya koyan önerme hakkında kendisinden sonra yeni bir yoruma müsaade etmeyecek biçimde son sözü söylemek”, “farklı fikirlerden, delil ve karşı delillerden soyutlanmış olmak” ve “mezhep birikiminden seçilerek fetva vermeye daha uygun görülmüş (müftâ bih) ve toplumda hayat bularak normalleşmiş olanı temsil etmek” tanımlamaları geçerli değildir.⁷⁸¹ 2000 sonrası Hanefî, Şafîi ve Caferî mezhepleri ile kadın ve çocuk gibi çeşitli alanlarda ilmihaller kaleme alınmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla söz konusu alanlarda kaleme alınan ilmihalleri bu başlık altında zikretmeye çalışacağız.

Hanefî mezhebi esas alınarak hazırlanan ilmihaller arasında 2000 yılında kaleme alınan *Müslümanın El Kitabı*,⁷⁸² 2002 yılında kaleme alınan *Modern İlmihal (Davranış*

⁷⁷⁵ Yusuf Karadavi, *Çağdaş Meselelere Fetvalar*, çev. Yusuf Şensoy (İstanbul: Miraç Yayınları, 2006).

⁷⁷⁶ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 119.

⁷⁷⁷ Nicolas Progomou Aghnides, *İslâm'ın Mâlî Hükümleri*, çev. Servet Armağan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003).

⁷⁷⁸ Colin Imber, *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, çev. Murteza Bedir (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004).

⁷⁷⁹ Timur Kuran, *Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012).

⁷⁸⁰ Wael B. Hallaq, *İslam Hukukuna Giriş*, çev. Necmettin Kızılkaya (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014).

⁷⁸¹ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 120.

⁷⁸² Kemal Güran, *Müslümanın El Kitabı: Her Müslüman için Gerekli İlmihal Bilgileri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000).

Bilgisi),⁷⁸³ 2005 yılında hazırlanan *Pratik İlmihal ve Herkes İçin İlmihal*,⁷⁸⁴ 2006 yılında hazırlanan *İslâm İlmihali*⁷⁸⁵ ve *İslam İlmihali: İman-İbadetler-Helaller-Haramlar*,⁷⁸⁶ 2010 yılında hazırlanan *21. Yüzyılda Müslümana El Kitabı (İlmihal)*⁷⁸⁷ ve *Kur'an'ın ve Kâinatın Dilinden İman Esasları İslam İnanç İlmihali*⁷⁸⁸ ve 2014 yılında hazırlanan *Kitap ve Sünnet Işığında Sahih İlmihal*'i⁷⁸⁹ zikredilebilir.

Şafii mezhebi esas alınarak kaleme alınan ilmihaller arasında 2003 yılında yayınlanan *Kaynaklı Şafii İlmihali*,⁷⁹⁰ 2004 yılında yayınlanan *Tenvirü'l-Kulûb Tam Şafii İlmihali*,⁷⁹¹ 2005 yılında yayınlanan *Büyük Şafii İlmihali*,⁷⁹² 2007 yılında yayınlanan *Temel Şafii İlmihali*⁷⁹³, 2013 yılında yayınlanan *Ayet ve Hadislerle Şafii İbadetler İlmihali*⁷⁹⁴ ve 2015 yılında yayınlanan *Şafii İlmihali*⁷⁹⁵ zikredilebilir.

Caferi mezhebi esas alınarak kaleme alınan ilmihaller arasında 2006 yılında yayınlanan *Genç İlmihali ve Caferi Mezhebinin Esasları*,⁷⁹⁶ 2008 yılında yayınlanan *Tam İlmihal*⁷⁹⁷ ve 2010 yılında yayınlanan *Caferi İlmihali*⁷⁹⁸ zikredilebilir.

Söz konusu mezhepler dışında herhangi bir mezhebi esas almadan kaleme alınan mezhepler de bulunmaktadır. Bunlar arasında 2004 yılında yayınlanan *Çağdaş İslam İlmihali*⁷⁹⁹ ve 2010 yılında yayınlanan *Ahir Zaman İlmihali*'ni⁸⁰⁰ zikredebiliriz. Ayrıca iş,⁸⁰¹ temizlik,⁸⁰² namaz,⁸⁰³ oruç,⁸⁰⁴ hac,⁸⁰⁵ kadın,⁸⁰⁶ çocuk,⁸⁰⁷ aile⁸⁰⁸ ve sosyal medya⁸⁰⁹ alanlarında çeşitli ilmihaller kaleme alınmıştır.

⁷⁸³ Beşir İslamoğlu, *Modern İlmihal: Davranış Bilgisi, İnanç, Metodoloji, İbadet ve Sosyal Hayat Fıkhi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2002).

⁷⁸⁴ Osman Bilgen, *Pratik İlmihal* (İstanbul: Rehber Yayınları, 2005).

⁷⁸⁵ Fahretin Atar vd., *Marmara İlahiyat Vakfı İslam İlmihali* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2006).

⁷⁸⁶ Mehmet Keskin, *İslam İlmihali: İman-İbadetler-Helaller-Haramlar* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006).

⁷⁸⁷ Sami Kocaoğlu, *21. Yüzyılda Müslümana El Kitabı: İlmihal* (İstanbul: Zafer Matbaası, 2010).

⁷⁸⁸ Ümit Şimşek, *Kur'an'ın ve Kâinatın Dilinden İman Esasları İslam İnanç İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010).

⁷⁸⁹ Seyfullah Erdoğan, *Kitap ve Sünnet Işığında Sahih İlmihal* (İstanbul: Ey İnsanlar Yayınevi, 2014).

⁷⁹⁰ Mehmet Can, *Kaynaklı Şafii İlmihali* (İstanbul: Şefkat Yayıncılık, 2003).

⁷⁹¹ Muhammet Emin İrbili, *Tenvirü'l-Kulûb Tam Şafii İlmihali* (İstanbul: Eser Neşriyat, 2004).

⁷⁹² Mehmet Keskin, *Büyük Şafii İlmihali* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2005).

⁷⁹³ Siraceddin Ünlüer, *Temel Şafii İlmihali* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2007).

⁷⁹⁴ Soner Duman, *Ayet ve Hadislerle Şafii İbadetler İlmihali* (İstanbul: Mirac Yayınları, 2013).

⁷⁹⁵ Mehmet Keskin, *Şafii İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015).

⁷⁹⁶ *Genç İlmihali ve Caferi Mezhebinin Esasları (Ahkam-ı cevanan)* (İstanbul: Kevser Yayınları, 2006).

⁷⁹⁷ Ayetullahi'l-uzma İmam Humeyni, *Tam İlmihal* (İstanbul: Kevser Yayınları, 2008).

⁷⁹⁸ Mehmet Keskin, *Caferi İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010).

⁷⁹⁹ Sami Kocaoğlu, *Çağdaş İslam İlmihali* (İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2004).

⁸⁰⁰ M. Rahmi Kırbaoğlu, *Ahir Zaman İlmihali* (İstanbul: Otto Yayınevi, 2010).

⁸⁰¹ Karaman, *İş ve Ticaret İlmihali*.

⁸⁰² Muharrem Önder, *Temizlik İlmihali* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2013).

⁸⁰³ Muhammet Vehbi Dereli, *Namaz Hocası ve İlmihal Bilgileri* (İstanbul: Esra Yayıncılık, 2002); Ahmet Mahmut Ünlü, *Namaz İlmihali* (İstanbul: Dila Yayıncılık, 2007); İsmail Karagöz - Halil Altuntaş, *Namaz İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011).

2.3.4.8. 2000 Yılı Sonrası Fıkıh Sempozyumları

2000 sonrası dönemde düzenlenen fıkıh sempozyumları daha çok dinleyiciye kapalı ve İlahiyat fakültelerinin İslâm Hukuku anabilim dallarındaki akademisyenlerin organize ettiği koordinasyon toplantıları şeklinde gerçekleşmiştir. Sempozyum metinlerinin büyük çoğunluğunu fıkıhın varlığını, işlevini, kaynaklarını ve akıl yürütmesini konu edinen yayınlar oluşturmaktadır. Önceki dönemlerde siyasi ve sosyal nedenlerden ötürü pek sık düzenlenemeyen sempozyumlar 2000 sonrası oldukça artmıştır. Düzenlenen sempozyumları ise daha çok İslami İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), Türkiye Diyanet Vakfı, Kuran Araştırmaları Vakfı (KURAV), Ensar Vakfı, İSAR (İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı) ve çeşitli ilahiyat fakülteleri organize etmiştir.

Fıkıh alanında düzenlenen sempozyumlar konu bakımından yaygın olarak fıkıh usulü, fûrû fıkıh ve fıkıh tarihi alanlarına dair yapılmıştır. Fıkıh usulü ile alakalı sempozyumlarda metodoloji, yöntem, sosyal yapıda gerçekleşen değişim ve fıkıh ve tarihselcilik gibi hususlar tartışılmıştır. Bu itibarla modern çağda zuhur eden yeni problemlere çözüm arama, Batı'dan faydalanmanın imkân dahilinde olup olmaması, fıkhi mirasın nasıl değerlendirileceği ve değişimin fıkhi hükümlere olan etkisi vb. konular üzerinde sıkça durulmuştur.⁸¹⁰

Fûrû fıkha dair ele alınan sempozyum konuları ağırlıklı olarak iktisat ve aile hukuku alanında olmuştur. Modern dönemde ortaya çıkan para, faiz, finans, yeni akit türleri gibi konuların İslam hukuku açısından incelenip hüküm ortaya çıkarılması ihtiyacı hasıl olmuştur. Ayrıca cinsiyet, kadın, tesettür, insan hakları, çeşitli inanç mensuplarının tek bir toplumda yaşaması gibi hususlar İslam hukuku açısından ele alınarak söz konusu sempozyumlarda tartışılmıştır. Düzenlenen Uluslararası sempozyumlar ise daha çok dünya barışı ve Müslümanların diğer inanç gruplarıyla münasebetine yönelik olmuştur. İbadetler alanında ise nikah, hac, zekât, helal-haram gibi konular son dönemlerde tıpkı finans ve faiz konusu gibi

⁸⁰⁴ Mehmet Zihni Efendi, *Oruç ve Zekât İlmihali* (İstanbul: Dâru'lhadis Yayınları, 2002); İsmail Karagöz - Halil Altuntaş, *Oruç İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008).

⁸⁰⁵ İsmail Karagöz vd., *Hac İlmihali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007); Ahmet Özel, *Kutsal Topraklara Yolculuk: Hac ve Umre Kılavuzu* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2007).

⁸⁰⁶ Ayşe Gül, *Kadın İlmihali* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2003); Asimgil - Şahin, *Kadın Kaleminden Kadın İlmihali*; Hasan Çalışkan, *Hanımlara İlmihal* (İstanbul: Serhat Yayıncılık, 2005).

⁸⁰⁷ Adem Karataş, *Gençler İçin İbadet İlmihali* (Yürüyüş Yayınları, 2006); A. Başak Sezgin, *Gençlik İlmihali* (İstanbul: Muştı Yayınları, 2006).

⁸⁰⁸ Ali Kara, *Ayet ve Hadisler Işığında Güncel Konularla Aile İlmihali* (Özgü Yayınları, 2006); Ahmed Şahin, *Yeni Aile İlmihali* (İstanbul: Cihan Yayınları, 2004).

⁸⁰⁹ Abdülaziz Kıranşal, *Gençler İçin Sosyal Medya İlmihali* (MGV Yayınları, 2017).

⁸¹⁰ Boynukalın, "Fıkıh Sempozyumları", 246-247.

daha fazla ilgi görmeye başlamıştır. Bu tür toplantıların planını ise genellikle güncel problemler değil, İlahiyat camiasındaki akademik oluşum belirlemiştir.⁸¹¹

⁸¹¹ Kaya, “Türkiye Cumhuriyeti’nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla”, 113-114.

SONUÇ

Bu tez çalışmasında, İslâm hukukunun tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşüm Türkiye bağlamında ele alınmış; özellikle Mecelle döneminden günümüze kadar fıkhn Türkiye'deki gelişimi, yapısal değişimleri ve hukuki yansımaları bütüncül bir yaklaşımla incelenmiştir. Çalışmanın temel hareket noktası, fıkhn yalnızca tarihî bir disiplin olarak değil; aynı zamanda sosyal, kültürel ve hukuki değişimlere paralel olarak dönüşen dinamik bir yapı arz ettiğini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda araştırmamız, İslâm hukukunun klasik dönem tasnifleri ışığında tarihî bir bakış açısı ortaya koymakla sınırlı kalınmamış, aynı zamanda Türkiye özelinde fıkhn siyasal rejim değişiklikleri, hukuk politikaları ve toplumsal dönüşümlerle olan etkileşimini de derinlemesine analiz edilmiştir.

İslam'ın ortaya çıkışıyla başlayan hukuk anlayışı, başta vahiy ve Hz. Peygamber'in sünneti ile şekillenmiş, sahabe ve Hulefa-i Raşidin dönemleriyle belirginleşmiş, müçtehitlerin görüşleri ve mezheplerin oluşumu ile daha da gelişim katetmiştir. Sonucunda ise İslam hukukunun temel normları ve metodolojisi ortaya çıktığı görülmektedir. Emevîler, Abbasiler ve Osmanlı dönemlerinde İslam hukuku devlet yönetimiyle iç içe geçmiş, şeriat ve normlar arasında uyum kurabilmek adına Mecelle gibi önemli hukukî reformlar yapılmıştır. Bu itibarla Mecelle gibi şeriatla modern hukukun bir arada olduğu hukuki düzenlemelerin fıkhn devlet idaresindeki konumunu yeniden şekillendirdiğine, 1917 ve 1924 yıllarında aile hukuku alanında yapılan düzenlemelerle ise modern hukuka uyum süreci bir adım öteye taşındığını görmekteyiz. Yine bu çalışma ile İslam hukukunun yalnız dini bir alan olmayıp hukuk, adalet ve devlet idaresini de içine alan bir yapıya büründüğü ve bütün bunlarla birlikte ilgili çalışmalar neticesinde Mecelle'ye kadarki dönemde donuk bir yapıda olan fıkhn uyanış dönemi yaşadığı sonucuna varılmıştır.

Mecelle, klasik İslam hukukunun dağınık yapıdaki içtihat ve hüküm külliyyatını sistematik bir düzen içerisinde tedvin ederek yazılı ve uygulanabilir bir hukuk metni haline getirmiştir. Hanefî mezhebi merkeze alınarak hazırlanan söz konusu kanun metninin, yalnızca bir hukuk metni değil, aynı zamanda Osmanlı-Türk hukuk geleneğinin modernleşme sürecinde bir dönüm noktası niteliği taşıdığı müşahede edilmektedir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına gelindiğinde modernleşme yolunda çeşitli kanun iktibaslarının gerçekleştiği, dönemin birçok aydınının yeni hukuk düzeni için çeşitli öneriler sunduğu, mevcut dini ve hukuki normların toplum ihtiyaçlarına cevap vermediği gerekçesiyle radikal değişikliklere gidildiği görülmektedir. 1924 Anayasası'ndaki devletin dini İslam'dır ibaresinin ve BMM'nin ahkamı şeriiyenin tenfizini üstlendiğine dair hükümlerin kaldırılışı, Harf devriminin

yaşanması ve 1926 yılında Mecelle'nin kaldırılışı gibi hususlar bu kabildendir. Ardından Laiklik ilkesinin kabulüyle dini hukuk ve devlet hukuku birbirinden ayrılmış, fıkıhın devlet idaresindeki etkisi azalmış ve İslam hukukunun uygulanma şeklinde değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerle birlikte her ne kadar dini hukukun toplum ve bireysel hukuk üzerindeki etkisi büyük ölçüde sınırlandırıldığı görülsede bütünüyle ortadan kalkmadığı ve özel hukuk alanında bazı fıkhi normların varlığının devam ettiği söylenebilir.

Bir Cumhuriyet olarak kurulan Türkiye Devleti'nde, başta yoğun Laiklik anlayışı ve uygulamaları ile karşılaşmaktadır. Bu durum ise fıkhi kısıtlayıcı bir yaklaşımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak toplumun Laik yasa ve uygulamaları içselleştirememesi Osmanlı ve Cumhuriyet arasında devamlılık vurgusunun ön plana çıkmasına neden olmuştur. Bu da fıkıh adına konuşabilme imkânına vesile olmuştur. 1950'li yıllardan itibaren çok partili hayata geçişle birlikte Türkiye'deki dinî serbestlik ortamı nispeten genişlemiş; İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakülteleri'nin açılmasıyla fıkıh yeniden akademik bir disiplin olarak müfredatlarda yer bulmuştur. Bu süreçte Ömer Nasuhi Bilmen, Muhammed Hamidullah, Hayrettin Karaman gibi ilim adamlarının çalışmaları, Türkiye'de fıkıh alanında özgün yaklaşımlar geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Aynı şekilde Yüksek İslam Enstitüsü'nün kurulması, fıkıh alanında ilk doktoraların ortaya çıkışı ve ilk tartışmalı ilmi toplantıların organize edilmesi fıkıhın kurumsal devamlılığını sağlama noktasında etkili olmuştur.

1980 sonrası dönemde yapılan çalışmaların ağırlıklı olarak Türk hukuk sistematğine göre hazırlanışı, çalışmaların İslam hukuku adıyla yaygınlaşması, klasik kaynak çevirileri ve fıkıh sempozyumlarının düzenlenmesi fıkıhın ilmi sahada varlığını daha yoğun hissettirmesi olarak değerlendirilebilir. Ancak dönemin sonlarına doğru yaşanan post-modern darbesi ile fıkhi çalışmaların sekteye uğradığı görülmektedir.

Fıkıhın 2000 sonrası dönemdeki durumuna bakıldığında ihtiyaçlar dahilinde yeni yönelimlerin ortaya çıktığı ve fıkıhın sosyal tartışmaların merkezine oturduğu görülmektedir. Bu bağlamda günümüz de dahil olmak üzere 2000 sonrası dönemde İslam iktisadı, sigorta, faiz, gıda ve tıp gibi alanlarda fıkıh eksenli önemli çalışmalar yürütülmüş ve Din İşleri Yüksek Kurulu'nun fetva siyaseti ile toplum ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışılmıştır. Bu itibarla akademi hocalarının sempozyumlara olan ilgileri, yüksek lisans ve doktora tezleri ile klasik kaynak tercümeleri ve yayımlanan dergi ve makaleler halihazırda fıkıh alanında zengin bir literatür oluşturmuş durumdadır. Yine mezhep esaslı çalışmaların artışına bağlı olarak ilmihal çeşitliliğindeki artış günümüzün dikkat çekici temaları arasında sayılabilir.

Söz konusu bu çalışma, İslâm hukukunun tarihsel sürekliliğini ve Türkiye'deki dönüşümünü bütüncül bir perspektifle analiz ederek, fıkıhın yalnızca geçmişin bir mirası değil,

aynı zamanda güncel meselelerle doğrudan ilişki kurabilen, çözüm üretme potansiyeli olan bir disiplin olduğunu ortaya koymuştur.

Bugün, Türkiye’de fıkıh, her ne kadar laiklik ilkesi ve modern hukuk anlayışı çerçevesinde şekillenme eğilimi gösterse de topluma, kültüre ve şahıs haklarına olan tesiri devam etmekte, aynı zamanda evrensel hukuk kuralları ve insan haklarıyla uyumlu bir biçimde yeniden yorumlanmaktadır. Bu itibarla bugün, fikhın ortaya çıkan sorunlara çözüm getirme potansiyeli yapılan akademik çalışmalar ve tartışmalar neticesinde giderek kuvvetlenmektedir.

Sonuç olarak fıkıh, Cumhuriyet Türkiye’sinde olduğu gibi doğuşundan günümüze toplumsal, hukuki ve kültürel değişimlere paralel olarak önemli dönüşümlere maruz kalmıştır. Ancak her dönemde söz konusu değişikliklere ve dönüşümlere rağmen dini ve hukuki varlığını muhafaza etmiştir. Gelecekte ise fikhın çağın problemlerine çözüm getirme kapasitesi, hukuk camiasında daha fazla yer edinecek ve Türkiye’de fikhın toplumsal hayattaki konumu modern hukukla uyumlu bir biçimde sürekli bir gelişim ve uyum süreci içerisinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- Absüsselam, İzzettin bin. *İslâmî Hükümlerin Esas ve Hikmetleri (Kavâidü'l-ahkâm Tercümesi)*. çev. Süleyman Kaya - Soner Duman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Aghnides, Nicolas Progromou. *İslâm'ın Mâlî Hükümleri*. çev. Servet Armağan. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Ağaoğlu, Ahmet. *Hukuk Tarihi: Hukuk Fakültesi Müderrislerinden Ağaoğlu Ahmet Beyefendinin Takrirleridir*. İstanbul: Hukuk Talebesi Cemiyeti Neşriyatı, 1931.
- Ağaoğlu, Ahmet. *Üç Medeniyet*. ed. Tezer Taşkiran. İstanbul, 1972.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Müsned*. Kahire, 1369.
- Ahmed b. İsa. *Kitâbü ra'bi's-sad' (Emâli)*. thk. Ali b. İsmâil b. Abdullah el-Mueyyed. Beyrut: Dâru'l-Mahacceti'l-Beydâ, 2007.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Tezâkir*. ed. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Ak, Ayhan. "Türkiye'de Hazırlanan İslam Hukuku Doktora Tezlerinin Konu Ekseninde Analizi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (Haziran 2021).
- Akder, Necati. *Ziya Gökalp Âlim ve İdeal Şahsiyet*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, ts.
- Akgündüz, Ahmet. *İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2012.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri*. İstanbul, 1990.
- Akın, İlhan. *Kamu Hukuku*. İstanbul, 1990.
- Akpınar, Ömer Faruk. "Süfyân es-Sevrî'nin Hayatı ve Eserleri". *Usûl: İslam Araştırmaları* 22 (2014), 114-167.
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Namaz ve Kur'an: Namazda Kur'an Okuma Meselesi*. ed. Halil Altundaş. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2013.
- Akşit, Mustafa Cevat. *İslâm Ceza Hukukunda İnsani Esaslar Üzerine Bir Deneme*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1975.
- Aktan, Hamza. "Âkile". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989.
- Aktan, Hamza. *İslâm Borçlar Hukukunda Selem ve İstisna Akidleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1976.
- Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Akyol, Taha. *Türkiye'nin Hukuk Serüveni*. Doğan Yayıncılık, 2. Basım, 2015.

- Akyüz, Vecdi. *Dört Mezhep İmamı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999.
- Albayrak, Nurettin. “Hüseyin Kâzım Kadri”. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1998.
- Altıparmak, Yılmaz. *İslamiyet Açısından Atatürk ve İnkılapları*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1993.
- Altuntaş, Kübra. *Meşrutiyet Döneminde İslam Aile Hukuku Ekseninde Yapılan Tartışmalar*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Âmilî, Seyyid Muhammed b. Ali el-. *Medâriku'l-ahkâm fî şerhi şerâii'l-İslâm*. thk. Müessesetü Dârı Âli Beyt İhyâi Tûrâs. Beyrut, 1990.
- Ansay, Sabri Şakir. *Eski Aile Hukukumuz Bir Nazar*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1952.
- Ansay, Sabri Şakir. *Hukuk Tarihinde: İslâm Hukuku*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 1953.
- Apaydın, Hacı Yunus. “İctihad”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 21. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Arsal, Sadri Maksudi. *Türk Tarihi ve Hukuk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Arslan, Ahmet Turan. “Türkiye’de Din Eğitimi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1995).
- Asimgil, Sevim - Şahin, Merve. *Kadın Kaleminden Kadın İlmihali*. İstanbul, 2005.
- Atar, Fahretin vd. *Marmara İlahiyat Vakfı İslam İlmihali*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2006.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usulü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2013.
- Atar, Fahrettin. *İslâm Adliye Teşkilatının Ortaya Çıkışı ve İşleyişi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1975.
- Aybakan, Bilal. “Şafii”. *DİA*. C. 38. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Aydın, M. Şevki. “Yüksek Din Öğretimi Kurumları: Gelgitler Alanı”. *Tezkire Dergisi* 31-32 (Haziran 2003).
- Aydın, Mehmet Akif. “Arazi Kanunnamesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. III. İstanbul, 1991.
- Aydın, Mehmet Akif. “İslâmcılık”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Aydın, Mehmet Akif. *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Anka Yayınları, 1985.
- Aydın, Mehmet Akif. “Kanun-i Esasi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001.

- Aydın, Mehmet Akif. “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 28. İstanbul: DİB Yayınları, ts.
- Aydın, Mehmet Akif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul, 1985.
- Aydın, Mehmet Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 1995.
- Aydın, Mehmet Akif. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2005.
- Aydın, Mehmet Akif. “Türk Hukukunda Modernleşme Modeli Resepston/İktibas”. *Yeni Türkiye Cumhuriyet Özel Sayısı* 23-24 (Aralık 1998).
- Ayetullah Kâşifü’l-gıta (son) - Gölpınarlı, Abdulbakiy. *Ca’ferî Mezhebi ve Esasları*. Kum: Ensariyan Yayınları, 1992.
- Ayhan, Halis. “İlahiyat Fakültesi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2000.
- Ayhan, Halis. *Türkiye’de din eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2014.
- Banaz, Şaban (ed.). *İslami İlimlerde Araştırmalar 1*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2023.
- Bardakoğlu, Ali. “Kasâme”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 24. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Barkan, Ömer Lütfi. *Türk Hukuk Tarihi*. İstanbul, 1952.
- Bayburt, Berrin. “28 Şubat Post-Modern Darbesi’nin İslami Dernek ve Vakıflara Etkileri”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 64 (2017).
- Baykara, Tuncer. *Zeki Velidi Togan*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Bayyığıt, Mehmet (ed.). “I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi”. Konya: Kombad Yayınları, 1977.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Berki, Ali Himmet. *Büyük Türk Hükümdarı Fatih Sultan Mehmed Han ve Adalet*. İstanbul, 1953.
- Berki, Ali Himmet. *İslam Hukuku Birinci Kitap*. Ankara, 1955.
- Berki, Ali Himmet. *Kaza, Hüküm ve Hakimlik ve Tevabii*. Ankara, 1962.
- Berki, Ali Himmet. *Miras ve Tatbikat: Feraiz, İntikal, Medeni Kanun’da Miras, Tatbikat*. İstanbul: Üçler Basımevi, 1947.
- Beroje, Sahip. “Muhammed Hamidullah ve İslâm Hukuk İlmine Katkıları, Din ve Bilim”. *Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2022).
- Bezzâzî. *Menâkıbü’l-İmâmi’l-A’zam*. Beyrut, 1981.
- Bildik, Sevinç. “Türkiye’de Yapılan Fıkıh Tezleri Üzerine Panoramik Bir İnceleme”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014).

- Bilgen, Osman. *Pratik İlmihal*. İstanbul: Rehber Yayınları, 2005.
- Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Yeni Çizgi Yayınları, 2001.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuki İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Bolay, Süleyman Hayri. “Ahmet Hamdi Akseki”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 2. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1989.
- Boynukalın, Mehmet. “Fıkıh Sempozyumları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015).
- Boynukalın, Mehmet. *Fıkıh Usûlünde Yenilenme İhtiyacı ve Ortaya Çıkardığı Tartışmalar*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1999.
- Bozkurt, Gülnihal. *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996.
- Bozkurt, Mahmut Esat. “Türk Medeni Kanunu Nasıl Hazırlandı?” *Medeni Kanunun XV. Yıldönümü İçin*. İstanbul, 1944.
- Burhanpûrî. *Fetâvâyî Hindîyye: Ansiklopedik İslâm Fıkhi*. çev. Mustafa Efe. Ankara: Akçağ Yayınları, 1985.
- Can, Mehmet. *Kaynaklı Şafii İlmihali*. İstanbul: Şefkat Yayıncılık, 2003.
- Candan, Canan. *Ömer Nasuhi Bilmen’in ilmi Kişiliği ve “Hukuki İslamiyye Kamusu” Adlı Eserinin Tahlili*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Cebeci, İsmail. “İslam İktisat Felsefesi ve Teorisi Literatürü: Eleştirel Bir Değerlendirme”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015).
- Cezirî, Abdurrahman el- - Bîblâvî, Abdurrahman. *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*. çev. Hasan Ege. İstanbul: Bahar Yayınevi, ts.
- Cin, Halil. *Eski Hukukumuzda Boşanma*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1988.
- Cin, Halil - Akgündüz, Ahmet. *Türk İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1990.
- Cîtalî, Ebû Tâhir İsmail b. Musa. *Kavâidu’l-İslâm*. Umân: Mektebetu’d-Dârimî, 2015.
- Cündioğlu, Düccane. *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I*. İstanbul: Kitabevi, 1999.
- Cürcan, Talip. “İslam Hukukunda İki Farklı Geçerlilik Alanı: Kazâî ve Diyânî Hüküm Ayırımı”. *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2006).
- Çalışkan, Hasan. *Hanımlara İlmihal*. İstanbul: Serhat Yayıncılık, 2005.
- Çeker, Orhan. *Fıkıh Dersleri*. Konya, 1991.
- Çekmegil, M. Said. *İktisat Anlayışımız: İslamda İktisat*. Malatya: Sanih Kütüphanesi Yayınları, 1966.

- Çelebi, İlyas - Yılmaz, Ziya. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Düşüncesinde Arayışlar*. İstanbul, 1999.
- Çelik, Hasan. *Din Eğitimi Tarihi*. Arı Sanat Yayınevi, 2013.
- Çelik, Recep. *Milli Mücadelede Din Adamları*. İstanbul: Emre Yayınları, 1999.
- Dadaş, Mustafa Bülent. "Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015).
- Debûsî, Ebu Zeyd ed-. *Te'sîsü'n-nazar: Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*. çev. Ferhat Koca. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Demir, Abdullah. *Küllî Kaideler Ekolü ve Mecelle*. İzmir: Katre Yayınları, 2008.
- Demir, Fahri. *İslâm Hukukunda Mülkiyet Hakkı ve Servet Dağılımı*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1979.
- Demir, Yıldız - Peşe, Ahmet Muhammet. *İslam Hukuku El Kitabı*. ed. Talip Cürcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Dereli, Muhammet Vehbi. *Namaz Hocası ve İlmihal Bilgileri*. İstanbul: Esra Yayıncılık, 2002.
- Din İşleri Yüksek Kurulu. *Fetvalar*. Ankara: DİB Yayınları, 2024.
- Din İşleri Yüksek Kurulu. *Fetvalar I*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1993.
- Duman, Soner. *Ayet ve Hadislerle Şafî İbadetler İlmihali*. İstanbul: Mirac Yayınları, 2013.
- Duman, Soner. "Türkiye'de Klasik Fıkıh Eserlerinin Tercümeleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015).
- Durmuş, Abdullah vd. "Türkiye'de İslâm İktisadı ve Finansı Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015).
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf. *el-Bahru'l muhît*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebu Ubeyd - Saylık, Cemaleddin. *Kitab'ül-emvâl*. İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981.
- Ebu Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitabu'l-harac*. çev. İsmail Karakaya. İstanbul: Hisar Yayınları, 1982.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Ahmed bin Hanbel*. çev. Osman Keskinoglu. Ankara, 1984.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Ebu Hanife*. çev. Osman Keskinoglu. Ankara: Şafak Yayınları, 1992.
- Ebu Zehra, Muhammed. *Ebu Hanife-Hayatuhu ve Asruhu Arauhü ve Fıkhuhi*. Daru'l Fikri'l Arabi, 1947.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İmam Malik*. çev. Osman Keskinoglu. Ankara, 1984.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İmam Şafî*. çev. Osman Keskinoglu. Ankara, 1969.

- Ebu Zehra, Muhammed. *İmam Zeyd*. çev. Salih Parlak - Ahmet Karababa. İstanbul: Şafak Yayınları, 1993.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*. çev. Abdulkadir Şener. Hisar Yayınevi, 2022.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslami Hukuku Metodolojisi: Fıkıh Usulü*. çev. Abdulkadir Şener. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1973.
- Edis, Seyfullah. *Medenî Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 1979.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 4. Basım, 2023.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*. İstanbul, 2004.
- El-Hudari, Muhammed. *Tarihu't-Teşrii'l-İslami*. çev. Haydar Hatipoğlu. 2 Cilt. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 1974.
- Engelhard, Edouard. *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826– 1882*. çev. Ali Reşad. İstanbul, 1328.
- Erdebilî, Ayetullah El Uzma Seyyid Abdulkerim Musavi. *Tam İlmihal*. İstanbul: Göksu Matbaa, 2010.
- Erdem, Sami. “Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar için Yeni Bir Referans Çerçevesi”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 92-101.
- Erdem, Sami. *Tanzimat Sonrası Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Fıkıh Usûlü Kavramları ve Modern Yaklaşımlar*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2003.
- Erdem, Sami. “Türkçe’de Mecelle Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005).
- Erdem, Sami. “Yeni Usul-i Fıkıh Arayışları Çerçevesinde Bir Metin: Hüseyin Naci ve Lâik Usul-i Fıkıh”. *Dîvân dergisi*.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh İlmine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 5. Basım, 2017.
- Erdoğan, Seyfullah. *Kitap ve Sünnet Işığında Sahih İlmihal*. İstanbul: Ey İnsanlar Yayınevi, 2014.
- Ergin, Osman Nuri. *İslâm'da Temellük ve Tasarruf Hakkının Dokunulmazlığı*. Ankara: Türk Hukuk Kurumu Konferansları Serisi, 1949.
- Erkal, Mustafa E. “Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu”. *Tdv İslâm Ansiklopedisi*, 1996.
- Erkipçak Akseki, Ayşe Eylem. “Ömer Lütfi Barkan'da Devlet ve Türk Devlet Geleneği”. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Erünsal, İsmail E. vd. *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu (1953-2010)*. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2012.

- Eser, M. Salih. *Türkiye’de İslâm Hukuku Çalışmaları Literatürü*. İSAR Yayınları, 2014.
- Eskicioğlu, Osman. *İslâm Ekonomisinde Gelir Dağılımı*. Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1979.
- Ez-Zerka, Mustafa Ahmed. *Çağdaş Yaklaşımla İslam Hukuku*. çev. Servet Armağan. İstanbul: Timaş Yayınları, 1993.
- Fettâh, İrfan Abdulhamîd. *İmâmiyye Şia’sında Velâyet-i Fakih Teorisi*. çev. Seyit Bahçıvan. Konya: Kitap Dünyası, 2012.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Abdullah b. İbâz”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 1. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1988.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*. İstanbul: Selçuk Yayınları, 1996.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye’nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *İslam ve Türk Hukukunda Eksogami*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 1947.
- Furat, Ahmet Hamdi. “Ali Himmet Berki”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005).
- Gayretli, Mehmet. *Tanzimat Sonrasında Cumhuriyet’e Kadar Olan Dönemde Kanunlaştırma Çalışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2008.
- Goldziher, Ignaz. “Ahmed b. Muhammed b. Hanbel”. *İslam Ansiklopedisi* I (1940).
- Gökalp, Ziya. “Fıkıh ve İctimâiyyat”. *İslâm Mecmuası*.
- Gökalp, Ziya. “Hüsni ve Kubh”. *İslam Mecmuası* 1/8 (1913).
- Gökalp, Ziya. *İctimâî Usûl-i Fıkıh*. İslâm Mecmuası, 1914.
- Gökçatı, Mehmet Ali. *Türkiye’de din eğitimi ve imam hatipliler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Görgün, Tahsin. “Hasan-ı Basri”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 16. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Görmez, Mehmet. *Din Eğitiminde Yeniden Yapılanma*. Ankara: İslâm Düşünce Enstitüsü, 2021.
- Gözler, Kemal. *Hukuka Giriş*. Bursa: Ekin Yayınları, 2017.
- Gül, Ayşe. *Kadın İlmihali*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2003.
- Güleç, Hasan. *Arap Dili Hususiyetlerinin Fıkıh İhtilâflarındaki Rolü*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1979.
- Güman, Osman - Numan, Ahmet. *Modern Çağda Fıkıhın Anlam ve İşlevi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.

- Günay, Ünver. “Kuramsal Yaklaşım ve Türk Sosyolojisi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21 (2006).
- Güran, Kemal. *Müslümanın El Kitabı: Her Müslüman için Gerekli İlmihal Bilgileri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Güzelhisarî. *Menâfiu'd-Dekâik*. İstanbul, 1856.
- Hâdî-İlelhak, Yahya b. Hüseyin. *Kitâbü'l-ahkâm fi'l-helâl ve'l-harâm*. thk. el-Murtazâ b. Zeyd el-Mahatvarî (son). Yemen: Mektebetü Bedr li't-Tabâati ve'n Neşr ve't-Tevzî', 2014.
- Hafız Hamdi. *Oruç Risalesi*. İstanbul: Ahmed Kamil Matbaası, 1928.
- Hafif, Ali el-. *İslam Hukukuna Göre Hukuki İşlemler ve Hükümleri: Borçlar Hukuku ve Eşya Hukuku*. çev. Rahmi Yaran. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2009.
- Halebî, İbrahîmi. *İzâhlı Mülteka El Ebhur Tercümesi*. çev. Mustafa Uysal. Konya: Kanaat Matbaası, 1971.
- Halim Baki, Kunter. *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.
- Hallaç, Abdülvehhab. *İslâm Hukuk Felsefesi*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1973.
- Hallaç, Abdülvehhab. *İslam Teşrii Tarihi*. çev. Talat Koçyiğit. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1970.
- Hallaq, Wael B. *İslam Hukukuna Giriş*. çev. Necmettin Kızılkaya. İstanbul: Ufuk Yayınları, 2014.
- Hamidullah, Muhammed. *İmam-ı Azam ve Eseri*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul, 1963.
- Hamidullah, Muhammed. “İslam'da Devlet İdaresi”. Ankara: Nur Yayınları, 1979.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam'ın Hukuk İlmine Yardımları*. ed. Salih Tuğ. İstanbul, 1962.
- Hasanova, Samire. *Modernleşme Sürecinde İslam Hukukunda Maslahat Tartışmaları*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Hedy, Uriel. “Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine Makaleler”.
- Heyd, Uriel. *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*. çev. Kadir Günday. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Hirsch, Ernst E. *Anılarım Kayzer Dönemi Weimar Cumhuriyeti Atatürk Ülkesi*. çev. Fatma Suphi. Ankara, 1997.
- Hilmi, Filibeli Ahmed. *İslam Tarihi*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Hüsnü, Hacı Hüseyin. *Barika-i Hakikat: Zaruret Zamanında Diş Doldurtma ve Kaplatma Meselesi Hakkındadır*. Kayseri: Yeni Matbaa, 1928.

- Imber, Colin. *Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*. çev. Murteza Bedir. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- İbn Abdüsselam, İzzeddin. *Kavâidü'l-Ahkâm Fî Mesâlihi'l Enâm: İslami Hükümlerin Esas ve Hükümleri*. çev. Süleyman Kaya - Soner Duman. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- İbn Abidîn. *Reddû'l-Muhtar ale'd- Dürri'l-Muhtar*. çev. Ahmet Davudoğlu vd. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1982.
- İbn Abidîn, Ömer b. 'Abdil'azîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî*. çev. Şenol Saylan. TDV Yayınları, 2021. Basım, ts.
- İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed. *Tarihu İbn Haldun = Kitabü'l-iber ve divanü'l-mübtede ve'l-haber*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1988.
- İbn Kayyımı'l-Cevziyye, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekir. *İ'lamü'l-Muvakkîn An Rabbilalemin*. Beyrut: Daru'l-Kitabil-Arabi, 1996.
- İbn Kudâme, Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed. *Ravdatü'n-Nazır ve Cünnetü'l Menazır Fi Usuli'l-Fıkhi Ala Mezhebi'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1983.
- İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1997.
- İbn Rüşd, Ebu Velid Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi. *Bidayetü'l-Müctehid ve Nihayetü'l-Muktesid*. çev. Ahmed Meylani. İstanbul: Arslan Yayınları, 1973.
- İbnu'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali. *Menakıbu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. Beyrut, 1977.
- İbnu'l-Esir, Ebu Hasan Ali b. Muhammed. *İslam Tarihi*. çev. Ahmet Ağırakça - Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.
- İbrahim Halebi. *Mülteka'l-ebhur: İslam Fıkhi Kelime Manalı Mülteka*. çev. Hüsamettin Vanlıoğlu. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012.
- İçtihamî, Ebu'l-Kasım. *Hulefây-i Râşidîn Devrinde İslâm İktisadiyatı Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1958.
- İğde, Muhyettin. "Ahmed b. Hanbel'in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014).
- İmam eş-Şatibi. *el-İ'tisam: Bid'atler Karşısında Kitap ve Sünnete Bağlılıkta Yöntem*. çev. Ahmet İyibildiren - Mustafa Özcan. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2. Basım, 2009.
- İmam Humeyni, Ayetullahi'l-uzma. *Tam İlmihal*. İstanbul: Kevser Yayınları, 2008.
- İmam İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalim. *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe: İyiliği Emretmek Kötülükten Alıkoymak*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.

- İmam İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalim. *İbn Teymiyye Külliyyatı*. ed. Edip Gönenç. İstanbul: Tevhid Yayınları, 1986.
- İmam İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalim. *İctihad Nedir Müctehid Kimdir?* çev. M. Nuri Yılmaz. İstanbul: İhya Yayınları, 1985.
- İmam İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdulhalim. *Siyaset: es-Siyasetü's-Şer'iyye*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergah Yayınları, 1985.
- İmam Serahsî. *Şerhu's-Siyer-i'l-Kebîr: Siyer-i Kebir İslam Devletler Hukuku*. çev. M. Said Şimşek - İbrahim Sarımsı. İstanbul: Eğitaş Yayınları, 2001.
- İmam Şafii. *El-Umm: Şafii Fıkıh Külliyyatı*. çev. Musa Özdemir. İstanbul: Buruc Yayınları, 2011.
- İmam Şafii. *İhtilâfu Mâlik ve 'ş-Şâfi' (Sünnet, Hadis ve Amel Üzerine Tartışmalar)*. çev. İshak Emin Aktepe. İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- İrbili, Muhammet Emin. *Tenvirü'l-Kulûb Tam Şafii İlmihali*. İstanbul: Eser Neşriyat, 2004.
- İslamoğlu, Beşir. *Modern İlmihal: Davranış Bilgisi, İnanç, Metodoloji, İbadet ve Sosyal Hayat Fıkıhı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2002.
- İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi. "Ulema Sicil Defteri", ts.
- İzmirli, İsmail Hakkı. "Fıkıh ve Fetava". *Sebîlü'r-reşâd* XII/292 (1914).
- Jashne, Gotthard. *Yeni Türkiye'de İslamlık*. çev. Hayrullah Örs. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1972.
- Kaboğlu, İbrahim Özden. *Türkiye'de Hukuk Devletinin Gelişimi*. İstanbul, 1998.
- Kadı Ebu Şuca. *Metnü Ebî Şuca: Delilleriyle Şâfi' İlmihali*. çev. Nizamettin Ersöz. İstanbul: Ravza Yayınları, 1996.
- Kadri, Hüseyin Kazım. *İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslam Hukukuna Göre İzahı*. İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1949.
- Kahraman, Abdullah. "Mansurizade Said'in Klasik Fıkıhçılara Yönelttiği Bazı Eleştiriler". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2001).
- Kahraman, Hayreddin. "Ca'feriyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Kahraman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. Ankara, 1975.
- Kahraman, Hayreddin. *İslam Hukukunda İctihad*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975.
- Kara, Ali. *Ayet ve Hadisler Işığında Güncel Konularla Aile İlmihali*. Özgü Yayınları, 2006.
- Karadavi, Yusuf. *Çağdaş Meselelere Fetvalar*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Ravza Yayınları, 1996.

- Karadavi, Yusuf. *Çağdaş Meselelere Fetvalar*. çev. Yusuf Şensoy. İstanbul: Miraç Yayınları, 2006.
- Karadavi, Yusuf. *İslamın Işığında Çağdaş Meselelere Fetvalar*. çev. Veysel Bulut. İstanbul: Tahir Yayınları, 1994.
- Karâfi, Ahmed b. İdris. *Envarü'l-burûk fî enva'il-furûk*. Mısır: Matbaatü Dari İhyai'l Kütübi'l-Arabiyye, 1925.
- Karagöz, İsmail vd. *Hac İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karagöz, İsmail - Altuntaş, Halil. *Namaz İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Karagöz, İsmail - Altuntaş, Halil. *Oruç İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Karagülle, Süleyman. *İslamiyet ve Ekonomik Doktrinler*. İzmir: Kaynak Yayınları, 1969.
- Karakoç, Sezai. *İslam Toplumunun Ekonomik Strüktürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1967.
- Karaman, Hayreddin. *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku I*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1984.
- Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslam Hukuk Tarihi*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1975.
- Karaman, Hayreddin. *Bir Varmış Bir Yokmuş: Hayatım ve Hatıralar*. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 2008.
- Karaman, Hayreddin. *İslam'da Birlik ve Fıkıh Mezhepleri*. Ankara: Diyanet İşleri Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1974.
- Karaman, Hayreddin. *İş ve Ticaret İlmihali*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1974.
- Karaman, Hayreddin - Şafak, Ali. *İslâm Hukukuna Göre Alış-Verişte Vade Farkı ve Kâr Haddi*. İstanbul: İlmi Neşriyat, 4. Basım, 1978.
- Karataş, Adem. *Gençler İçin İbadet İlmihali*. Yürüyüş Yayınları, 2006.
- Kâsânî, Ala'uddin Ebîbeker b. Mes'ûd. *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2010.
- Kattan, Menna' Halil. *İslamda Mülkiyet Nizamı*. çev. Mustafa Varlı. Ankara: Hilal Yayınları, 1967.
- Kavakçı, Yusuf Ziya. *XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera' al-Nahr İslam Hukukçuları*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1976.
- Kaya, Eyyüp Said. "Türkiye Cumhuriyeti'nde Fıkıh Literatürü: Bir Hasıla". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014).

- Kayabaş, Ebru. *Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi İtibarıyla Aile Hukukunun Gelişimi: Hukuk-ı Aile Kararnamesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi, 2009.
- Kayabaşı, Meral. *Yüksek İslâm Enstitüleri 1959-1983*. Gazi Osman Paşa Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Keskin, Mehmet. *Büyük Şafii İlmihali*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2005.
- Keskin, Mehmet. *Caferi İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Keskin, Mehmet. *İslam İlmihali: İman-İbadetler-Helaller-Haramlar*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2006.
- Keskin, mehmet. *Şafii İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Keşkek, Türkân. *Ahmet Hamdi Akseki ve Fıkhi Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Prof. Dr. Hayreddin Karaman”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 [Prof. Dr. Hayreddin Karaman’a Armağan].
- Kılıçer, Muhammed Esad. *İslam Fıkında Rey Taraftarları*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1961.
- Kıranşal, Abdülaziz. *Gençler İçin Sosyal Medya İlmihali*. MG V Yayınları, 2017.
- Kırbaçoğlu, M. Rahmi. *Ahir Zaman İlmihali*. İstanbul: Otto Yayınevi, 2010.
- Kızılkaya, Necmettin. *Hanefi Mezhebi Bağlamında Külli Kaideler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Koca, Ferhat. “Hanbeli Mezhebi”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. XV. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1997.
- Koca, Ferhat. “İstinbat”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Kocaoğlu, Sami. *21. Yüzyılda Müslümana El Kitabı: İlmihal*. İstanbul: Zafer Matbaası, 3. Basım, 2010.
- Kocaoğlu, Sami. *Çağdaş İslam İlmihali*. İstanbul: Kastaş Yayınevi, 2004.
- Koçak, Muhsin vd. *İslam Hukuku*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 7. Basım, 2021.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis İstılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Korucu, Yasemin. *İslam Hukukunda Telfik (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Köksal, İsmail. *Tağayyüru'l-Ahkam Fi's-Şeriatil-İslamiyye*. Beyrut: Mektebetü'r-Risale, 2000.
- Köprülü, Mehmet Fuad. *Fıkıh*. İstanbul: İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, 1983.

- Köse, Saffet. *İslam Hukuku El Kitabı*. ed. Talip Türcan. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Köse, Saffet. *İslam Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmet Yayınları, 10. Basım, 2017.
- Kudurî. *Muhtasarı'l-Kudurî: Kudurî Metin ve İzahlı Tercüme*. çev. Abdülkadir Yılmaz - Orhan Ençakar. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2011.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Ebi Bekr. *Kuduri Metin ve Tercümesi: İbadat, Münakehat, Muamelat, Ukubat*. çev. Süleyman Fahir. İstanbul: Eser Kitabevi, 1967.
- Kuran, Osman. *Fıkıh Usûlünde Kolektif (Cemâ'i) İctihad: Tarihi ve Meşruiyeti*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Kuran, Timur. *Yollar Ayrılırken: Ortadoğu'nun Geri Kalma Sürecinde İslam Hukukunun Rolü*. çev. Nurettin Elhüseyini. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Küçüköğlu, Mustafa. *İçtimai Usul-i Fıkıh Teorisinin Klasik İslam Hukuk Metodolojisi Açısından Değerlendirilmesi*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Kümmî, İbn Bâbeveyh el-. *Man lâ yahduruhu'l-fakîh*. Beyrut, 1990.
- Kütükoğlu, Mübahat S. "Ömer Lütfi Barkan". *Tdv İslam Ansiklopedisi*. C. 5, 1992.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 8. Basım, 2000.
- Mannan, Muhammed Abdul. *Faizsiz Banka*. Ankara: Ufuk Yayınları, 1969.
- Mantran, Robert. *İslam'ın Yayılış Tarihi*. çev. İsmet Kayaoglu. Antalya: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Maraz, Elif. *Muhammed İhsan Oğuz'un Din ve Toplum Anlayışı*. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Mardin, Ebül'ulâ. *Hukuku Medeniye Dersleri Cilt I: Umumi Zabıtalara, Şahsın Hukuku*. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1928.
- Mavsili. *İmam-ı A'zamın İctihad ve Görüşleri: El-İhtiyar Metni el-Muhtâr lil-Fetva*. çev. Celal Yeniçeri. İstanbul: Şamil Yayınları, 1973.
- Mehmet Zihni Efendi. *Oruç ve Zekât İlmi-hali*. İstanbul: Dârulhadis Yayınları, 2002.
- Memiş, Abdurrahman. "Muhammed İhsan Oğuz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 33. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Menek, Abdulkadir. "28 Şubat: Postmodern Darbe". *Şehir ve İrfan Araştırmaları Dergisi* 2 (2016).
- Merginani, Burhanüddin Ali b. Ebi Bekr. *el-Hidâye: el-Hidâye Tercümesi*. çev. Hüsamettin Vanlıoğlu vd. İstanbul: Yasin Yayınevi, 2014.

- Merginanî, Burhanüddin Ali b. Ebi Bekr. *el-Hidâye: İslam Fıkından Tahkikli ve Tahriçli el-Hidaye Tercemesi*. çev. Ahmed Meylani. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2001.
- Merginani, Ebu'l Hasan Burhaneddin Ali b. Ebi Bekr. *İslam Fıkından Tahkikli ve Tahriçli el-Hidaye Tercemesi*. çev. Ahmed Meylani. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2001.
- Mevdudi, Seyyid Ebü'l-A'la. *İslam'da İktisat Nizamı: İnsanlığın İktisadi Meselesi ve İslam'da Çözüm Şekli*. çev. Tüzün Demirer. Ankara: Hilal Yayınları, 1966.
- Mevsilî. *el-İhtiyar li-ta'lîl-l-muhtâr*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Hikmet Yayınları, 2005.
- Milaslî, İsmail Hakkı. "Aksekili Ahmet Hamdi Efendi'nin 'Dini Dersler' Kitabı Mühim Bir Eksiğimizin İtmamına Doğru Büyük Bir Hatve". *Sebilü'r-reşâd* 17/442 (25 Eylül 1335).
- Milaslî, İsmail Hakkı. "Başka Milletler Ne İçin Terakki Ediyorlar, Biz Ne İçin Edemiyoruz". *Sebilü'r-reşâd* 17/427-428 (10 Temmuz 1335).
- Milaslî, İsmail Hakkı. "Din ve Asrılık". *Sebilü'r-reşâd* 16/408-409 (17 Nisan 1335).
- Milaslî, İsmail Hakkı. *Dinimizi Bilelim ve Bildirelim*. Ankara: Yeni Cezaevi Basımevi, 1946.
- Milaslî, İsmail Hakkı. "Geri Kalmaklığımızın Sebebi Dinimiz midir? Usulsüzlük müdür? Daha Başka Bir Şey midir?" *Sebilü'r-reşâd* 17/429-430 (17 Temmuz 1335).
- Milaslî, İsmail Hakkı. "Hilal-i Ahdar Cemiyeti Doktor Milaslî İsmail Hakkı Bey'in Nutku". *Sebilü'r-reşâd* 18/462 (01 Nisan 1336).
- Milaslî, İsmail Hakkı. "İçkilerin Amerika'da Resmi Memnuiyeti Acaba Hangisi Asrılık". *Sebilü'r-reşâd* 16/410-411 (01 Mayıs 1335).
- Milaslî, İsmail Hakkı. "İçkilerin Menine Çalışmak Lüzumu". *Sebilü'r-reşâd* 16/412-413 (08 Mayıs 1335).
- Milaslî, İsmail Hakkı. *İslam Dininde Etlerin Tezkiyesi*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1933.
- Milaslî, İsmail Hakkı. "Müslümanlar Neden Geri Kaldılar ve Niçin İlerleyemiyorlar". *Sebilü'r-reşâd* 17/423-424 (19 Haziran 1335).
- Mizzi, Ebu'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman. *Tezhibü'l- Kemal fi esmai'r-ricâl*. çev. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Müessesetür'r-Risale, 2. Basım, ts.
- Molla Hüsrev. *Gurer ve Dürer Tercümesi: İslam Fıkı ve Hukuku*. çev. Arif Erkan. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Molla Hüsrev, Mehmed b. Ferâmurz b. Ali. *Mirkât'ül-Vusûl İlâ İlmi'l- Usûl (Mir'âtü'l- Usûl Fi Şerhi Mirkât'ül-Vusûl)*. çev. Davut İltaş. İstanbul: Matsis Matbaa A.Ş., 2024.
- Muhammed Yusuf Musa. "İmam Malik ile Leys b. Sa'd Arasındaki İhtilaf ve Yazışma". çev. Abdulkadir Şener. *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968).

- Murteza, Bedir. “Arayışlar Döneminde Fıkıh”. *İslam Düşünce Atlası*, ts.
<https://islamdusunceatlası.org/arayislar-doneminde-fikih#>
- Müeyyed-Billâh, Ahmed b. Hüseyin. *et-Tecrîd fî fikhî 'l-imâmeyni 'l-a 'zameyn Kâsım er-Ressî ve hafîdihî Yahyâ b. Hüseyin*. thk. Abdullah b. Hammûd el-‘İzzî. Ammân: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 2002.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Modern Dünyada Geleneksel İslam*. çev. Hüsamettin Arslan - Savaş Şafak Barkçın. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *Sünen-i Nesâî, Eşribe*, ts.
- Oğuz, Muhammed İhsan Oğuz. *Muhammed İhsan Oğuz'dan Mektuplar*. İstanbul: Oğuz Yayınları, 1994.
- Oğuz, Muhammed İhsan Oğuz. *Saadet Anahtarı*. İstanbul: Oğuz Yayınları, 2017.
- Okur, Kaşif Hamdi. “İslam Hukuku Alanında Yenileşme Manifestolarından Bir Kesit: Hakikat-i İslâm ve Usûl-i İctihad”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (ts.).
- Okur, Kâşif Hamdi (ed.). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Geçiş Döneminde Fikhî Açından Muhammed İhsan Oğuz*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- Onat, Hasan. “İsmâîl b. Ca'fer es-Sâdık”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 23. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2001.
- Onay, Cabir. *Çağdaş Bir Fakih Olarak Hayreddin Karaman*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Onuş, Muhammed Usame. “Cumhuriyet Dönemi İslamî İlimler Literatüründe Selefilik ve İbn Teymiyye Çizgisi: Başlangıç Mülâhazaları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 13/25-26 (2015).
- Orhan, Zeynep Hafsa vd. *Türkiye'de İslam İktisadî Tecrübesi: Teorik ve Pratik Birikimler*. Maruf Vakfı, 2017.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2001.
- Osmanağaoğlu Karahasanoğlu, Cihan. “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin Yürürlüğe Girişi ve Türk Hukuk Tarihi Bakımından Önemi”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 29 (2011).
- Otacı, Cengiz. *Hukukun Laikleşme Serüveni*. İstanbul: Birey Yayınları, 2004.
- Öcal, Mustafa. *İmam hatip liseleri ve ilköğretim okulları*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1994.
- Öcal, Mustafa. “Yüksek İslam Enstitüsü”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Ölmez, Sadi. “Geçmişten Günümüze İbâzî Fıkıhına Yöneltilen Bazı Eleştiriler ve Cevapları”. *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/11 (2019).

- Önal, Recep. *Eh-i Sünnet ve'l- Cemaat II – Selefilik*. ed. Maksut Çetin - Muhammed Raşit Batur. İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2023.
- Önder, Muharrem. *Temizlik İlmihali*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2013.
- Önemli, Kadri. *Erken Dönem İbâzi Kaynaklarda İbâziyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Öz, Mustafa. “Ca’fer es-Sâdık”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Öz, Mustafa. “Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu”. *İslami Araştırmalar Vakfı*. İstanbul: İlmi Neşriyat, 1993.
- Öz, Mustafa - Şek, Mustafa Muhammed eş-. “İsmailiyye”. *DİA*. C. XXIII. TDV Yayınları, 2001.
- Özcan, Ruhi. *İslâm Hukukunda Karı-Koca Nafaka Mükellefiyeti*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1976.
- Özek, Çetin. *Devlet ve Din*. İstanbul: Ada Yayınları, 1982.
- Özel, Ahmet. *Kutsal Topraklara Yolculuk: Hac ve Umre Kılavuzu*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2007.
- Özen, Şükrü. “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005).
- Özervarlı, M. Said. ““Selefiyye””. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 36. TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2009.
- Özgür, Mustafa. *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-IV (Modern Dönem), Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Özmen, Ramazan. ““Doğuşundan Tedvînine Hanbelî Fıkıh Usûlü Geleneği ve Özgünlük Sorunu””. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 11 (2008).
- Rahman, Fazlur. *Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995.
- Ressî, Kâsım b. İbrâhim. *Mecmû'u kutubi ve resâili İmam Kâsım er-Ressî*. thk. Abdülkerim Ahmed Cedbân. San'â: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 2001.
- Rıza, Muhammed Reşîd. *Mezâhibin Telfiki ve İslam'ın Bir Noktaya Cem'i*. çev. Ahmet Hamdi Akseki. Âmedî Matbaası, 1914.
- Sâlimî, Abdullah b. Muhammed b. Abdullah. *Mevsûatü'l-fikhi-İbâdî*. Umân: Vizâretu'l-Evkâf ve Şûnu'd-Diniyye, 2017.

- Sarıkoçuncu, Ali. “Atatürk, Din ve Din Adamları”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Bildiriler*. ed. Zeki Dilek - Mustafa Akbulut. Ankara: Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, 2008.
- Schacht, Joseph. *İslam Hukukuna Giriş*. çev. Mehmet Dağ - Abdulkadir Şener. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1986.
- Semiz, Ahmed. *Eski Hukukta Nikah ve Talak Meseleleri: Bugünkü Tatbik Şartları*. İstanbul: Son İçtihatlar Dergisi Yayınları, 1948.
- Serahsi, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *Mebsut*. çev. Mustafa Cevat Akşit. İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008.
- Serahsi, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *Uşûlü's-Serahsî*. İstanbul: Eda Neşriyat, ts.
- Sezgin, A. Başak. *Gençlik İlmihali*. İstanbul: Muştı Yayınları, 2006.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu't-Turâsî'l-Arab*. çev. Mahmud Fehmî Hicâzî. Riyad: Câmîatü el-İmam Muhammed b. Suud el-İslamiyye, 1991.
- Shafiq, Ahsan (ed.). *Türkiye’de İslam İktisadı -2019-*. İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı, 2020.
- Sıddîki, Muhammed Necatullah. *İslam Ekonomisinin Temelleri*. çev. Bahar Gürsan. İzmir: Akyay Kaynak Yayınları, 1970.
- Songur, Haluk. “Hukuk Tarihi Bakımından Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yükseköğretim Meselesi- YÖK’ün İlahiyat Fakülteleri Lisans Program Değişikliği Bağlamında-”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (2013).
- Şafak, Ali. *İslam Hukukunun Tedvini*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, 1977.
- Şafii, Muhammed b. İdris. *er-Risale*. thk. Muhammed Seyyid Keyhani. İstanbul: Kültür Yayınları, 1979.
- Şah Veliyyullah. *İçtihat Risalesi: İslam Hukukunda Farklı Görüşlerin Sebepleri (el-İnsaf fî Beyani Sebebi'l-İhtilaf)*. çev. Rahmi Yaran. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2002.
- Şahin, Ahmed. *Yeni Aile İlmihali*. İstanbul: Cihan Yayınları, 2004.
- Şa’ranî, Ebû’l Mevâhib Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali. *Mîzânü'l-kübrâ: Dört Hak Mezhebin Büyük Fıkıh Kitabı*. çev. A. Faruk Meyan. İstanbul: Berekat Yayınevi, 1980.
- Şartepe, Sema. *Cumhuriyete Geçiş Dönemi Değişim Sürecinde Evlilik Kurumu Açısından Dinin ve Hukukun Rolü*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

- Şâtıbî, Ebû İshâk. *el-Muvâfakât fî usûli 'ş-şeria*. thk. Abdullah Draz. Beyrut: el-Matbaaiü'r-Rahinaniyye, ts.
- Şehzade Korkud. *Hallu işkali'l-eşkar fî hulli emvâli'l-küffar: İslam'da Ganimet ve Cariyelik: Osmanlı Sistemine İçeriden Bir Eleştiri*. çev. Osman Güman. İstanbul: İSAR Yayınları, 2013.
- Şeker, Mehmet. *İzmirli İsmail Hakkı'nın "Tasnif-i Ulûm" Adlı Eseri, İzmirli İsmail Hakkı Sempozyum Kitabı İçerisinde*. Ankara, 1996.
- Şekerci, Osman. *Fıkıh Mezheplerine Giriş*. İstanbul, 1999.
- Şener, Abdulkadir. *İctimâî Usul-i Fıkıh Tartışmaları*. Ankara: A.Ü. İslam İlimleri Enstitüsü (V), 1982.
- Şener, Abdulkadir. *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas İstihsan ve İstislah*. Ankara: Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1974.
- Şener, Abdulkadir. "İslam'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 1-4 (Ağustos 1983).
- Şener, Mehmet. *İslam Hukuku'nda Örf*. İzmir, 1987.
- Şentop, Mustafa. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku*. İstanbul, 2004.
- Şentürk, Recep. *İslam Dünyasında Modernleşme ve Toplumbilim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Şevkani, Muhammed b. Ali eş-. *İrşadü'l-Fühul ila Tahkiki'l-Hakki min İlmi'l-Usul*. thk. Şaban Muhammed İsmail. Kahire: Daru's-Selam, 2006.
- Şeyh Bedreddin. *Camîu'l-Fusuleyn: Yargılama Usulüne Dair*. çev. Hacı Yunus Apaydın. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.
- Şeyh Bedreddin. *et-Teshil Şerhu Letaifu'l-işarat: Letaifu'l-İşarat Şerhi*. çev. Hacı Yunus Apaydın. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2012.
- Şeyh Bedrettin. *Fıkıh Ekolleri Arasındaki Tartışmalı Konuların İncelikleri*. çev. Hacı Yunus Apaydın. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2012.
- Şeyh Mufid, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'man b. el-Muallim. *et-Tezkira bi usûli'l-fikh*. thk. Mehdi Necef. el-Mü'temiru'l-âlemî, 2000.
- Şeyh Sadûk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bakır el-Kümmî. *Man lâ yahduruhu'l-fakîh*. Beyrut: Müessesetü'l-âlemî, 1986.
- Şimşek, Serdar Sezer. *Ebû'l-ulâ Mardin'in Türk Toplum Düşüncesindeki Yeri ve Önemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Şimşek, Ümit. *Kur'an'ın ve Kâinatın Dilinden İman Esasları İslam İnanç İlmihali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2010.

- Şirbini, Hatib eş-. *Delilleriyle Büyük Şafii Fıkhi Muğni'l-Muhtac: Minhacü't-Talibin Şerhi*. çev. Soner Duman. İstanbul: Miraç Yayınları, 2009.
- Şürünbülâlî, Hasan b. Ammâr b. Alî eş- - Aydın, Abdullah. *el-Miftah Şerhu Nuri'l-İzah*. İstanbul: Müjde Yayınları, 1987.
- Tabatabâî, Muhammed Huseyn et-. *el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî, 1997.
- Tabatai, Allame. *Tüm Boyutlarıyla İslam'da Şia*. çev. Kadir Akaras - Abbas Kazimi. İstanbul: Kevser Yayıncılık, 2009.
- Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-. *Tarihü't-Taberi: Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*. Beyrut: Daru Süveydan, 1967.
- Tahavî. *Muhtasaru't-Tahavî: Tahavî Muhtasarı Mukâyeseli Hanefî Fıkhi*. çev. Soner Duman. İstanbul: Beka Yayınları, 2013.
- Taş, Kemaleddin - Göksüçukur, Betül. "Osmanlı Dönemi Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük Fikir Akımları ve Din". *Dinî Araştırmalar Dergisi* 22/56 (2019), 463-488.
- Taşdemir, Damla. *Türkiye'de Selefi Hareket ve Dini Radikalizm*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Tekin, Abdülkadir. "Mâlikîlerin Necâsetler ve Kadınların Özel Halleriyle İlgili Cumhura Muhalefet Ettiği Bazı Fıkhi Meseleler". *Marifetname Dergisi* 11/2 (Aralık 2024).
- Tekin, Abdülkadir. *Süfyan es-Sevrî ve Fıkıh İlmindeki Yeri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Tekin, Abdülkadir. "Süfyan es-Sevrî'nin Fıkıhçılığı". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 115-143.
- Togan, Zeki Velidi. *Hâtıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. İstanbul, 1969.
- Topal, Şevket. "Ziya Gökalp'in İçtimâî Usûl-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2 (2012).
- Tuğ, Salih. *İslâm Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Tunaya, Tarık Zafer. *İslamcılık Akımı*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Turan, Melih (ed.). *İslam İktisadı ve Finansı Ekosistemi Raporu 2023*. İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı, 2024.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasen b. Ali. *Tehzibü'l-ahkâm [fî şerhi'l-Mukni'a]*. thk. es-Seyyid Hasan Horsan. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1944.

- Türcan, Talip. “Bir Fıkıh Âlimi Olarak Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) -Türkiye’deki Fıkıh ve Mukayeseli Hukuk Çalışmalarına Katkısı”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005).
- İslam ve Tıp Açısından İnsan Kopyalamak Caiz mi?* çev. Salih Uçan. İstanbul: Bilge Yayınları, 2003.
- Uyanık, Mevlüt. ““Modern İslam Düşüncesi’nin Teşekkül Devri: Modernist ve Gelenekselci Eğilimler Merkezli Bir İnceleme”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 47 (2016).
- Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebu Hanife”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. X. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 1994.
- Üçok, Çoşkun. “Osmanlı Kanunnamelerinde İslam Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* III/23-24 (Ankara 1946).
- Üçok, Çoşkun - Mumcu, Ahmet. *Türk Hukuk Tarihi*. Ankara, 1976.
- Ümit, Mehmet. “Zeydîye Mezhebi, İmamet Anlayışı ve Sahâbe Hakkındaki Görüşleri”. *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2015).
- Ünal, Mehmet. “Medeni Kanun’un Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*.
- Ünal Özkorkut, Nevin. “Türkiye’de Laiklik İlkesinin Kabul Süreci ve Çok Partili Döneme Geçişle Değişen Laiklik Anlayışı”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Adalet Dergisi* 2/71 (2023).
- Ünlü, Ahmet Mahmut. *Namaz İlmihali*. İstanbul: Dila Yayıncılık, 2007.
- Ünlüer, Siraceddin. *Temel Şafii İlmihali*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2007.
- Ünsür, Ahmet. *Kuruluşundan günümüze imam-hatip liseleri*. İstanbul: Önder Yayınları, 1995.
- Üsruşenî, Muhammed İbn Mahmud el-. *Ahkâmü’s-sığar: İslam Hukukunda Çocuklarla İlgili Hükümler*. çev. İbrahim Canan. İstanbul: Cihan Yayınları, 1984.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*. İstanbul: MEB Yayınları, 1999.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. *Türk Medeni Hukuku Umumi Esasları*. İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 1959.
- Wood, Leonard. *Islamic Legal Revival: Reception of European Law and Transformation in Islamic Legal Thought in Egypt. 1875-1952*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

- Yaman, Ahmet. “Hayreddin Karaman Sadece Hayreddin Karaman Değildir!” Erişim 13 Şubat 2025. <https://www.star.com.tr/acik-gorus/hayreddin-karaman-sadece-hayreddin-karaman-degildir-haber-896113/>
- Yaman, Ahmet. “Zihâr”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Yaman, Ahmet - Çalış, Halit. *İslam Hukukuna Giriş*. İstanbul: İFAV Yayınları, 10. Basım, 2015.
- Yaran, Rahmi. “Ömer Nasuhi Bilmen”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1992.
- Yaşaroğlu, Kâmil. “*Muhammed Hamidullah’ın Hayatı ve Eserleri*” *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah Sempozyumu*. Bursa, 2005.
- Yavuz, Yunus Vehbi (ed.). “İslam Fıkhnı Nasıl Anlamalıyız?” Bursa: Kuran Araştırmaları Vakfı, 2006.
- Yazıcı, Abdurrahman. *İslam Hukuku I*. ed. Abdullah Çolak - Mehmet Dirik. İstanbul: Lisans Yayıncılık, I., 2019.
- Yazıcı, Abdurrahman. “Osmanlı Hukû-i Aile Kararnamesi (1917) ve Sadreddin Efendi’nin Eleştirileri”. *Ekev Akademi Dergisi* 62 (2015).
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur’an Dili*. İstanbul: Zehraveyn Yayınları, 1992.
- Yılmaz, Müslüm. “Osman Nuri Ergin: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri”. *Türkiyat Mecmuası* 23 (2013).
- Yılmaz, Taha. “Usûl-İ Fıkhın İşlevi ve Güncel Fıkhî Problemlere Dair Yaklaşımı”. *İhya Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 1/11 (Ocak 2025).
- Yurtseven, Yılmaz. “1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesi ve Osmanlı Aile Hukukuna Getirdiği Yenilikler”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/1-2 (2003).
- Yüce, Nuri. *Ahmed Zeki Velidî Togan’ın Yeteneği ve Bilgi Birikiminden Bazı Ayrıntılar*. İstanbul: Tarih Dergisi Yayınları, 2012.
- Yücel, Fatih. “Fıkıh Usulünde Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi”. *İslami İlimler Dergisi* 4/1 (2011).
- Yücel, Fatih. “Zeydiyye”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 44. İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2013.
- Yüksek, Ali. *İslam Hukuk Tarihinde Taberî Mezhebi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Zaim, Sabahaddin. *Modern İktisat ve İslam*. İstanbul: Milli Türk Talebe Birliği, 1969.

- Zengin, Zeki Salih. “‘Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun Hazırlanmasından Sonraki İlk Dönemde Uygulanışı ve Din Eğitimi’, Din Araştırmaları”. *Doğu Anadolu’da Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi* 5/13 (Haziran 2002).
- Zeydan, Abdülkerim. *Fıkıh Usulü: İslam Hukuku*. çev. Ruhi Özcan. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1979.
- Zeydan, Corci. *Medeniyet-i İslamiyye Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: İkdam Matbaası, 1330.
- Zuhaylî, Vehbe. *El-Fıkhu’l-İslâmî Ve Edilletuhû*. Dimeşk: Darü’l-fıkr, 1975.
900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukcusu Şemsu’l-Eimme es-Serahsi Armağanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, 1965.
- Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-il Emin Mahmut Esat Efendi*. Ankara: Türk Hukuk Kurumu, ts.
- Cumhuriyetten Önce ve Sonra Vakıflar: Tarih Kongresi Ve Sergisi Münasebetile Türk Tarih Kurumuna Takdim Olunan Rapor*. İstanbul: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1937.
- Fıkhi görüşleri ve içtihat usulü için bkz. İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali, el-İhkam fi Usulî’l-ahkam (1978). thk. Muhammed Ahmed Abdülaziz, Kahire, Mektebetu Atıf, ts.*
- Genç İlmihali ve Caferi Mezhebinin Esasları (Ahkam-ı cevanan)*. İstanbul: Kevser Yayınları, 2006.
- “<https://islamansiklopedisi.org.tr/hakkinda/ilim-dali--fikir> Erişim 19.02.2025”, ts.
- <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/1387/sigara-icmenin-dini-hukmu-nedir> (Erişim 14.03.2025), ts.
- “MEB Tebliğler Dergisi” 11/524 (07 Şubat 1949).
- “Sebilü’r-Reşâd” I-II-III-IV (1912).
- “Sırat-ı Müstakim”.
- “T.C. Resmî Gazete sayı: 863”. 14 Nisan 1928. Erişim 01 Eylül 2016. www.anayasa.tbmm.gov.tr
- Türk Medeni Kanunu Esbabı Mucibe Lâhiyası, Türk Medeni Kanunu Esbabı Mucibe Lâhiyası. (04 Ekim 1926).

ÖZ GEÇMİŞ**Adem ÇAK****Öğrenim Bilgisi**

Yüksek Lisans

Amasya Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

(Danışman: Doç. Dr. Abdülkadir TEKİN)

Başlangıç bitiş tarihi:

17.02.2022 -

Lisans

Bayburt Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Başlangıç bitiş tarihi:

12.08.2016 - 25.06.2021
